

A VITAINDÍTÓ ROVATRÓL

Nemcsak a tudományos nyelvhasználatban, hanem a magyar köznyelvben is egyre gyakrabban fordul elő az integritás kifejezés. Sokan érteni vélik jelentését, a köznyelvben leginkább a korrupciómegelőzéssel, illetve eredeti jelentésének megfelelően az érintetlenséggel azonosítják (lat. *in-tangere*: érintetlen). Akár be is érhetnénk ennyivel, hiszen az integritás valóban az egyén és a szervezet egészséges állapotát, feddhetetlen működésmódját fejezi ki, vagyis a korrupció megelőzését. A tudományos diskurzusokból azonban látszik, hogy a korrupció kifejezés beemelésével jóval bonyolultabb a fogalom használata és jelentése, ennek megfelelően folyamatos igyekezetet tapasztalunk a kifejezés pontos, a fenténél jóval részletesebb definiálására.

A Jel-Kép legújabb száma ezt az igyekezetet szeretné megmutatni, egyszersmind az induló vitarovatával arra invitálja olvasóit, szerzőit, hogy szövegeikkel, reflektálva a vitaindító írásokra, alakítsák a témára vonatkozó tudományos diskurzust.

AZ ÁTLÁTHATÓSÁGTÓL AZ INTEGRITÁSIG

Zsolt Péter

zsoltpeter@vnet.hu

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.1.3

Absztrakt

Amellett szeretnénk érvelni cikkünkben, hogy a magyar társadalom számára az átláthatóság elvi szinten célként kell lebegnie. Főként a közszférában, de úgy véljük, hogy a piaci szektorban is a társadalmi felelősség letéteményese. Vitatkozni fogunk azzal a tézissel, mely szerint a rosszul működő rendszerek átláthatóvá válása sokszerű visszaesést hozna a magyar társadalom számára. Felvázolunk egy modellt, amely az egyén és annak az intézménynek a működése közt alakul ki, ahol az egyén dolgozik, és bemutatjuk, hogy amennyiben az átláthatóság biztosított, akkor az intézmény értékváltásra képes. Úgy véljük az integritásemle-tekéből az átláthatósági faktor nem kihagyható. Különösképp Európában nem, ahová mi is tar- tozni szeretnénk.

Kulcsszavak

átláthatóság, bizalom, integritás, kiszivárogtatás, korrupció, etika

FROM TRANSPARENCY TO INTEGRITY

Péter Zsolt

Abstract

The article is to show that on a conceptual level, transparency should be an aim to achieve for the Hungarian society. It is the safeguard of social responsibility primarily in the public sphere, but – we assume – in the market sector as well. We argue against the thesis that making poorly performing systems transparent would cause a shocking setback for the Hungarian society. We are developing a model between the individual and the operation of the institution the individual is affiliated with. It is suggested that the institution is able to change its values in case transparency is ensured. We are convinced that transparency is a key component of integrity theories, especially in Europe where we would like to belong.

Keywords

transparency, trust, integrity, leaks, corruption, ethics

AZ ÁTLÁTHATÓSÁGTÓL AZ INTEGRITÁSIG (vitaindító gondolatok)

Zsolt Péter

Ha a 90-es évek végétől egészen a gazdasági válság időszakáig az egyik legizgalmasabb téma a bizalom volt, akkor az ez utáni időszaké az átláthatóság. 2008 előtt jó néhány statisztika igazolta, hogy a magas bizalmi faktorral rendelkező országok – ehhez elegendő volt megkérni az embereket az utcán, mondják meg, megbíznának-e egy idegenben – együtt járt az ott élők boldogságérzetével, sőt nagyjából gazdasági sikerességükkel is (Inglehart–Baker 2000).

2008 kicsit megingatta az egyszerű képletet, mert a legnagyobb bizalommal bíró országokat használták ki a szélhámosok.¹ A pénzügyi válság a magas bizalommal bíró országokból indult ki, és rajtuk keresztül söpört végig, akár valami fertőzés. S bár a magas bizalmi szint újra előre jósolta a válságból való kitörés gyorsaságát, középpontba került az átláthatóság. Persze ez sem a 21. században kezdődött, a piaci szektor és a közigazgatás „integritás” fogalma, s így annak egyik legfontosabb eleme, az átláthatóság, visszanyúlik a 90-es évekre. A gazdasági válság után azonban az átláthatóságra való törekvések már csak azért is felpörögtek, mert a banki szféra állami ellenőrzésén túlmenően ezzel is látták biztosíthatónak a korrekt verseny fenntartását és a szélhámosok kiszűrését.

A szélhámosság legkülönbözőbb variánsai, a strómantartástól a kis korrupciós adokkapok viszonyokon keresztül egészen a közpénzekkel való visszaélésekig – az átláthatóság valóban nélkülözhetetlen ezen jelenségek korlátozására. A helyzet mégsem ilyen egyszerű. Ahogy a *vak bizalom* nem működhet ott, ahol sok a szélhámos, úgy az átláthatóság sem ér sokat ott, ahol a társadalom cinikus vagy tehetetlen.

Ahol például megmondják már a hivatalban, hogy kivel érdemes dolgoztatni, hogy hamarabb meglegyen az engedély, voltaképp nem is titkolják a korrupciót. A szakirodalomban ezt a variációt a megbízott-kliens kapcsolatban történő zsarolásnak nevezik, mely ráadásul sokszereplős és intézményi beágyazottságú. Itt a közérdekre való hivatkozással az átláthatóság mit sem javít a gyakorlaton. Vagy, ahol gyenge a jogrendszer, az átláthatóság az állam megvetését is eredményezheti, és az állam gyengülése járhat akár negatívabb következményekkel is, mint az eredeti állapot. Gondoljunk a demokrácia bevezetésének kudarcára az arab országokban, vagy arra a szituációra, amikor a korrupciókról való tudomásszerzés sokkolja a társadalmat, és szélsőséges politikai erőknek ad teret. Végül pedig, ahol az állam nincs intézményileg felkészülve az adatszolgáltatásra, miközben elviekben vállalja a nyitottságot, bele is

¹ Fukuyama *Bizalom* című könyvének tézisének ki kell egészíteni a túlzott bizalom kérdéseivel (Zsolt 2009).

fulladhat a kérvények áradatába. (Ezért is vezették be Angliában később az üvegzsébet, mint nálunk, mert előtte felkészültek a teljesíthetőségre.) Az átláthatóság ráadásul bizonyos alrendszereknél nem is elvárható. Mégis trendként jelenik meg, és aligha ok nélkül. Az átláthatóságot elvi szinten könnyebb elfogadtatni, mint mondjuk azt, hogy ne épüljön új atomerőmű.

Formális, civil és állami lépések az átláthatóságért

Azok a szervezetek, amelyek már korábban is az átláthatóságért dolgoztak, a 2008-as gazdasági válság után felértékelődtek, mert mintegy igazolta őket a történelem. Ilyen szervezetek közt jelentősek a civilek, mint a Transparency International vagy a WikiLeaks. Utóbbi 2006-os indulásakor még megoszlott a közvélemény atekintetben, hogy kell-e ez a nagy leleplezés, a titkosszolgálati munkák kiszivároztatása ugyanis biztonságpolitikai kérdéseket vetett fel. Néhány év után azonban már inkább úgy tűnt – gondoljunk csak a német politikusok amerikai lehallgatására –, hogy itt is erők és ellenerők kiegyensúlyozását végzi a nyilvánosság.

A WikiLeaks tulajdonképpen a kiszivároztatót biztonságban tartó platform, tehát alapvetően az a titka, hogy a forrás magasabb bizalmát szerzi meg, mint a hagyományos médiumok. Eredetileg nem is akart több lenni ennél, majd továbbfejlődött szerkesztőséggé, üzleti vállalkozássá, de például a belőle kiváló OpenLeaks már 2010-es megalakulásakor is azt deklarálta, hogy nem akar több lenni kiszivároztatók biztonságos levelesládájánál, s hogy nem az OpenLeaks kívánja majd értékesíteni az anyagokat, megállapítani a hírérték-sorrendet stb. Számos etikai kérdéssel kell megküzdeniük ahhoz, hogy megvédjék integritásukat. Az átláthatóságért küzdőknek finanszírozásukat és szerkezetüket illetően maguknak is átláthatóknak kell lenniük. S miközben a hatóságok le kívánnak csapni rájuk, épp olyanokká válnak, ami ezt megnehezíti. Az OpenLeaks például megalakulásakor elhatározta, hogy azt, hogy melyik anyag mely médiához kerülhet, nem ők döntenek majd el, hanem ez maga a kiszivároztató utasítása alapján történik. Ha a kiválasztott médium nem harap rá, a beküldő teljesen nyilvánossá teheti mindenki számára, vagy más médiumot jelölhet meg. A WikiLeaks ugyanis azzal vált üzleti vállalkozássá, hogy maga kezdett kereskedni a rendelkezésre álló anyagokkal és szerződött le médiapartnerekhez.²

Ezek a szervezetek már a végletekig feszítik azt az izgalmas kérdést, hogy a transzparencia mindenek fölött való érték-e. Jogilag azonban mindaddig nem támadhatók még az Egyesült Államokban sem, amíg nem lehet rájuk bizonyítani, hogy ők maguk kémkednének, vagy kémkedésre felbujtók volnának. Ha csak fogadják az anyagokat, biztosítják a források védelmét és ügyelnek arra, hogy ne kerüljenek nehéz helyzetbe azok se, akik egy adott történetben ártatlanok, de érintettek, akkor ezek a szervezetek sem tesznek mást, mint bármelyik média. Vagyis, ha őket le lehetne tartóztatni, az általuk továbbadott tartalmakat megjelenítő médiumok is letartóztathatókká válnának.

Az átláthatóságért nemzetközi és hazai civil szervezetek küzdenek (Transparency, TASZ, K-Monitor, atlatszo.hu, helyi közösségi médiumok stb.), de képviselik e törekvéseket nemzetközi szervezetek, és szerződések is. Az OLAF az EU csalás elleni hivatala, vagy Magyarországon az Állami Számvevőszék szintén nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a közbeszerzések dokumentálása megfelelő és nyilvános legyen. Az Open Government Partnership (OGP / Nyílt Kormányzati Együttműködés) aláírói – így Magyarország is – épp azt vállalták, hogy az állampolgárok belenézhetnek az állam ügyeibe. Vagyis nem csak a szabad média és néhány rámenős civil szeretné az átláthatóságot, ezzel szemben a közösség érdekeire hivatkozva a hatalom birtokosai meg nem szeretnék, noha ilyen ellenérdekeltség mindig fenn fog

² Domscheit-Berg (2011).

állni, melyet jól mutat az is, hogy az átláthatóság csökkentésével kapcsolatos hazai törvények következménye az lett, hogy Magyarország a nemzetközi eljárást elkerülendő inkább kilépett.

2008 után új erőre kaptak azok a nemzetközi egyezmények, melyekben az országok további átláthatósági garanciákat vállaltak, ettől remélve politikájuk népszerűsítését, de remélve azt is, hogy a tisztességes verseny során nem az viszi el az üzletet, aki több kenőpénzt fizet. Az IACA /Nemzetközi Korrupcióellenes Akadémia/ alakulása 2010, Magyarország alapító tag. A fentebb említett OGP 2011-ben alakult, Magyarország egy évvel később csatlakozott, 2016 végén kilépett.³ Az állandó mozgást jól mutatja, hogy a lengyelek be se léptek, az oroszok gyorsan kiléptek, a németek azután léptek be, hogy a magyarok ki, illetve hogy a Trump adminisztrációnál az OGP elveszítette jelentőségét. Ugyanakkor ezeknek a nemzetközi törekvéseknek a története visszavezethető egészen a Watergate botrányig, mikor is még nem volt szabályozva, hogy az elnökek joga van-e titkosszolgálati eszközöket bevetni politikai ellenfelei lejáratására. Nem sokkal később az amerikaiak már minden amerikai állampolgárt büntettek, akik az országhatárain kívül is korrump módon jutottak üzlethez, s hogy ne maradjanak le a versenyben, érdekükben állt minél több korrupcióellenes vállalatot minél több országgal aláírni.⁴

Az átláthatóság mint érték nem csupán gazdasági műveletekre szorítkozik. Igaz ez bármilyen szakpolitikai tárgyú politikai döntésre, legyen az például az egészségügy, az oktatás vagy egy médiatörvény. Bizonyos országok, mint például Anglia, példaértékűek a törvényalkotásban. Évekig vitatkoznak, civilizáltan-formalizáltan jutnak el a társadalmi vitától a törvényalkotáshoz.⁵ Ezek alapja is a törvényi javaslatok átláthatósága. Az átláthatóság lehet az egyetlen esély arra, hogy kiderüljön, valamely döntés mögött nem magánérdek áll-e, de arra is jó, hogy előkerüljenek sérelmek és aggályok. Az átláthatóság a 21. században kezd általános erkölcsi normává válni. Az a tézis persze nem igaz, hogy mindaz, ami átlátható, az jó, és mindaz ami nem, az rossz, de az sincs kizárva, hogy a korszellem eljut egy ilyen vulgáris hitig. Egyelőre azonban még – s főleg a periférián – azért kell küzdeni, hogy egyáltalán elfogadtassék.

Az átláthatósággal szembeni adatvédelem érdekében, mely lehet magán, gazdasági vagy nemzeti, külön intézményeket hoztunk létre Magyarországon. Korábban az adatvédelmi biztosi hivatal, melynek elsődleges feladata a közérdekű adatok nyilvánossá tételének segítése volt, később, 2012-től pedig a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóságot (NAIH), mely állami függelme miatt inkább az adatok védelmével foglalkozik. De mindkettő mindkét oldal vizsgálatát is végezte, illetve végzi.⁶

A 2014-es választásokat megelőzően néhány magyar átláthatóságért küzdő civil szervezetnek az a remek ötlete támadt, hogy önkéntes alapon vállalhatnák polgármester- és képviselőjelöltek, hogy hatalomba kerülésük esetén küzdeni fognak néhány átláthatósági gyakor-

³ A Kormány 1719/2016. (XII.6.) határozatának okait bővebben ld.: http://k.blog.hu/2016/12/06/magyarorszag_kilep_az_egyik_legjelentosebb_nemzetkozi_antikorrupcios_egyuttmukodesbol, utolsó letöltés: 2017-03-28.

⁴ A fentiek kapcsán már érthetővé válik, hogy az olyan beutazási tilalommal való nyomásgyakorlás, melyet nálunk a NAV is megszervezett, s aztán elnöke 2015-ben le is mondott, azért is kerül politikai síkra, mert az amerikai vállalatoknak jogilag nincs lehetősége a helyi kultúra játékszabályait átvenni. Ha lefizetnék partnereiket vagy engedélyekért cserébe összejárásának az állammal, azzal tulajdonképp odahaza bíróság elé állíthatók volnának.

⁵ Alighanem bármelyik törvény megszületését tanulmányozhatjuk, nem csak a hálás média körüli törvényekét (Zsolt 2013).

⁶ Külön érdekesség, hogy mindkettő vezetője ugyanaz a személy, Péterfalvi Attila. <http://www.naih.hu/index.html>, utolsó letöltés: 2015-07-26.

latért. Az ilyen vállalásokat értelemszerűen könnyebb megszerezni még akkor, amikor valaki nincs hatalmon, hiszen ha a kampánya részévé teszi, azzal akár még szavazatot is szerezhet.

Pártoktól függetlenül lehetett jelentkezni az „Ez a minimum” programra.⁷ Ebben vállalták, hogy a képviselői vagyonynyilatkozatokat és az önkormányzati szerződéseket (az öt millió Ft alattiakat is) átláthatóvá, s a későbbiekben statisztikailag is könnyen kezelhető formátumúvá teszik. A projekt része az is, hogy maguk közül vezetőt választottak, s hogy monitorozzák elért eredményeiket. Olyan hálózati szerkezet jött így létre, mely a maga formális hierarchiájában átmetszhet más hierarchiákat, hogy a politikai elkülönülések átmetszésének fontosságát már ne is emeljük ki. Épp az ilyen konstrukcióknak volna esélye arra, hogy átalakítson kulturális beidegződéseket. Sajnos azonban itt elsősorban csak az ellenzéki pártok egyes jelöltjei találták meg a közös hangot, de a politikai váltógazdaságban ennek is van előremutató szerepe.

Számos magyar példát találhatunk már az ellenzéki ígéretre, melyek aztán kormányváltáskor realizálódtak is. A tűzijátékra költött pénz körüli titkolózás vezetett a következő ciklusban a 2003-as üvegzséb törvényhez, a végkielégítések magas összege azok 2010 utáni visszavételéhez (most mellőzve a törvénnyel kapcsolatos aggályokat), egy miniszter papíron ki nem vett szabadságolása utáni milliós összege ahhoz, hogy ma a közigazgatásban dolgozóknál különös figyelmet fordítanak arra, hogy a szabadságok ne halmozódhassanak fel.

A közpénzek jogszerű, de erkölcsstelen megcsapolásáról – például amikor valaki a BKV vezető pozíciójában felmondott, felvette a végkielégítést, majd rövidesen visszatért – még azt is érdemes elmondani, hogy egyrészt mindig fokozatosan váltak gátlástalanabbá a szereplők, másrészt a nyilvánosság, a közfelháborodás tudta csak elérni, hogy változás történjék. Az olyan kutatásoknak, mint amelyet például a Corvinus Egyetem Korrupciókutató Központja végez, az egyik tanulsága épp az, hogy amint nem sikerül megállítani egy korrupciós gyakorlatot, az hálózatosodáshoz vezet, mondhatni bünszervezetté válik.⁸ A sokkoló hatástól félőknek tehát azt mondhatjuk, ha ezek az esetek meg is döbentették a magyar közvéleményt, a reakciók mégis megállították a fertőzést.

A nemzetközi hatást és a kormányzati szándékok 2013-ig történt intézkedéseit az etikai kódexektől kezdve az Állami Számvevőszék munkáján keresztül a jogszabály-változtatásokon át az integritás oktatásáig jól összefoglalják a kormányzati portálok.⁹ E témában már csak azt szeretnénk kiemelni, hogy a korrupcióellenes oktatásba beszállt a felsőoktatás is, és lehetőséget kapott a Nemzeti Közszolgálati Egyetem integritás tanácsadók képzésére, és készült a nemzetközi gyakorlatban is ritkának számító, a tréningekkel kapcsolatos hatásvizsgálat is (Zsolt 2015).

Az átláthatóság mellett szóló pro és kontra érvek

Írásunknak nem célja, hogy összegyűjtsük a titkosítások és az adatvédelem körüli érvek és példák sokaságát, inkább egy általános morális hozzáállás mellé keressük a szociológiai érveket és az esettanulmányokat, de néhány szempontot azért kénytelenek vagyunk megemlíteni.

Az átláthatóság sérthet banki érdekeket – bár gyakran kiderül, hogy emögött is valami kényes ügy van –, politikai, katonai, stratégiai titkok kiszivárogtatása lehet éppen ártalmas,

⁷ <http://www.ezaminimum.hu/>, utolsó letöltés: 2015-07-26.

⁸ <http://www.crcb.eu/>, utolsó letöltés: 2015-07-26.

⁹ A Kormány korrupcióellenes intézkedései, 2013.
<http://korrupciomegelozes.kormany.hu/magyarorszag-eredmenyei>, utolsó letöltés: 2015-07-26.

noha itt is találunk szép számmal kényes titkosításokat.¹⁰ Lehet mondani, hogy amely technikák segítik a források elrejtését, azok segítik a terroristák nyomon követését is. Az átláthatóság sérthet személyiségi jogokat, sértheti a közösség gazdasági érdekeit. Például, ha egy önkormányzat területfejlesztési stratégiája kiszivárog, felveri az adott helyen az ingatlanárakat.

Bevezetőnkben már felvetettük, hogy még a közérdekű adatok átláthatóvá tétele sem egy egyszerű és mindenre alkalmazható recept, annak haszna is bizonyos előfeltételekhez kötött. Modern társadalomban kell élni hozzá, és modern értékeket kell vallani.

Az is igaz, hogy gyakran olvashatunk sommás és általános megközelítéseket, melyek az átláthatóságot éltetik. Például megbízni egy vezetőben – írják a vezetéselméleti könyvekben – még könnyebb, ha a vezetés átlátható.¹¹ Pedig a bizalom több elemből épül, ezek közül csak az egyik az átláthatóság. Kettejük fontos következménye – írják az e paradigmában gondolkodó szerzők – a gyorsaság, amely a magánszférában versenyelőnyt, a közszférában pedig a szolgáltatás minőségibb és olcsóbb voltát eredményezi. Ahol sok a titkolózás, elszaporodnak a védelmi mechanizmusok, az aggodás, elbonyolódnak a szerződések, nehezen és lassan születnek meg a döntések. Az ezzel szemben érvelők épp azt mondják, hogy a titkolózásnak épp az a célja, hogy az intézkedéssel szemben ne szerveződjenek meg az ellenállások. Erre viszont az az átláthatóság mellett érvelők válasza, hogy ha az egyeztetés miatt le is lassul valami, az nem véletlen, mert az intézkedés problematikus, nem eléggé átgondolt, nem kellőképp legitim.

Miközben az átláthatóság korszellem gyanánt mindent megoldó módszerként kezd terjedni, számos ellenlépést is láthatunk. Edward Snowden, aki kiszivárogtatta – mondhatni átláthatóvá tette – az amerikai lehallgatási technológiák létezését, 2013 után a világ legüldözöttebb emberévé vált a nyugati világban.

De kis ügyekben hazánkban is döcög az átláthatóság, például a testületi ülések napi-rendjének előzetes felrakása az internetre továbbra is számos kis önkormányzatnál lustaság miatt nem létező gyakorlat. Sok jegyző arra hivatkozva nem akar helyi rendeletet alkotni az átláthatóság garanciájára, mert azt központilag ügyis szabályozzák. Nagyobb országos ügyekben is történik visszalépés, mint például az Infotörvény esetében 2015-ben. Ettől kezdve az adatkikérésekhez nem csak az adathordozók költségeit kell kifizetni, de ha az adatbirtokos úgy ítéli meg, hogy abban neki aránytalanul sok munkát kell beleölnie, akkor a munkadíjat is. Ezek mögött a gyakran mondva csinált érvek mögött azonban szintén a hatékonyság, a gyorsaság és a gördülékenység áll, épp úgy, ahogy az átláthatóság mellett érvelőknél.

Jól bemutatható azonban, hogy az átláthatatlanságot biztosító szabályozások morális romláshoz vezetnek, ami aztán elindít a lejtőn. Minél rosszabb és nem elektronizált adatbázissal rendelkezik például egy intézmény, annál biztosabb, hogy bármilyen adatkikérés aránytalanul sok plusz munkát eredményez, és ha születik egy olyan törvény, ami ilyen esetben megnehezítheti az adatkikérő dolgát (ld. fentebb az Infotörvényre utalást), akkor az intézmény abban lesz érdekelt, hogy ne is csináljon korszerű adatkezelést. Sok civil adatkikérőt önmagában elriaszt, hogy fizetnie kell, a korrupciókockázat pedig csak növekszik, ha az átláthatóság csökken. Míg ha egy intézmény a skandináv modellt követi, és gyakorlatilag mindent azonnal felpakol az internetre, akkor az adatkeresésben maximum csak segíteni kell, de nem kell az adatokat előállítani, hordozót kifizettetni stb.

Ördögi kör persze nem alakul ki, ha másfelől szigorodnak az átláthatóságot garantáló szabályok. Lehet ilyenkor érvelni az átmenetiség mellett, de nem lehet érvelni az átláthatóság károsásával, és nem lehet mellőzni a párhuzamos szigorító törvényalkotást. Nem lehet érde-

¹⁰ Ld. a WikiLeaks svájci Julius Bar kajmán-szigeteki dokumentum kiszivárogtatását (2008), politikai témában az 1971-es Pentagon-papírokat, katonai példák pedig cikkünk későbbi részében olvashatók.

¹¹ Covey–Merill (2011).

keltté tenni közintézményeket abban, hogy szándékosan nehezen elérhetően kezeljék az adatokat. Az értékek területén végbemenő visszalépés már kilökné Magyarországot a fentebb felsorolt összes nemzetközi törekvésből.

A törött ablak hipotézise¹² szerint, ha valahol a környezet elhanyagolt, hamarosan mások is odaviszik a hulladékot, majd ha mindezt nem teszik rendbe, meg fognak jelenni a kéregetők, aztán az erőszakosan kéregetők, végül a bűnözés. A kaotikus adatkezelés is lépésről lépésre hozza maga után az újabb problémákat. Először csak a trehányóság terjed, aztán az olyan figyelmeztetések is a semmibe hullnak, mint például az ÁSZ-jelentések. Ha nincsen következménye a problémának, az megnyugtató lesz azok számára is, akik már lopni szeretnének a közösből. Ezután bosszankodni kezdenek azok, akik kimaradnak a fosztogatásból, mígnem ők is beletörődnek a helyzetbe, s így a lopás és a korrupciós megoldás normává válik.

A töröttablak-mechanizmus a közjavak fölött örökdő kapuőröknél is ugyanazt az utat járja be, mint a New York-i metró romlásánál, majd megjavulásánál a Malcolm Gladwell (2007) által emlegetett fordulópont esetében. A metrónál először csak a bliccelők száma kezdett el növekedni, mert átugrálták a mechanikus kapukat, később már néhányan elállták a kapukat, és maguknak gyűjtötték a pénzt. Csak akkor engedték be a többi utast, ha nekik fizettek, azaz maguk váltak „kapuórré”. Az utasoknak nem kellett többet fizetni a bűnözőknek, mintha a metrótársaságnak dobták volna be a pénzt, tehát legyintettek a helyzetre, meg aztán konfliktusba se akartak keveredni. A rendőrség ezeket a fiatalokat nem üldözte, mert ennél sokkal nagyobb bűncselekmények megoldásával is adós volt (a metrókban gyakoriak voltak a gyilkosságok).

Ám a töröttablak-elméletnek épp az az üzenete, hogy a leromló környezet magával hozza az újabb problémát. Azt már nem tudom, hogy bandaháborúk során mennyire vált megszerzetté, hogy hol kik szedhetik a pénzt, de nyilván ez lett volna a következő lépés, azaz a hálózatosodás és a szervezett bűnözés. Sikertelen azonban visszabontani az elvadult állapotokat, és nem úgy, hogy a gyilkosokat fülelték le eredményesebben, hanem úgy, hogy elkezdtek odafigyelni a legapróbb problémákra. Olyanokra, mint a graffitik – összefirkált, rendetlen szelvényt sosem engedtek ki a végállomásról – vagy a bliccelők elfogása. Ezek után az önjelölt „kapuőrök” el is tűntek, különösen, miután velük is foglalkozni kezdett a metrórendőrség. A végső tapasztalat tehát az, hogy a leromlott környezet teszi a gyilkost, nem fordítva, mert a rendteremtés után az erőszakos bűncselekmény is ritkává vált.

Hasonló korrump kapuórré válhat és aztán zsarolóvá (extortion) minden közpénz vagy szolgáltatás fölött örökdő hivatalos személy vagy intézmény, mely úgy érzi, hogy nem a közösség, hanem a saját gyarapodása érdekében kell tevékenykednie. Már a közjavak fölötti örökedés privilegizálása is kockázati tényező. Ellenőrzési mechanizmusokat kell beépíteni az egyszerű ügyintézőnél, a minisztériumi osztálynál, a polgármesternél stb.¹³ Ennek fontos eleme lehet az átláthatóság.

Az elvadult esetekben – belátjuk – az átláthatóság önmagában már nem segít, hisz amúgy is mindenki tisztában van, kinek és mennyit kell fizetni, hogy hozzájusson ahhoz a szolgáltatáshoz, ami amúgy járna neki. Az intézményi beágyazottság vagy az állam foglyul ejtése (state capture) az egyedi harcok felvállalóit is kudarcra ítéli, de mint láttuk, van megoldás ebben az esetben is, csak ehhez a szervezeteknek meg kell felelniük a kis lépések és az értékek letisztítása feladatának. Ezt a célt szolgálja az integritás megközelítés.

¹² Kelling – Wilson (1982).

¹³ Jancsics Dávid gyűjtött „vámszedő kapuőrökről” esettanulmányokat.
http://hvg.hu/gazdasag/20120413_Jancsics_David_korrupcios_kenyiszerek, utolsó letöltés: 2015-07-26.

Ahogy a New York-i metró esetében nem számít a gyilkosságok halálbüntetéssel fenyegetése, ellenben az egész környezet átformálása, rendezetté tévése, az értékrendek helyrebillentése igen, úgy a közigazgatásban sem a nagy botrányok megoldásától érdemes várni az előrelépést.¹⁴ Az emberek ugyanis szívesen alkalmazkodnak kialakult játékszabályokhoz, és konzervatív módon követik is azokat, ragaszkodnak is hozzájuk. Az átláthatóság nem csak megőrzi és kondícióban tartja a jó intézményi működést, de ígéret is jövőre. Ugyanaz, mint a New York-i metróban, mikor az utasok azt láthatták, hogy megváltoztak a dolgok: mostantól kezdve nem a bliccelés a rend, a tisztaság nem másodlagos. A szociálpszichológia imádja a „környezet határozza meg az egyént” tézist, de lássuk be, ez rendre beigazolódik. A hivatalok számára az átláthatóság mértéke a környezet.

A jószándékú dilemma, melyre választ szeretnék adni, így szól: szabad-e akkor az átláthatóságot erőltetni, amikor még a közintézmény működése túlságosan problémás? Magyarországon már egy ilyen dilemmára adott engedékeny válasz rosszul védi az intézményt, ahogy az állampolgárt is a sokkhatástól, mert már az értékrendszert rombolja. Azt kell tudomásul venni, hogy az átláthatóságnak ott is, ahol nem praxis – s totalitásában sehol sem az –, érték-ként meg kell jelennie, mert máskülönben összezavarodik az intézmény identitása. Az már csak hab a tortán, ha elfogadjuk a betört ablak hipotézist, amely adaptálva a mi területünkre azt jelenti, hogy a kicsi dolgokban történő rendrakás kihat majd a legnagyobb korrupció visszaszorítására is.

Az átláthatóságra való állandó törekvés az, ami a feltétele annak, hogy az intézmény vagy az egyén ki tudja találni, mi a helyes és mi a helytelen. Az olyan közbeszerzés, melyben túl kevés időt adnak a pályázatra, vagy akár az elbírálásban telik el kevés idő, már önmagában is gyanúra ad okot, de ha ezek könnyen titkolható adatok volnának, akkor a kiírások legitimmé válnának akkor is, amikor eleve eldöntött a végeredmény. A kideríthetetlen csalásokat az emberek könnyen igazolják, viszont ahol az eredeti szándékok lelepleződésének megvan a veszélye, ott mindig történik gondolkodás arról is, hogy az eredeti szándékok igazolhatók-e, a nyilvánosság, és a versenytársak igazságosnak találják-e majd a végeredményt?

A világ szüntelen harcot folytat: „naiv”, humanista elméletalkotók bizalomról és átláthatóságról beszélnek, írják könyveiket, tartják sodró erejű előadásaikat,¹⁵ menedzserek, politikusok, nemzetbiztonsági szakértők, és mindenki, akinek van vesztenivalója, pedig ezzel ellentétes gyakorlatot folytat(na). Az információ hatalom, és miért is osztaná meg ezt a főnök a beosztottjaival, ha nem muszáj? A politikus az újságíróval, a tudós a rivális tudóssal, vagy kísérleti alanyával? S pláne miért adnánk át a titkokat az ellenségeinknek, hogy aztán ellenünk fordíthassák?

Az átláthatóság és átláthatatlanság nem csak fehér és fekete ellentét, nem csupán jó és rossz, angyali és ördögi, vagy valami pszichés adottság, melynek során aztán valaki a világnak ezen vagy azon felén jobban érzi magát. A titkosszolgálatok mindig az élet átláthatatlan területein mozognak, és aligha lehetnének meg nélkülik. Fukuyama (2015) szerint az átláthatóság akár hátráltathatja is bizonyos esetekben az államiságot és a nemzetépítést. Ő úgy véli, hogy a lemaradt országok esetében kontraproduktív is lehet.

Fukuyama (2014) kategóriáiból kiindulva létezik nagycsaládra, törzsiségre, patrimoniális államra és modern államra épülő közösség. A patrimoniális államban az uralkodó a ki-

¹⁴ Nem csak az állampolgárok, de a hivatalnokok első reakciója is az, hogy először a nagy dolgokat kéne megoldani. Egy publikálatlan kutatásunkban, ahol vezető tisztviselőket kerestünk meg, az egyik riportalanyom meg is fogalmazta, hogy az integritás tréningek az ő számára visszatetszők mindaddig, míg a legnagyobb korrupciók megtorlatlanul maradnak.

¹⁵ Ld. például Goleman – O’Toole (2008).

épülő intézményeket saját tulajdonaként kezeli, a modern államban már ez fel sem merül, illetve, ha megtörténik és kiderül, akkor azt a közvélemény, a jogi rendszer és a politikai egyaránt bünteti.¹⁶

Nyilvánvaló tehát, hogy az átláthatóság ebben a modern konstrukcióban igazán hatékonyságnövelő. Az arab világban, ahol a törzsi szerveződés, azaz egy értékalapon, a közös ősök iránti elkötelezettségre hivatkozva a vezetők bármilyen döntése igazolható, az átláthatóság maximum káoszt és megvetést eredményezhet, különösképp a törzsek közt, de nem kizárt, hogy a törzsi gondolkodásból kilépő állampolgárok és vezetők között is, hiszen meggyűlölhetik a vezetőket az igazságtalannak tartott allokációk miatt. Újabb törzsi identitások születnek a korábbiak riválisaként, melyek ugyanúgy lojalitás alapon osztoznak majd a megszerzett javakon, mint a korábbiak.

Nem lehetünk nagyon naivak, amikor a magyar helyzetet vizsgáljuk, mert itt is, mikor gazdasági csoportok egy politikai párt mögé állnak, ezt azzal a szándékkal teszik, hogy ha hatalomra juttatják, akkor majd ebből profitálnak. A korrupciókutatók megdöbbentően alá támasztják azt a tényt, hogy a politikai váltásokkor a legfontosabb gazdasági szereplők kicserélődnek és a közbeszerzéseknek új győztesei lesznek.¹⁷

A különbség azonban az, hogy a törzsi szerveződéseknel ezek a váltások etikailag is támogatottak, míg Magyarországon és a mi régióinkban ezek kényes kérdések, titkoltak, a közvélemény megvetését váltják ki – politikai bukáshoz vezethetnek –, sőt, akár a jogrendszer is talál benne kifogásolható elemeket. Itt tehát az átláthatóság mégiscsak demokratikus irányba provokál, ezt támasztja alá a nyilvánosság. Ha elfogadjuk Fukuyamától (2014), hogy a modern állam három pillére a jogállamiság, az erős központi állam (jól fejlett bürokrácia) és az elszámoltathatóság, akkor ahhoz, hogy az elszámoltathatóság működhessen, átláthatóságra is szükség van.

S bár Fukuyama szerint nincs bizonyíték arra, hogy ahol növelték az átláthatóságot, ott csökkent a korrupció, tekintve, hogy az elszámoltathatóság nem működik, ha például az állampolgári aktivitás nem magától értetődő.¹⁸ Mégis azt kell mondjuk, Magyarország már nem törzsi értékrendek alapján szerveződik, így az átláthatóság értéke nélkül komoly állapotromlás menne végbe. Érdemes hangsúlyozni, hogy más dolog az érték, és más a praxis. A demokráciákat nem annyira a gyakorlat veszélyezteti, mint inkább az, ha érték szintjén sem akarnak törekedni az átláthatóságra. Nincs olyan hivatal, ahol ne tetszene sokaknak, ha a dolgokról nem kell elszámolni, így aztán, ahol az átláthatatlanság érvei győzedelmeskednek, ott ezek az emberek kerülnek helyzetbe. Épp úgy, ahogy a betört ablaknál láttuk.

Tovább differenciálva az átláthatóság kialakításának következményeit, a józan ész alapján állíthatjuk, hogy van, ahol ez akár negatívan hat,¹⁹ másutt semleges, megint másutt meg pozitív az elmozdulás, ha az átláthatóságot kikényszerítik. Fukuyama is elismeri (2015), hogy az sem törvénytörő – s itt Huntigtonnal vitatkozik –, hogy „tekintélyelvű átmenetre” van

¹⁶ Magyar összefoglaló: <http://test.szazadveg.hu/foundation/kutatas/szazadveg-otletmuhely/francis-fukuyama-politikai-rend-es-politikai-hanyatlas-2-resz>, utolsó letöltés: 2015-07-26.

¹⁷ Politikai favoritizmus érvényesülése a magyar közbeszerzésekben – 2009–2011, Korrupciókutató Központ honlapja, letöltés: 2015.07.26. <http://kozpenzkereso.eu/>, <http://www.crcb.eu/>, utolsó letöltés: 2015-07-26.

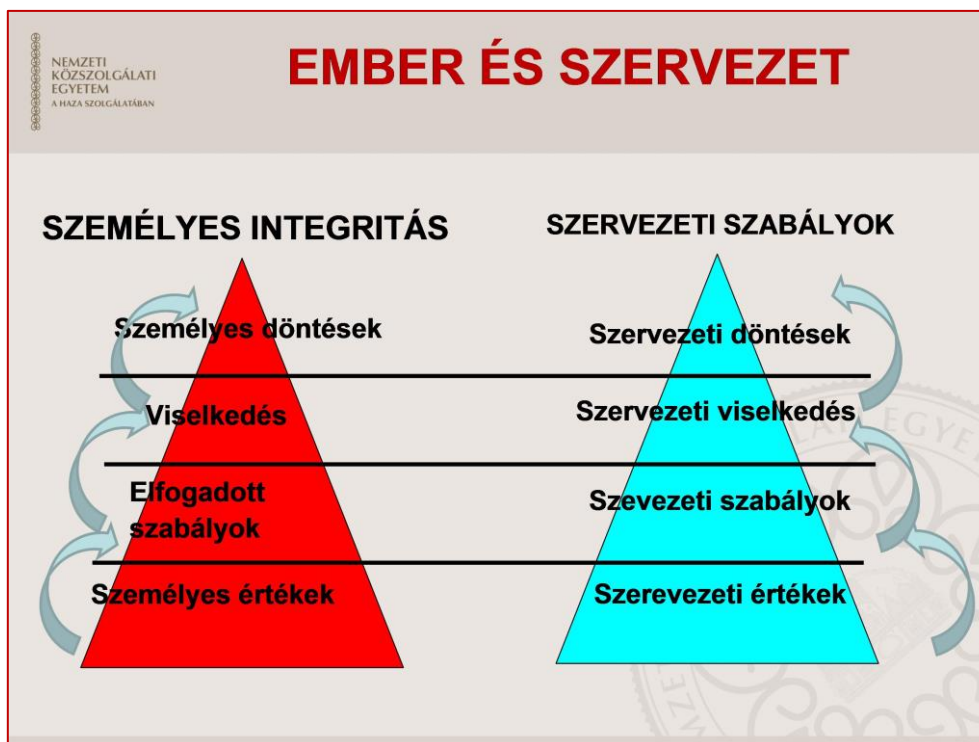
¹⁸ Fukuyama hivatkozása Kolstadra (2009).

¹⁹ Például egy rosszul működő rendszer új vezetője a pusztán a hivatal ügyes-bajos dolgainak átláthatóvá tételével még nem old meg semmit, csak az állampolgárok gyanúját teszi bizonyossá. Az átláthatóvá tétel helyzetbe hozhatja a nem demokratikus megoldásokat szorgalmazókat, a rendpártiakat, a szabadság ellenségeit.

szükség ma is pusztán csak azért, mert történetileg sok ilyen példát találhatunk. De itt mi nemcsak erről beszéltünk, hanem arról is, hogy tovább kell finomítani Fukuyama szkeptikus állítását, másképp igen kártékony átláthatóság-ellenes recept születik.

Az átláthatóság szocializációs szerepe – Esettanulmányok

A Közzolgálati Egyetemen létrejövő Integritás Tudásközpont által kifejlesztett modell szerint létezik egy statikus intézményi értékrendszer, valamint az arra ráakódó gyakorlat, és mindössze az a kérdés, hogy az az egyén, aki munkát vállal ebben az intézményben, mennyiben tud azonosulni ezzel az értékrendszerrel. Ezt a modellt fogjuk az alábbiakban kritizálni. Ebben a kora-weberiánus megközelítésben ugyanis a munkavállaló tudatosan lemond autonómiájáról, amikor a szervezetbe lép. Weber szerint nincs is más lehetősége a bürokratának, mint belesimulni a rendszerbe, vagy ha nem kíván alkalmazkodni, felmondani. Pallai Katalin, a Tudásközpont vezetője számunkra nem meggyőző módon úgy fejlesztette tovább ezt a modellt (ld. az általa készített alábbi ábrát), hogy azt állította, léteznek demokratikus alapok, s ezen megkülönböztethetők a személyes és az intézményi piramisok. Ha a szervezet rosszul működik, akkor mérgező, de ha jól – azaz megfelel az integritás-kritériumoknak –, akkor csak az a kérdés, hogy az egyén mennyire képes ezzel összehangolódni.



Nem világos azonban, hogy mitől válik valami integritás szempontból jóvá, továbbá hiányzik annak felvetése, hogy az integritás szempontjai is változhatnak.²⁰ Nem kétséges, hogy az egyén hajlamos alkalmazkodni olyan szabályokhoz, melyeket korábban nem fogadott volna el. Például a New York-i metró alkalmazottai elfogadták, hogy szerelvény nem mehet ki az álló-

²⁰ Az integritás formállogikai megközelítését és meghatározását ld. Nagy Balázs Ágoston: Az integritás stratégiai keretei, Az integritás fogalmának összefüggései a stratégiai tervezéssel http://korrupciomegelozes.kormany.hu/download/5/ce/b0000/Nagy%20Balázs%20Ágoston_Az%20integritás%20stratégiai%20keretei.pdf, utolsó letöltés: 2015. augusztus 5.

másról összefestékezve, míg korábban ez lett volna az utolsó szempont, amire odafigyelnek. Az egyént könnyen változóként érdemes felfognunk, különösképp, ha hallgatunk a szociálpszichológiai kutatási eredményekre. S most továbbfejleszténk e statikus modellt azt állítva, hogy a szervezet is változhat, s e változás akkor lesz állításunk szerint az integritásnak megfelelő, ha az átláthatóságból vezetődik le az intézmény küldetése.

A szervezeti változásra ma már egyre több érv található (Gulyás 1997), így aztán a weberi-ánus „a bürokrata lemond vagy alkalmazkodik” tézis is megkérdőjeleződik, hiszen, ha a szervezet nem egy statikus valami, akkor miért is kéne felmondani, ha épp nem tudunk vele azonosulni?

Az egyik érv például az, hogy a szervezeti döntések sokszereplősek, és mindig lehet reménykedni abban, hogy fordul a politikai széljárás. A másik, hogy nem lehet cél, hogy a gerinces embereket elveszítse a szervezet, noha ha más lehetőség nem volna, mint a teljes lojalitás vagy felmondás, akkor ez következne be. Az is a felmondás elleni érvek közé tartozik, hogy ha elfogadjuk, hogy a szervezetek változhatnak, akkor azt is látnunk kell, hogy az ott dolgozó tehet ezekért a változásokért. Egy közszolga például speciális szakmai ismeretekkel bír, és ezt eljuttathatja a hivatali úton keresztül a szervezet vezetőihez, az pedig a törvényhozókhöz. A szervezet tehát a külső hatalmi harcok és a belső tudás következtében egy élő, változó organizmus. Ha ezek a változások olyan irányban történnek, hogy az átláthatóvá tétel nem okoz gondot, akkor a szervezet integritása, azaz etikai védhetősége, küldetésének identitása erősödni fog.

Kezdjük egy negatív példával. A rendőrség számára célként jelenik meg, hogy a büntetésekből saját működésére megfelelő összegű pénzt gyűjtsön. A költségvetésben benne is szerepel, hogy ez tételesen is körülbelül mennyi kell, hogy legyen. Ám ha ez az összeg átláthatóvá válik, valamint az állampolgárok azt is tudhatják, hogy a központi költségvetés csökkentette a rendőrség pénzét, akkor világossá válik, hogy a büntetési tételek emelkedni fognak. Olykor még az is előfordul, hogy egy-egy politikus elszólja magát. A nyilvánosság azonban nem fogja tolerálni az önfenntartásból büntető rendőrt, mert ezt – ha nem is így fogalmazza meg – intézményi állami korrupciónak tekinti. S valóban, ilyenkor a rendőrség etikai magabiztossága megroppan, hiszen nem egy társadalmilag támogatott célért dolgozik, hanem önmagáért. Ha a folyamat átlátható, a társadalom szolgálatának értékpiramisa hamar újraépül, és ez, mármint a társadalom által elfogadható értékpiramis és az aszerinti működés, az integritás felé való elmozdulás feltétele.

Amiképpen elfogadjuk, hogy mind a munkavállaló, mind a munkaadó piramisa lehet a közösségi értékeknek megfelelően jó is, illetve rossz is, és hogy ezek változhatnak is egy nyilvános vitában attól függően, ahogy változik az elképzelés a helyességről, akkor ilyen formán négy szélsőséges helyzet vethető fel: 1. jó munkatárs, jó intézmény; 2. rossz munkatárs, jó intézmény; 3. rossz munkatárs, rossz intézmény; 4. jó munkatárs, rossz intézmény.

Ad.1. Nincs vele gond, optimális, integritás szempontjából paradicsomi helyzet.

Ad.2. Itt nincs min dolgozni jogi értelemben, a kultúrát, az emberek hozzáállását kell megváltoztatni. (Voltaképp ennek a helyzetnek köszönhető az egész integritás-szemlélet kialakulása, mert például a hollandok úgy ítélték meg, hogy az építési engedélyek kiadásában a jogi rendszeren nincs mit csiszolni, ám hogy az elharapódzó korrupciót visszaszorítsák, ahhoz a hivatalnokok etikai képzése szükséges.)

Ad.3. A rossz munkatárs a rossz intézményben lehet egy igen konfliktusmentes helyzet. Ebben a romlott intézményi légkörben a gazemberként viselkedő alkalmazott otthonra lel. Ezek a rendszerek viszont az állampolgárok kihasználására, kifosztására épülnek, s noha lehet-

séges, hogy a bennszülött kiigazodik ebben a világban, és eléri, amit akar, a rendszer voltaképp instabil a felfokozott társadalmi elégedetlenség miatt.²¹

Ad.4. Ez a mérgező intézmény, ahol az alkalmazott, ha nem tudja maga megreformálni az intézményt, pszichoszomatikus betegségekkel fogja felkeresni orvosát.

Mivel az intézmény – ahogy az egyén sem – nem lehet tökéletes, ezért folyamatos tréningezésre, az integritásmenedzsment működtetésére van szükség.

Végezetül esettanulmányként Abu Ghraib-el szeretnék foglalkozni. Abu Ghraib előtt ugyanis a katonai doktrína a parancs végrehajtásából indult ki. A Bin Laden utáni hajsza szép fokozatosan a terrorista gyanús személyek kínzását hallgatólagosan elfogadta.²² Később a teljesítményelvárás következtében elkezdtek az utcán összefogdosni arab férfiakat, akik ellen semmilyen gyanú nem merült fel. Miután azonban a kínzások napvilágra kerültek, a katonai doktrína megváltozott, és polgárbarát lett.

Egy integritásos tréninggyakorlaton kollégáimmal ismertetni szoktuk az afganisztáni katonák kontra kecskepásztor dilemmát.²³ E dilemma lényege, hogy ellenséges területen a véletlenül a katonák karjaiba futó civilekkel (kecskepásztorokkal) mit tehet a katona? A gond az, hogy a kecskepásztorok halált is hozhatnak a katonákra, és a küldetés akadályává is válhatnak, ha életben hagyják őket. A kecskepásztorokat a valóságban nem lötték le a katonák, de ezért súlyos árat fizettek, mert a szakaszvezetőn kívül mindenki meghalt, miután a kecskepásztorok értesítették a faluban lévő tálibokat. A gyakorlat felénél meg szoktuk kérdezni, hogy mit gondolnak, a katonák miként viselkedtek, és miként viselkednének ők. A résztvevők többsége azt mondta, hogy ő nem lőné le a kecskepásztorokat, de a katonák valószínűleg megtették (ekkor még senki sem tudja a végkimenetelt). Ezek a válaszok jól mutatják, hogy mennyire az értékrendszerből vezetik le az emberek a gyakorlati cselekvéseket. A saját környezetük értékrendje szerint a szituációba véletlenül belekeveredő civil embert védelmezni kell, hiszen maguk is kívülállók és civilek, míg a katonák világa az ölés, meg a küldetés-végrehajtás, tehát a katonákkal kapcsolatos sztereotípiák vélt értékrendszerből állnak össze.

Valójában azonban épp Abu Ghraib miatt akkoriban változott meg az amerikai katonaság központi irányelve, és ez az, ami befolyásolhatta a szakaszvezető döntését is.²⁴ Az intézményi értékátrendeződés a nyilvánosság hatására ment végbe, s valószínű, hogy ha a katonaság átláthatóan működött volna, soha nem is következtek volna be az Abu Ghraib börtönében a szégyenletes kínzások, és mindig stabil maradt volna a civilek védelmének doktrínája is (Zimbardo 2012). Tehát a szakaszvezető vagy egyéni, a katonaságtól eltérő vélekedése miatt nem akarta lelőni a civileket, vagy pedig (amit a tréningen résztvevők általában nem tudnak) a katonai központi értékátrendeződés miatt. Számunka e történetben az az igazán érdekes, hogy létezik intézményi teljes újrendeződés, lehet érvelni a küldetés szentsége és a civilek iránti

²¹ A közigazgatásban dolgozók integritásképzésében erre a variációra egy indiai esetet használtunk. Gujaratban alkoholtilalmat vezettek be, ami kialakította a rendőrség-politika-csempészek korrupciós háromszögét. Az 1985-2002-ig tartó történet vége etnikai pogrom lett (Shani 2009).

²² Az amerikai társadalom képes feldolgozni filmjeivel ezeket a történeteket. Így például a *Bin Laden hajsza* (*Zero Dark Thirty*) című film pontosan bemutatja mind a hálózatelméleti kutatási módszer praktikus hasznát, mind az etikai problémákat. De a később általunk tréningen használt afganisztáni dilemma is megfilmesítésre került (*A túlélő*, *Survivor* 2013). Felismerve a filmeknek a társadalom kohéziójában játszott szerepét, a Méltányosság Politikaelemző Központ külön filmes blogot indított. Ld. <http://meltanyossag.blog.hu/>

²³ A dilemma etikai leírását ld.: (Sandel 2012).

²⁴ Bár ezt nem tudhatjuk pontosan, mert Sandel elfelejti megemlíteni, hogy a katonai központi irányelv megváltozott, de a később elkészült film sem tér ki erre az aspektusra.

védelem mellett is, és a nyilvánosság könnyen átformálja a korábban meglévő szakmai etikát. Különösen akkor, ha a korábbi szakmai etika bizonyos szituációkban – például Abu Ghraiban – csődöt mondott.

Az etika belső fejlődésének logikája külön elemzés tárgya lehetne, mert nem egyszerűen arról van szó, hogy a közvélemény elvárását követi – gondoljunk csak a halálbüntetés jogi szakmai megítélésére és gyakorlatára, mely ellentmond a közvéleménynek –, de tény, hogy a közösség és a szakma interakciójában alakul.²⁵

Az integritás másik összetevője a szakmaiságon és a szakmai etikán túl épp az átláthatóság. Ezek specifikus aránya – mert például kevesebb átláthatóság, és több hierarchiatizsület várható el egy rendőrtől, mint egy közszolgától – képezi az integritást, melyből ki kell szűrni jogi eszközökkel is a korrupciót. A korrupció hagyományos kezelése büntetőjogi, a modern integritásmegközelítés viszont megelőző jellegű, a helyes viselkedés iránti elköteleződést megerősítő. Mindez azt jelenti, hogy a korrupció ellen többféleképpen is lehet harcolni, de integritást építeni az átláthatóság értéke nélkül nem lehet.

$$I = \bar{o} (C, E, \bar{A}) - K$$

ahol I az integritás, \bar{o} összerendezés, C a kompetencia, E az etika, \bar{A} az átláthatóság, és K a korrupció.²⁶

Az integritásmetaforák és az átláthatóság hasznos következményei

Számos metaforája született már az integritásnak. Úgymint a görög panteon, ahol az oszlopok az intézmények, az alap a társadalom, és mindez tartja az integritás rendszerét. De szép és beszédes kép a „Buddha a gömbben”, mely gömbről lepattannak a kísértés nyilai. Ez a metafora utal arra, hogy az integritás nem egy statikus állapot. Hogy a szervezet folyamatosan eleget tudjon tenni a közösség szolgálatának, állandóan küzdenie kell a kísértésekkel, és mindig kell „meditálni” (azaz integritás-menedzsmentet végezni) ahhoz, hogy a sérthetlenség (integritás = sérthetlenség) állapota megmaradjon.

Egy következő metafora az egészség, ahol a gyógyszeres kezelés az akut problémákra reagál (ez a korrupcióra adott bűnüldözői hatósági válasz), míg az életmódváltással történő betegségmegelőzés az integritásnak felel meg. A legizgalmasabb megközelítés a hálózatelméletekből kinövő fészekmetafora, ahol a kapcsolatok egymást segítik a közös cél elérésében. Konkrétan ez úgy néz ki a közigazgatásban, hogy a közigazgatási szervek dolgozói nem elhárítják a feladatokat – mondván ez nem a mi részlegünk dolga –, hanem végigviszik az ügyeket és átlátható módon kezelik. Ehhez persze szükség van arra, hogy maguk is ismerjék az egész rendszert, és ne csak alá-fölé rendelési viszonyok legyenek, hanem intézmények közöttiek is. A fészekmetafora arra utal, hogy középen a tojás – az állampolgár – biztonságban érezheti magát, mert minden intézmény érte dolgozik, ahogyan a fészek minden ágacskája is együtt alkot erős védelmet a tojás számára.²⁷

²⁵ A *Médiaetika* című könyv fő kérdése (Zsolt 2003) épp ennek a folyamatnak a funkcionális megközelítése, azt taglalja, hogy a szakmai etikák hogyan fejlődnek a közönséggel való találkozás során.

²⁶ A leginkább elfogadott formula forrását ld.: <http://integrityaction.org/index.php/what-integrity>, utolsó letöltés: 2017-03-28.

²⁷ A panteon és az egészségügyi metafora forrása a Transparency International. A Buddha-hasonlat Molnár Katalin, az ÁROP-1.1.21. projekt egyik trénerének közlése, végül a fészekmetafora forrása (Sampford et al. 2005).

Végül, de nem utolsó sorban az Állami Számvevőszék is rendelkezik egy saját integritás-metaforával, melyre kutatási részeket is épít, ez a „három kutya”. Az első figyel, a második keres, a harmadik pedig terel.²⁸ Különösképp a *terel* jelzi jól, hogy az integritás filozófiájába nem fér bele az erőszakos autoriter gyakorlat, ám a figyelésbe és a keresésbe partnerként kellene szerepeltetni a médiát, a nyilvánosságot, az átláthatóságot és a civil szervezeteket.²⁹

A bezárkózás és a nyitottság konfliktusos voltát nagyban befolyásolja az internetes világ kialakulása. A facebook használatától például különösen ódzkodik a közigazgatás, mivel itt nem uralhatók az üzenetek, hanem továbbgördülnek, átalakulnak (McQuail 2011). Van, aki szerint viszont az események már régen kicsúsztak a hatalom kezéből, ezért is egyszerűbb beletörödni abba, hogy a dolgok átláthatóvá váljanak, mint hogy pletykák fröccsenjenek szét pillanatok alatt a közösségi hálón. Bár ezek az érvek már a tömegkommunikáció kialakulásakor is megjelentek, nem kétséges, hogy az intézmények nyitására hatással vannak.

Az állami intézmények bezártságra és döntéseik rejtegetésére, illetve a civilek átláthatóságra való törekvése közötti harcban a civilek állnak nyeresre, még ha ez Magyarországról nézve pillanatnyilag esetleg másként is látszik. Hadd említsek egy olyan külföldi példát, amelyben a zárt intézménystruktúra váltásra kényszerült, miközben hajdani filozófiáját a régi épülete még ma is őrzi: a BBC még egy vastag falú erődítmény, az új televízió-stúdiók székházai (például a Chanel 4 épülete) átlátható üvegpalota. Az átláthatóság értékének térnyerése voltaképp evolúciós is: sikeresek azok, amelyek átláthatók, és ha egy intézmény nem akar lemaradni a versenyben, át kell vennie ezeket a megoldásokat.

Az intézmények azért is próbáltak, és ma is próbálnának bezárkózni, ha tehetnék, mert működésük során hibáznak, és e hibák csak akkor rejthetők, ha nem átláthatók. A hibák elrejtésének lehetetlensége viszont hosszú távon kockázati tényező. Rövidtávon talán jobban jár, aki rejtegethet, hosszabb távon viszont elkényelmesedik és lemarad a teljesítménye.

Míg Magyarországon sok tekintetben úgy tűnik, a szervezeti autonómiák elvéreznek a központosítás során, az átláthatóság mozgólépcsőjén mi is rajta vagyunk, és a sajtó kíméletlenül tár fel, beszél át mindent, a jogvédő szervezetek bíróságon perelik ki a nekik fontos információkat, az EU pedig behajtja tagállamain ezeket az értékeket. Egyre erősebbé válnak idehaza is a kiszivárogtató platformok, amelyek változatlanul fontosabbak, mint a bejelentővédelem, a whistleblowing jogszabályok.³⁰

Amiben a Nyugat nem veszi észre a mi korrupcióellenes intézkedéseink rafináltságát, az az átszervezések kérdése. A nyugati közigazgatásban ugyanis az átszervezés inkább a korrupció ellenszereként jelenik meg, mert a tartós szálakat – melyek kockázatonövelő tényezők – szétvágja. Nem érhető a számukra, hogy miként is lehet olyan könnyen átszervezni, miért nem áll ki ezek ellen a szakszervezet vagy a jogrendszer. Ezzel szemben nálunk a közintézményeknél is ugyanaz figyelhető meg a politika zsákmányszerű működése miatt, ami a nagyvállalatoknál, vagyis, hogy az átszervezések kiváló eszközei a kellemetlen dolgok eltüntetésének.

A nyugati jogbiztonságból nézve a magyarországi gyors jogalkotás negatív mellékhatása sem ismert. A gyors jogalkotás több hibás vagy hiányos jogszabályt is eredményez, amit aztán az emberek kénytelenek magánmegoldásokkal kiegészíteni, s ez mind növeli a korrupció kockázatát.

²⁸ <http://www.domokoslaszlo.com/hirek-domokos-laszlo/integritas-felsofokon>, utolsó letöltés: 2015-07-26.

²⁹ A civil szervezetek épp arra panaszkodnak, hogy konkrét megfigyeléseikre, mint például a kamupártok működésének leleplezésére az ÁSZ nem mutatkozott partnernek arra hivatkozva, hogy saját tematikát követnek. Itt a konkrét esetről talán fontosabb, hogy hiányzik még az együttműködési készség.

³⁰ Panaszokról és közérdekű bejelentésekről szól a 2013. évi CLXV. Törvény.

Hivatalnokok, egészségügyi alkalmazottak vagy bármilyen vállalat beosztottjai sokszor engedelmesen falaznak főnökeiknek, mert azt hiszik, nekik tartoznak lojalitással, és közben nem veszik észre, hogy olyan feladatot végeznek, mely nem a hivatásuk, szakmájuk.³¹ Jávor István a „közbeszerzési kiírás technizálásának” nevezte azt a folyamatot, ahol az egész közép-szint azon dolgozik, hogy a vezetők a korrupció során előnyt élvezhessenek és az legyen a nyertes, akit ők szeretnének.³²

Bár a középszinten is nyűg az átláthatóság biztosítása, mert plusz feladatokat ró az intézmény alkalmazottaira, az integritásszemlélet terjesztésével meggyőzhető az itt dolgozók, hogy végső soron az átláthatóság számukra is védelmet jelent, épp vezetőikkel, később pedig az intézményesített korrupcióval szemben. Az átláthatóság azért védi a beosztottat, mert a vezetők kénytelenek vállalható társadalmi célok irányába orientálódni, és nem terhelhetik alkalmazottaikat magánérdekeikkel. Egy közbeszerzési kiírás bőbeszédűségét ma már az OLAF is gyanúsnak tekinti, ez ugyanis specifikálja az eleve lehetséges győztest. A konkrét munkát – specifikálást – a középszint végzi el anélkül, hogy neki ebből bármilyen haszna volna. Csak plusz feladatok keletkeznek e beosztottak számára, mert fel kell deríteni a kinézett győztes specifikumait.

Kevés országban figyelnek arra, hogy a közbeszerzés szempontjainak összegyűjtése is nyilvánosan történjék, és a potenciális pályázók mindegyike megtehesse a javaslatát már a kiírás előtt. Tóth István János korrupciókutató pozitív példaként Chilét és Dél-Koreát szokta emlegetni. Ezekben az országokban fel sem merül, hogy egy pályázat érvényes lehet, ha csak egy pályázó van.³³ Valószínűleg soha nem jelentek volna meg ezek a mechanizmusok, ha nem jelent volna meg korábban az átláthatóság mint érték.

De pozitív példa Észtország is, ahol magas fokú az elektronikus közigazgatás, ezért jól kutathatók a közbeszerzési eljárások. Ahol egy közbeszerzés kiírás feltételei is vita tárgyát képezhetik, ahol az érvényességhez több pályázó kell, ahol figyelnek az összejátszások kiszűrésére, ott majd minden úgy működik, mint a vaterán a használt tárgyakra való licitálás esetében, csak épp fordítva: a célnak egyre jobb ajánlatokat fognak tenni, és a versenyzők lefelé licitálnak, hogy a munkát megkaphassák. A vállalatok teljesítését nem a kapcsolatok megtartásának fontossága, hanem a jogrendszer fogja garantálni.

Az átláthatóság melletti érvelés, ezt tettük mi is, nyitott kapuk döngetésének is tűnhet, hiszen empirikus adatfelvételekben, például az ÁSZ integritásfelmérésében is a nyilvánosság tételel elmulasztása korrupciós kockázati tényezőként kódolódott.³⁴ Vagyis ezek az összefüggések egyfelől evidenciának tűnnek. Másfelől, és talán ezt is sikerült kifejtenünk, egyáltalán nem vagyunk még az út végén. Számos körülmény és érv – melyek lehetnek igen jogosak is – megkérdőjelezi ezt az evidenciát. Hovatovább az átláthatóság még világviszonylatban sem fejtette ki az összes lehetséges hasznát, és az sem biztos, hogy minden társadalmi struktúrában hasznos.

Az átláthatóságnak azonban ma már globális szerepe is van. Pozitív következménye, hogy jobban megértjük a folyamatok valódi természetét, hiszen nem elidegenedve csak egy

³¹ Az amerikai egészségügyben például fordulópontot jelentett, mikor a nővérek létrehozták szakmai szervezeteiket, és kimondták, hogy nem az orvosnak, hanem a betegnek tartoznak elkötelezettséggel. (Zsolt 2002)

³² http://magyarnarancs.hu/belpol/tudatos_dontesek_kovetkezmenye_-_javor_istvan_szociologus_a_korrupcios_szolgaltatasrol-76311, utolsó letöltés: 2015-07-26.

³³ Nálunk 2010–11 közt az összes érvényes közbeszerzési eljárás 48-50 százalékánál egyetlen ajánlatot nyújtottak be http://hvg.hu/gazdasag/20120410_korrupcio_Toht_Istvan_Janos_interju, utolsó letöltés: 2015-07-26.

³⁴ <http://integritas.asz.hu/>, utolsó letöltés: 2015-07-26.

szeletét ismerjük a jelenségeknek, hanem az ok-okozati láncolatokat is. Ma még hiába gyűjtjük a szemetet szelektíven, mert nem is tudjuk, hogy ezzel milyen keveset is érünk el, mikor a legnagyobb szennyező nem a végtermék, hanem a gyártási folyamat. Ha akarjuk, se tudjuk büntetni a szennyezőt, és így szelektíven nem is tudunk még vásárolni, hiszen ehhez sokkal jobban kellene ismernünk azt, hogy melyik cég miként állítja elő a termékét. A jövő a Föld nevű bolygó megmentésében a szelektív vásárlás, ehhez azonban átláthatóságra kellene kényszeríteni a gyártókat (Goleman 2009).

Vállalatok gyakran üzleti titkokra hivatkozva rejtegetik technológiáikat, mondván, hogy sokba került a kifejlesztésük. Valójában viszont élhetünk a gyanúperrel, hogy sokkal többször a titkolózásnak az az oka, hogy kényes dolgok vannak a háttérben. Ha a szabályok olyanok volnának, hogy bizonyos technológiát mindenkinek el kell árulnia, és csak akkor mehet a piacra, ha a technológia, melyet alkalmaz, nem káros, megint tisztességes lehetne a verseny³⁵.

Az átláthatóság filozófiájára épülő szabályozások, a közhangulat, az új értékek és érdeklődések az elkövetkező évtizedet az átláthatóság évtizedévé tehetik. Ha ebben Magyarország nem marad le, akkor – Fukuyama kifejezésével – a modern államok sorába kerülhetünk.

Irodalom

- Covey, Stephen – Merrill, Rebecca (2011) *A bizalom sebessége*. HVG Könyvek, Budapest.
- Domscheit-Berg, Daniel (2011) *Wikileaks a leleplezés*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- Fukuyama, Francis (2014) *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*. Profile Books, London.
- Fukuyama, Francis (2015) Why Is Democracy Performing So Poorly? *Journal of Democracy*, 2015. január, 11–20.
<http://www.journalofdemocracy.org/article/why-democracy-performing-so-poorly>
<https://doi.org/10.1353/jod.2015.0017>
- Gladwell, Malcolm (2007) *Fordulópont*. HVG Kiadó, Budapest.
- Goleman, Denis – Bennis, Warren – O’Toole, James (2008) *Transparency: How Leaders Create a Culture of Candor*. San Francisco, Jossey-Bass.
<https://doi.org/10.1177/0170840610374134>
- Goleman, Denis (2009) *Zöld út a jövőbe*. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest.
- Gulyás Gyula (1997szerk.) *Közszolgálat és etika*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Inglehart, Ronald – Baker, Wayne (2000) Modernisation, Culture and the Persistence of Traditional Values. In: *American Sociological Review*, vol 65, February: 19–51.
<https://doi.org/10.2307/2657288>
- Kelling, George – Wilson, James (1982) Broken Windows. *The Atlantic*, 1982. márcs.
http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1982/03/broken-windows/304465/?single_page=true
- Kolstad, Ivar – Wiig, Arne (2009) Is Transparency the Key to Reducing Corruption in Resource-Rich Countries? *World Development* 37 (March 2009): 521–32.
<https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2008.07.002>

³⁵ Például a palagáz-fűrészek engedélyeztetése köthető a fűrés során a mélybe pumpált vegyi anyagok nyilvánossá tevéséhez. Egy ilyen szabályozás létrehozását 2015-től tervezik az EU-ban.

- McQuail, Denis (2011) *Mass Communication Theory*. Sage Publications, London.
- Sampford, Charles – Smith, Rodney – Brown, A.J. (2005) From Greek Temple to Bird's Nest: Towards A Theory of Coherence and Mutual Accountability for National Integrity Systems, *Australian Journal of Public Administration* Vol. 64, No. 2.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-8500.2005.00445.x>
- Sandel, Michael (2012) *Mi igazságos?* Corvina Kiadó, Budapest.
- Shani, Ornit (2009): *Communalism, Caste and Hindu Nationalism: The Violence in Gujarat*, *The Journal of Asian Studies*. Vol. 68, No. 3 (Aug., 2009), pp. 1017–1019.
- Zimbardo, Philip(2012) *Lucifer-hatás*. Ab Ovo, Budapest.
- Zsolt Péter (2003) *Médiaetika*. Eu-Synergion, Budapest–Vác.
- Zsolt Péter (2009) Bizalom a kapitalizmusban I–III.
<http://meltanyosság.hu/files/meltany/imce/doc/kp-bizalom3-090922.pdf>
- Zsolt Péter (2013) Az angol médiaszabályozási folyamat bemutatása. *Pro Publico Bono* 2013. 3. 159–167.
http://uni-nke.hu/uploads/media_items/zsolt-peter-az-angol-mediaszabalyozasi-folyamat-bemutatasa.original.pdf
- Zsolt Péter (2015) A magyar közszolgálati „Etika és integritás”, valamint az „Integritás-menedzsment” tréningek hatásvizsgálata, *Pro Publico Bono*, 2015.1. 150–166.
http://uni-nke.hu/uploads/media_items/a-magyar-kozszoalati-etika-es-integritas--valamint-az-integritasmenedzsment-treningek-hatasvizsgalata.original.pdf

INTEGRITÁSOK – SZABADON VÁLASZTHATÓ JELENTÉSSSEL?

Scharle Péter

scharle@sze.hu

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.1.19

Absztrakt

Az integritás a modern társadalomtudományokban és a közbeszédben is alapfogalom. Pontosán értelmezett használata ezért szakmai és közérdek. Egy érdekes változat szabatosan megkülönbözteti az integritást az erkölcsössegtől, az etikusságtól és a jogszerűségtől, miközben rámutat meglétének működőképességet és teljesítményt befolyásoló szerepére.

Kulcsszavak

pozitív és normatív fogalom, integritás, működőképesség, teljesítmény

INTEGRITY – AN UNDERSTANDING OF CHOICE?

Péter Scharle

Abstract

Integrity is a fundamental concept in modern social sciences and in the public discourse. Therefore its precise definition is of great professional and general significance. An interesting approach clearly distinguishes between integrity and normative concepts such as morality, ethics, and legality, and also points out integrity's role in the functioning and performance of organizations and communities.

Keywords

positive and normative concepts, integrity, workability, performance

INTEGRITÁSOK – SZABADON VÁLASZTHATÓ JELENTÉSSSEL?

Scharle Péter

Az integritás sokféle állapotban és folyamatban felismerhető *jelenség*, személyek, csoportok, szervezetek, társadalmak habitusának jellemzésére alkalmas *tulajdonság*. Sok tudomány használja, a közbeszéd is ismeri és kedveli. Ez lehet az egyik oka annak, hogy nincs általánosan elfogadott meghatározása. Az értelmező szótárakban előforduló változatokban a mibenlétét magyarázó más (rendszerint az erények, erkölcsi és etikai értékek körébe sorolható) fogalmak gyakran ismétlődnek és egymásra utaltságot érzékeltetnek.

A szabatosságra törekvő tudományok saját paradigmáikhoz és terminológiájukhoz igazítják az integritás értelmezését. A köznyelv többnyire beéri a kifejezéshez kapcsolódó hangulatot (a teljesség, őszinteség, megbízhatóság stb. képzetét) felidéző magyarázattal. Sokfélék lehetnek az integritással jellemezhető helyzetek és alanyok is. Lehet például integritása személynek, szervezetnek, vállalkozásnak, társadalmi csoportnak, nemzeteknek és társadalmaknak is. Szabatos értelmezésére annak kell vállalkoznia, aki a fogalmat valamilyen mondanivaló kifejtéséhez használni kívánja. Az integritás ezért (vagy, ha tetszik, ennek ellenére) szerfelett hasznos, nagyon sok érdekes és fontos megállapítás, következtetés megalapozására alkalmas.¹

* * *

A legszélesebb körben használt értelmezés szerint integritása a *helyesen* és *megbízhatóan* cselekvő személynek van. Ez a habitus szilárd és koherens világbépből és erkölcsi értékrendből következik. Nem rendül meg akkor sem, ha kockázatokkal, fenyegetésekkel szembesül, kudarcot vagy veszteséget szenved. A közösség, a társadalom életében az integritás lényege szerint látható, megtapasztalható erény, kiszámíthatóságot szavatoló vonatkoztatási lehetőséget alapoz meg.

A személyre vonatkoztatott integritás *mutatis mutandis* értelmezhető csoportokra, gazdasági vállalkozásokra – valójában minden olyan társadalmi tevékenységre, szereplőre, amellyel kapcsolatban megfelelőségi szempontoknak helye lehet. A *miben* való (tartalmi) megfelelés kérdésétől is elvonatkoztató jellemzőként talán a *tökély* (tökéletesség) keretezi a legkevésbé elcsépelten azt a fogalomkészletet, amelyet az integritás mibenlétét és szerepét tárgyaló munkák használnak.

* * *

Az ezredforduló első évtizedének derekán az integritáshoz kapcsolódó fogalmak e változatos és gazdag „borvidékén” vett művelésbe egy termékeny és lassan termőre forduló „dűlőt”

¹ A web keresőmotorok az *integrity* kifejezésre 200 millió helyet ajánlanak fel.

W. Erhard, M. Jensen és S. Zaffron. Tanulmányuk² egymásra is vonatkoztatva, de világosan megkülönböztetve használ négy, a szóhasználatban gyakran összefonódó kifejezést (*integrity, morality, ethics, legality*), és az integritásnak adott értelmezésből a vele rendelkezők működőképességére és teljesítményére vonatkozó következtetéseket vezet le.

Erhard, Jensen és Zaffron modelljében (a továbbiakban: az EJZ-modellben) az erkölcsösség, etikusság és jogszerűség *normatív* fogalom, az erények fogalomvilágába tartoznak. Értelmezésük a jó vagy rossz, helyes vagy helytelen, javallt vagy kerülendő viselkedés megítéléséhez kötődik. Az integritás – tőlük megkülönböztethető – *pozitív* dolog³: olyan személy, csoport, szervezet *megtapasztalható* állapota vagy helyzete, amely egész, sértetlen, hiánytalan, teljes (*whole, complete, unimpaired, sound*), függetlenül attól, hogy miként ítéltető meg valamilyen értékhalmoz (értékrend) tekintetében.

Az EJZ-modellben az integritás (röviden szólva az egész-ség és teljesség – *the condition of being whole and complete*) a szükséges feltétele annak a működőképességnek (*workability*), amellyel az érintett személy (csoport, szervezet) különféle teljesítményekre (*performance*) lehet képes. Ez a fogalomalkotás utat nyit a kiemelkedő teljesítmény lehetőségének értelmezéséhez, bármit tekintünk is teljesítménynek. Ha *gyengül* az integritás, akkor *romlik* a működőképesség és emiatt *csökken* a teljesítmény. A modell alkotói ezt az összefüggést ontológiai törvénynek tekintik, de őszintén elismerik, hogy formális kísérleti bizonyítékkal (úgymond, egyelőre) még nem tudják ezt a vélelmet megerősíteni.

Az egyénnek, csoportnak, szervezetnek az EJZ-modellben akkor van integritása, ha tartja magát (*honor*) ahhoz, amit állít.⁴ Köznyelvi szóhasználatnál ez az integritás az adott szóhoz való ragaszkodást, ennek ellehetetlenülése esetén az érintettek haladéktalan tájékoztatását és a fejleményekkel járó károkért viselt felelősség vállalását jelenti.⁵ Az így értelmezett szó (*word*) széles általánosságban fejez ki bármilyen, mások számára adott közlést. A modell a benne értelmezett integritás hat kritériumát listázza. Az alany *adott* szavában tükröződik

- ◆ minden korábban tett kijelentés,
- ◆ a saját cselekvőképesség (lehetőségek és korlátok) ismerete,
- ◆ elhatárolódás másokban megalapozatlan várakozást ébresztő látszatoktól,
- ◆ a valóságtartalom,
- ◆ felelősségvállalás a folyományokért,
- ◆ igazodás a fogadó környezet erkölcsi, etikai és jogi normáihoz.

A hatodik kritérium azért fontos, mert nem szakítja el az integritást az értékek világától, de áthangolja a hozzájuk való viszonyt. Az *adott szó* szorosabbra fonja ugyanis a kapcsolatot az integritás és annak alanya között (mintegy keretezi a más modellekben inkább magyarázó értelemben használt normatív fogalmakat, erényeket). A körülményesnek tűnő fogalomképzést az ontológiai tekintetű következmények szabatos megalapozása indokolja. Az erkölcsösség, etikusság és jogszerűség fogalmi elkülönítése teszi lehetővé a működőképesség és a teljesítmény mibenlétének szinte technikai elemzését: az derülhet ki, hogy az integritás ugyan-

² Erhard, Werner – Jensen Michael C. – Zaffron, Steve (2010) Integrity: A Positive Model that Incorporates the Normative Phenomena of Morality, Ethics, and Legality – Abridged. *Social Science Research Network*. SSRN 1542759, <https://doi.org/10.2139/ssrn.1542759>

³ A K. Popper által használt értelemben a *miben áll* kérdésre adott válasz a *normatív milyen* kérdés helyett.

⁴ Honoring one's word – embere szavának, szavatartó.

⁵ Érdemes észrevenni, hogy a *szavatol* jogi és köznyelvi jelentése mennyire közel áll ehhez a szóhasználatához.

olyan fontos tényezője a javak (nagyon széles értelemben vett termékek) előállításának, mint a tudás, vagy a technológia. Hozzá tehetjük, talán sajnos. Ebben a modellben ugyanis egymástól különböző, sőt ellentmondó értékrendeket követő személyeknek (csoportoknak, szervezeteknek) is lehet integritása.

Az adott szó becsben tartásának (*honoring one's word*) minuciózus értelmezése lehetővé teszi a kimondott szó betartásától (*keeping one's word*) való megkülönböztetést. Erre nagy szükség van, hiszen sok ok miatt válhat lehetetlenné egy teljes integritással *kimondott* szó betartása. Az EJZ-modell szerinti integritás nem sérül, ha a szó betartásának ellehetetlenüléséről, esetleges halasztásáról és az emiatt keletkező károkért viselni kívánt felelősségről az érintettek haladéktalan és folyamatos tájékoztatást kapnak.

Az EJZ-modellben értelmezett integritás illetéknéppen készenléti állapot. Tettrekészség és képesség, amely – ebben a mivoltában – független a normatív értékítéletektől (nem erény).⁶ Megléte és mértéke, teljesítményt befolyásoló hatása *pozitív*, tapasztalati jelenség, amely nem függ attól, hogy jónak vagy rossznak tartjuk. *Ceteris paribus*, minél teljesebb egy személy, csoport vagy más entitás integritása, annál alkalmasabb a természete szerinti *működésre* és *teljesítményre*. Metaforikus képet használva az integritás nem magas, de megmászható hegy, hanem a hegymászás szeretete.

Erhard, Jensen és Zaffron modelljének részletező fejtegetéseiből kiderül, hogy a hegymászás metaforája szélesebb értelemben sem félrevezető. Meglátásuk szerint a személyes teljesítményt maximalizáló integritás nem követeli meg mások együttműködését. A személy integritásának alapja pedig az önmagára (*self*) vonatkoztatott és vállalt integritás. Ennek nem előfeltétele a test, az érzelmek és a gondolatok épsége, teljessége, sérületlensége, viszont lényege a személy önmagának adott, integritást vállaló szava. Aki vállalkozik erre, óvatosabban adja szavát másoknak, és folyamatosan tapasztal megalkuvásra csábító késztetéseket. Aki pedig önmagának nem adja szavát, annak nem lehet integritása másokhoz fűződő kapcsolataiban sem.

Figyelemre érdemes az a további következmény, amely szerint a pozitív integritásfogalommal nem kapcsolható össze ellentmondásmentesen az adott szó kimondását követően végzett költség-haszon (*cost-benefit*) elemzés. Az utóbbi szükségképpen megbízhatatlansággal jár. Az adott szó, ha kimondatott, többé nem lehet költség- és haszonérzékeny (bármit jelentsen is a költség és a haszon). Egy talányos kivételtől eltekintve az EJZ-modell szerint nem lehet integritása annak, aki a tetteivel elérhető (és utóbb elért) eredménytől teszi függővé az *adott* szavának megfelelő viselkedést. Kivételt az az eset jelent, amelyben a személy *bejelenti*, hogy adott szavához költség-haszon elemzéseinek eredményétől függően fog igazodni. Ez a közlés egyenértékű a „megrögzött megalkuvó vagyok” kijelentéssel.⁷ Nem kell erkölcsi megítéléssel azonnal pálcát törni efelett az integritás felett – szinte mindenkiben gyökerezik ilyen (szinte ösztönös) hajlam, és a modern élet hétköznapijában sok integritáshiány és bizalmatlanság következik ebből.

Az erények halmazától elkülönített integritás modelljének használatával Erhard, Jensen és Zaffron számos társadalmi-gazdasági (ipari és pénzügyi, többnyire a multinacionális gazdasági vállalkozások és nagybankok világában tapasztalt) példát elemez. Kiderül ezekből, hogy az integritás velejárója (illetéknéppen indikátora is) a kiváló működőképesség és az ebből következő optimális teljesítmény. A közjó iránti erkölcsi elkötelezettség szempontjából talán lehangoló következménye is van azonban ennek az összefüggésnek. Olyan alrendszernek is

⁶ Ilyen összefüggésben is jól értelmezhető fogalom a *betyárbecsület*. Hasonlóan izes kifejezés a *becsület szó*.

⁷ Érdekes példák sora ismerhető fel a politikai életben.

működtethetők egy gazdasági-társadalmi rendszerben és időszakban, amelyek magas integritási szinten parciális érdekeket szolgálva vesznek rész javak előállításában és elosztásában. Az EJZ-modellben ezért megvitatásra érdemes kérdés az, hogy egy nagyobb közösség erkölcsi, etikai és jogszerűségi értékrendje lefedi-e, dominálja-e egy kisebb vagy kevésbé erős közösségét.

* * *

Nyilvánvaló, hogy az EJZ-modellre is érvényes a gondolatmenet elején említett intelem: egy fogalom szabatos értelmezésére annak kell vállalkoznia, aki azt valamilyen mondanivaló kifejtéséhez használni kívánja. Sok jel mutat arra, hogy a pozitív integritásfogalom használata számos kérdés elemzésében járulhat hozzá tisztázó diskurzusokhoz, ezért érdemes lehet a kutatás és a gyakorlati alkalmazás e területen elkötelezett művelőinek figyelmére.

HÍRADATBÁZISOK ÉS MÉDIATARTALMAK ELEMZÉSE BIG DATA HASZNÁLATÁVAL

Szűts Zoltán

szutszoltan@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.1.23

Absztrakt

A Big Data terminus az olyan nagy és bonyolult adathalmazokra vonatkozik, amelyek nem kezelhetők a hagyományos adatfeldolgozó és tartalomelemző eljárásokkal. Tanulmányunk azt mutatja be, hogy fejlett Big Data elemző módszerek képesek értékes információkat kinyerni a média hírek és a közösségi media üzenetek végtelen folyamából, és e módszerek használatával a társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatok kutatói rejtett összefüggésekre találhatnak és értékes ismereteket gyűjthetnek. Tanulmányunkban először a globális konfliktusoknak a GDELT (Global Database of Events, Language, and Tone) adatbázison végzett elemzését vesszük szemügyre, majd a Google Trends and News rendszerét vizsgáljuk, végül a Twitter feltöltések Sentiment Viz rendszerrel történő elemzését mutatjuk be. A tanulmány az online Big Data elemzésekkel kapcsolatos kihívások és kérdések rövid áttekintésével zárul.

Kulcsszavak

tartalomelemzés, Big Data, közösségi média, GDELT, Google, Twitter, sentiment analysis

BIG DATA ANALYSIS OF NEWS DATABASES AND MEDIA CONTENTS

Zoltán Szűts

Abstract

The term Big Data refers to data sets that are so large or complex that traditional data processing treatments are inadequate to deal with them. Our paper demonstrates that advanced Big Data analytic methods are able to extract valuable information from the endless stream of media news and social media messages. By using these methods, researchers of social, economic and cultural processes can reveal hidden patterns and bring valuable new insights. First we examine the Global Material Conflict Report system introduced within the framework of GDELT (Global Database of Events, Language, and Tone), then we explore the Google Trends and News system, and finally we present a Sentiment Viz analysis of Twitter feeds. The paper ends with a short overview of the most important critiques, challenges and questions of Big Data online media content analysis.

Keywords

content analysis, Big Data, social media, GDELT, Google, Twitter, sentiment analysis

HÍRADATBÁZISOK ÉS MÉDIATARTALMAK ELEMZÉSE BIG DATA HASZNÁLATÁVAL¹

Szűts Zoltán

Bevezetés

Információs társadalmunkban jelentősen megnőtt az információ értéke és ezzel együtt a tartalomelemzés fontossága, valamint az így kapott eredmények, következtetések jelentősége is. A hálózatok, a digitalizáció, a tárolási és számítási kapacitás növekedésének következményeként létrejött Big Data egy, a korábbiaknál szélesebb skálán történő médiatartalom elemzések ígéretét hordozza magában. A Big Data elnevezés azt az óriási információ mennyiséget és feldolgozását írja le, melyet a felhasználók és a hálózatba kötött digitális eszközök generálnak, és a bárki számára elérhető számítógépek elemeznek.

A digitálisan rögzített tartalmak gépi eszközökkel könnyen kereshetők, címkézhetők, feltérképezhetők, de ezzel együtt az online médiatartalmak mennyisége és típusa folyamatosan növekszik, így mind nagyobb méretű adatmennyiséget kell feldolgoznunk.

Tanulmányunkban jó gyakorlatként online médiatartalmak – elsősorban hírek – elemzését mutatjuk a Big Data eszközeivel. Egy olyan új informatikai paradigmával állunk szemben, mely a tárhely és számítási teljesítmény növekedésének és költségcsökkenésének köszönhetően az adatok eddig nem látott volumenének valós időben történő elemzését és korábban nem is feltételezett összefüggések kimutatását biztosítja.

Ezen értelmezés szerint az online portálok, a közösségi oldalak (Facebook, Twitter, LinkedIn), az online fórumok, blogok és wikik nem csupán kommunikációs eszközként és publikációs felületként értelmezendők, de lehetővé teszik a média, a gazdaság és a kormányzati szervezetek, a kutatók, sőt az egyének számára is, hogy az ezen felületeken elérhető adatokkal Big Data elemzéseket végezzenek. Ezen elemzési folyamatnak azonban számos nehézséggel is szembe kell néznie. Az egyik ilyen kihívás (a Facebook esetében) az adatokhoz való hozzáférés korlátozása a felületet működtetők által. A másik nehézség épp a Big Data természetéből adódik, hiszen egyszerre kell valós időben különböző típusú strukturált és strukturálatlan adatot, képet, hangot, videót, adatsorokat, szöveget egységes formátumba hozni és elemezni. Éppen ezért tanulmányunk elemzéseiben az átláthatóság kedvéért kizárólag szöveges tartalmakra fókuszálunk.

Rögtön a munkánk elején fontosnak tartjuk kijelenteni, hogy az online médiatartalmakat két nagy, viszonylag élesen szétválasztható kategóriára osztjuk: egyfelől a hagyományos, professzionális kapuóri (szerkesztői) környezetben, másfelől a közösség, a mindennapi fel-

¹ A kutatást és a cikk írását a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács Médiatudományi Intézete támogatta.

használók által létrehozott Web 2.0-ás tartalmakra. A hagyományos, kapuőr rendszerű média-centrumok által online publikált hírek és vélemények mellett mára ugyanis a közösségi média is fontos információforrássá vált. Ezen felosztás mentén hatjuk végre a GDELT (Global Database of Events, Language, and Tone), illetve a Twitter tartalmainak Big Data elemzését is.

A tanulmány szerkezetileg az elméletek ismertetésével kezdődik, esettanulmányokkal és elemzésekkel folytatódik, végezetül pedig több fontos kérdéskörre hívja fel a figyelmet: az adatokhoz való hozzáférés és feldolgozás problémáira, illetve a módszer lehetséges torzításaira, hibáira is.

Tartalom a digitális korban

A technikai fejlődés lehetővé tette a digitálisan rögzített információk összegyűjtését, kiaknázását, rendszerezését. A széles skálájú tartalomelemzés korábban szuperszámítógépeket igényelt. A jelenben a számítási teljesítmény költségének csökkenésével a mindennapi infotechnológiai eszközökkel rendelkező felhasználók számára is biztosított ez a lehetőség (Manovich 2012). A Big Data korban a számítógépek már nem a segédeszközök szerepét töltik be, hanem önállóan látnak el feladatokat, a mesterséges intelligenciának köszönve pedig maguktól vesznek észre összefüggéseket és mintázatokat. Bár az információ mennyiség ilyen mértéke és a számítógépek mind nagyobb szerepe látszólag háttérbe szorítja az emberközpontú tartalomelemzést, az új paradigma alapja továbbra is egy ember-gép együttműködésre alapozó megközelítés. Tanulmányunkban amellet törünk lándzsát, hogy a folyamatos emberi ellenőrzés és finomhangolás melletti Big Data elemzése a leghatékonyabb módja a nagy mennyiségű tartalom elemzésének az információs társadalom korában.

A közösségi médiában folyamatosan publikált adatok gyűjtése és elemzése magában hordozza az összefüggések általános és gyorsabb felismerésének ígérétét. Az adatokhoz való hozzáférés elemzés céljából alapvetően szabályozott, a platform tulajdonosának monopolát képezi, hiszen az információ, mitőbb, az abból szerzett összefüggések marketing és kereskedelmi célokra hasznosíthatók. A Twitter mikroblog platformja és a blogok általában a jelenben ez alól még kivételt képeznek, mivel az ott posztolt adatok külső szemlélők számára is hozzáférhetőek, kutathatók és elemezhetőek. A Facebook azonban már más üzleti modell alapján működik. És bár számos összefüggés figyelhető meg a legnagyobb közösségi oldalon posztolt információk, a felhasználók megosztási, internetes keresési, sőt vásárlási és közlekedési szokásai között is, a széles körű Big Data elemzés ezen környezetben az oldal tulajdonosának a joga. (Vagy azoké, akik ezt a jogot megvásárolják.) A Twitteren posztolt és megosztott hírek esetében a Big Data alkalmazásával például könnyen meg lehet állapítani a preferált hírforrások, megtalálni a véleményvezéreket, a megosztásokat és az interakciót elemezve.

A digitalizáció és hálózatosodás hozta változások: kereshetőség és összekapcsoltság

Az internetről szóló diskurzusban gyakran elhangzik az állítás, miszerint a globális hálózat megváltoztatta az információgyűjtés, -feldolgozás, -tárolás és -továbbítás módját. Úgy lett tervezve, hogy az adatokat digitalizált formában továbbítsa, alapvetően függetlenül a tartalom jellegétől (Szűts 2013, Benedek és Molnár 2014, Molnár 2015), ezzel összeolvasztva az eddig párhuzamosan létező médiumok tulajdonságait egy digitális csatornává (Szűts és Yoo 2013).

A kereshetőséget és összekapcsolhatóságot az elemzések során segíti a címkézés (tagging) is. Ennek során alapvetően egy szöveg, de akár egy kép, videó vagy hanganyag is meta adatokkal – címkékkel – lesz ellátva. A címkék gyakran egy alapszintű elemző algoritmus segítségével címkefelhőt alkotnak, az így kapott vizuális ábrázolásban legrepresentáltabb és így legfontosabb kifejezések a középkori ikonok univerzumából ismert szemantikus perspektíva felfogáshoz hasonlóan méretben is nagyobbak (Szűts 2012).

Számadatok

Percenként 72 óranyi, naponta pedig 864 ezer óranyi videó anyagot töltenek fel a felhasználók a YouTube-ra. Több mint 1,4 milliárd aktív felhasználó látogatja naponta a közösségi oldalakat, és csak a Facebookon összességében napi 4,7 milliárd percet töltenek olvasással, böngészéssel, posztolással. Napi 532 millió Facebook poszt születik, 250 millió képet töltenek fel és 30 milliárd interakció zajlik. Emellett naponta 50 millió bejegyzés jelenik meg a Twitteren (Stone 2014). Természetesen ezen adatmennyiség nagy része nem híryanag, de a töredéke is olyan nagy kvantumszámot jelent, hogy az ellenáll a hagyományos elemzési technikáknak.

A Big Data paradigmája

Az ilyen nagy mennyiségű információt már nem lehet hagyományos tartalomelemzési módszerekkel feldolgozni, hanem a Big Data paradigmarendszerében kell értelmezni. A Big Data különféle tulajdonságai, így a mennyiség (volume), a sebesség (velocity) és a változatosság (variety), illetve az adatok komplexitása számos kihívás elé állít minket, de ugyanakkor korábban nem látott összefüggések feltérképezését is ígéri.

Ahhoz, hogy az online médiatartalmak Big Data eszközeivel történő elemzését tárgyalhassuk (a tanulmány terjedelmi korlátai miatt csak rövid formában), meg kell ismerkednünk a „Nagy Adat” jelenségével. A Big Data magába foglalja a korábban soha nem látott mértékű és szinte végeláthatatlan forrásból érkező adatok rögzítését, feldolgozását, elemzését, megosztását, az összefüggések feltárását és az eredmények átlátható bemutatását. A Big Data vonzáskörébe tartozó információ mértéke többszörösen meghaladja a korábban használt adatrögzítő és feldolgozó szoftverek és számítógépek képességeit, manapság azonban már a mindennapi felhasználók számára is elérhető a technológia. A Big Data trendje mindinkább érinti a médiát is, mivel az új technológiák automatizálják és leegyszerűsítik a tartalomelemzést.

Laney (2012) szerint a Big Data-t három V határozza meg: a mennyiség (Volume), a sebesség (Velocity) és a változatosság (Variety).

- ◆ A mennyiség a másodpercenként előállított hatalmas adatözönt jelzi. A múltban az ilyen nagymennyiségű adat még tárolási problémákat okozott. A jelenben a tárhely mérete és a tárolási és hálózati sebesség is növekedett, miközben költségük csökkent.
- ◆ A sebesség lényeges tulajdonság, hiszen az adatok nem nagy blokkokban jönnek, hanem folyamatosan, kisebb-nagyobb intenzitással, valós időben áramolnak. A hatékonyság értelmében lehetőleg valós időben kell ezen adatokat feldolgoznunk.
- ◆ A legnagyobb kihívást az adatok változatossága jelenti, hiszen az adatok eltérő formátumban érkeznek, ezeket kell strukturálni. A cél az adatfolyamok formázása az értékes információk kinyeréséhez (<https://www.it-services.hu/hirek/mi-az-a-big-data>). A változatosságra jellemző, hogy egyszerre érkeznek adatok a szöveges dokumentumok mellett hagyományos adatbázisokból, videó megfigyelő rendszerekből, e-mailekből, tömegközlekedési járművekből, repülőgépek motorjaiból, telefonhívásokból, és az elemző rendszereknek összefüggéseket kell felismerniük (Majkić 2014).

A Big Data egyszerre jelent szemantikai, analitikai, adattárolási és hozzáférési kihívást számunkra, hiszen napjainkban eddig nem látott nagyságrendű adatok tárolását, feldolgozását, a rejtett és váratlan összefüggések megtalálását feltételezi. Minden, ami a hálózat kontextusában születik és történik, megmarad, és ezzel visszakereshetővé, elemezhetővé válik (Csepeli 2015: 172–173).

A Big Data tartalomelemzés kihívásai

A hagyományos tartalomelemzési módszerek már nem elég hatékonyak a digitális tartalmak esetében. A gépi elemzésnél az adatmennyiségen és az időbeli tényezőkön túl egy további komoly problémával szembesülünk, ez a nyelvi kihívás: olyan egységes elemző rendszert kell felépítenünk, amely a gyakorlatban nüansznyi különbségeket is képes felismerni.

Jelenleg már létezik több olyan magyar gépi tartalomelemző rendszer, mely a nemzetközi médiamegjelenésekben valós időben nyomon követi az általunk kívánt témákat és magyar nyelvű hírösszefoglalókat biztosít lényegében gépi fordítás alapján. Ezek a rendszerek azonban nem a Big Data eszköztárát használják, hiszen a gépi fordítás folyamata hasonlít a Google fordítójához, a címszavas keresés pedig a Google keresőjéhez. Bár a hagyományos módszerekhez képest előrelépésről van szó, fontos kiemelni, hogy a gép nem veszi észre a mintákat, nem igazán nagy adatmennyiséggel dolgozik, nem elég összetett, csak adott mennyiségű, előre beállított címszót figyel, míg egy Big Data rendszer folyamatosan tanul, folyamatosan új címszavakat vesz fel. Az említett tartalomelemző rendszerek először egy durva fordítást végeznek el, és amennyiben ennek alapján az ügyfél kéri, akkor valós, hús-vér fordító ülteti át magyarra a szöveget, ami költséges és időigényes folyamat.

Az ikonikus üzenetek és az üzenetek konnotatív szintjeinek felismerése a Big Data 3. V-jének köszönve működik, és nincs az elemzők részleges (nyelvi, képi) tudására korlátozva – nehézséget okoz az üzenet kontextusának értelmezése, de a nagyszámú minta alapján a rendszer képes felismerni. Ha a kép jelentését a gép szöveges formában rögzíti, akkor már lehetséges az összehasonlítás. A Big Data környezetében a gép a megfelelő mennyiségű tanított példa alapján felismeri a szimbolikus jelentést, illetve azt, hogy mikor kell használni.

Nehézséget okoz azonban, hogy míg az olvasók a különböző lexikális és kulturális háttértudások miatt különbözőképpen érthetik a szofisztikált üzeneteket, a gépek erre nem képesek. A legnagyobb kihívás, hogy a számítógép még képtelen felfogni az emberi nyelveket a teljes gazdagságukban, ahogy azt az emberi elme teszi. Ez a probléma önmagában is előrevetíti, hogy a leghatékonyabb Big Data elemzési rendszerek azok lesznek, melyekben szerepel az emberi értékelés és jelentést kiválasztó döntés, aminek alapján a gép képes tanulni és mind pontosabb elemzést biztosítani.

A Big Data elemzés során a következő kérdésekre kell válaszolnunk:

- ◆ mi történik, ha olyan komplex és nagymennyiségű információt kell feldolgoznunk, hogy nem alkalmazhatjuk az eddigi módszereket?
- ◆ szükség van-e valamennyi adat tárolására?
- ◆ valamennyi adatot szükséges-e elemezni?
- ◆ hogyan lehet meghatározni a legfontosabb információkat?
- ◆ milyen formában kell prezentálni az információkat?

A Big Data megjelenése előtt a teljes adatmennyiség vizsgálata lehetetlen volt, hiszen nem lehetett valamennyi cikket és tévéműsört bevenni a mintába, ezért két módszer közül választottak. Vagy véletlenszerű mintavételt kellett alkalmazni, hogy csökkentsük a vizsgált információ mennyiségét, vagy nagyszámú elemzőt kellett megbízni a munkával. Ezzel szemben a Big Data valamennyi adatot feldolgoz a gépi tanulásnak köszönhetően. Nem kell tehát többé az adatok mennyisége és mélysége közül választanunk (Manovich 2012: 466). Hasonlóképpen könnyebbé, és a kutatók számára átláthatóbbá vált az eredmények vizualizálása, mint az a Twitter médiatartalmainak elemzését tárgyaló fejezetben látni fogjuk.

A módszer hátrányai, hogy nincs lehetőség a nagy minta esetében a mintázatok, jelenségek okainak valamennyi esetben történő feltárására, ezért a gépeknek ismerniük kell a kon-

textus minél több tulajdonságát, hogy kísérletet tegyenek arra, ami az emberi elemzők számára nem okoz nagy nehézséget. Éppen ezért fontos szerepe van kategóriák alkotásának és az emberi elemzőknek is.

A sentiment analysis mint tartalomelemző módszer

A *sentiment analysis* a vélemények, érzések (érzelmelek), szubjektív megnyilvánulások gépi elemzését biztosító módszer, vélemény bányászat. Tanulmányunkban a nemzetközi szakirodalomra támaszkodva a módszer elnevezésére egységesen a *sentiment analysis* kifejezést használjuk.

A *sentiment analysis* tehát számítógépes elemzése az online posztolt véleményeknek, dicséreteknek, kritikáknak, attitűdöknek és érzelmeknek, melyek egy termékkel, szolgáltatással, szervezettel vagy általában véve valamilyen jelenséggel kapcsolatosan fogalmazódnak meg. A módszer szorosan kapcsolódik a Big Datahoz, hiszen segít az összegyűjtött adatok értelmezésében.

A *sentiment analysis* a nyelvfelismerő rendszerek és az adatbányászat összekapcsolásának eredményeként jelent meg, és a nagymennyiségű információ elemzését segíti automatizált módon. A módszer előnye az is, hogy túllép az emberek szövegértelmezése során megjelenő előismeretein és előítéletein, és azzal a megoldással szemben, amikor például több elemző eltérően értelmez egy-egy mondatot, a gépi *sentiment analysis* mindig ugyanúgy sorolja be a szöveget (Zhang és Liu 2014: 1).

A *sentiment analysis* nem előzmények nélküli, hiszen a jó vagy rossz hírek kategóriája és a cikkek ilyen típusú besorolása már régóta ismert. A jelen hálózati környezetében azonban több tényező is nehézséget okozza. Egyrészt eddig nem ismert mennyiségű adatot kell feldolgozni. Emellett az internetes források formában, stílusban, de még helyesírásban is különböznek egymástól, ami már egyetlen nyelv, például az angol esetében is bonyolult elemzési feladatokat jelent. A legkomolyabb feladatot a szavak jelentésének kontextus függő értelmezése adja.

1. példa: *Az énekesnő azt nyilatkozta, hogy megőrül a kiskutyákért, ezért többet is örökre fogadott.* A *megőrül* kifejezés önmagában negatív szentimentet előfeltételezne. A mondat második fele azonban a *megőrül* szónak pozitív jelentést kölcsönöz.

2. példa: *Az énekesnő azt nyilatkozta, hogy megőrül, ha folyamatosan fotózzák.* A *megőrül* kifejezés önmagában negatív szentimentet előfeltételezne, a mondat második fele azonban érthető magyarázatot is ad arra, hogy miért van negatív jelentése ebben az esetben a *megőrül* szónak.

3. példa: *Ennek a filmnek zseniálisnak kellene lennie. A története izgalmasnak tűnik, a színészek elsőrangúak, és maga a főszereplő, Jack Black is általában remekül játszik. Mégis, az egész nagyon vékony.* Ebben az esetben a gépi tanulásnak köszönve a rendszer felismeri, hogy a sok dicsérő kifejezést (*zseniális, izgalmas, elsőrangú, remekül*) az utolsó mondatban szereplő *nagyon vékony* kifejezés végül teljesen lenullázza, és a bekezdés jelentése így összességében negatív.

A *sentiment analysis* során hat univerzális érzelmet fedezhetünk fel: harag, undor, féltelenség, öröm, szomorúság és meglepődés. Egy teljes szöveg (hír) dokumentum szintű *sentiment analysis*-nél figyelembe kell venni, hogy az több mondatból vagy bekezdésből is állhat, melyek gyakran ellentétes érzelmeket (jelentéseket) hordoznak, és ezek összefüggése határozza meg a végső jelentést (Pang és Lee 2008).

A Big Data elemzés technikai kontextusa: gépi tanulás

2000-től mind nagyobb jelentőséggel bír a gépi tanulás a nyelvfelismerésben, a szövegértésben és az információ feldolgozásban, de használható képek feldolgozásában és felismerésében is. A gépi tanulás (*machine learning – ML*) (Samuel 1959) a Big Data alapjaihoz is hozzátartozik, hiszen lehetővé teszi, hogy az elemzéseket végző számítógépek tanuljanak. Ez a tanulás abból áll, hogy a gépek idővel mintákat vesznek észre anélkül, hogy konkrétan erre programozták volna őket. A gépi tanulásnak köszönhetően az elemzés során a számítógépek közvetlenül az adatokból jutnak ismeretekhez és oldanak meg problémákat. Az esetek többségében természetesen a számítógépeket embereknek kell tanítaniuk. Az adatokat kezdetben kutatóknak és programozóknak kell megcímkéznünk és osztályoznunk. Később azonban, ezen minta alapján, a gépek önállóan is képesek lesznek tanulni és elemezni az információkat. A gépi tanulás alapja, hogy a gépek képesek felismerni objektumokat és az őket leíró tulajdonságokat. Ez a tulajdonság alapvetően az embereket jellemzi. Egy ember általában könnyen meg tudja állapítani, ha a szöveg szarkasztikus. A gép csak akkor ismeri fel a gúnyt, ha előtte számos mintát programoztak belé. Ha azonban olyan tulajdonsággal találkozik a gép, mely nem ismerhető fel a korábbi minták alapján, tapasztalati alapján képes kikövetkeztetni ezt a tulajdonságot, akkor beszélhetünk gépi tanulásról (Shroff 2014: 127).

Példák Big Data elemzésekre

Szerkesztett online tartalom elemzése a Big Data eszközeivel

Első Big Data elemzésünkhöz nem különálló, professzionális szerkesztői környezetben előállított online médiumok tartalmait választottuk, hanem egy jelentős, azonban talán kevésbé ismert hírgyűjtő rendszer adatbázisát vizsgáltuk.

A Global Data on Event, Location and Tone (GDELT, gdelt.project.org) adatbázisban 1979-től gyűjtik a világ valamennyi jelentős hírügynöksége által megjelentett hírét, vagyis a világot érintő geokódolt események adatait. A GDELT több milliárd információs rekordját a kutatók nem tudnák feldolgozni számítógépek nélkül. A Big Data eszköztára tette lehetővé, hogy a korábbi, alapszintű számítógépes elemzések mellett a legbonyolultabb algoritmusokkal is kutathatóvá válhatnak az itt tárolt információk. Így az globalizált társadalmunkat is érintő eredmények és összefüggések valós időben jeleníthetők meg és vizualizálhatók. A bonyolultabb algoritmusok képesek egyes események előrejelzésére is. Az adatbázis maga két adasort tartalmaz. Az egyik 300 kategóriában kódolja az eseményeket, a másik tárolja az érintett személyek, helyszínek, szervezetek adatait, illetve az esemény címszavait és ezzel a kapcsolatokat is.

Az 1979. január 1-én indított adatbázis kezdetben naponta frissült, ez a gyakoriság hamarosan eléri a 15 percenkénti ciklust. A GDELT képessége, hogy a világ vezetői médiumait ilyen széles skálán szemléli, lehetővé tette annak meghatározását, hogy egyes történetekről hogyan vélekedik a világ. A jelenben GDELT adatbázisa 250 millió hírt tartalmaz. 2013 március 31-e óta a fájlok aszerint vannak archiválva, hogy egy eseményről mikor tudósított a média, és nem az esemény történése alapján. Ez a szimbolikus váltás azonban azt is jelezheti, hogy az esemény akkor számít valósnak, akkor történt meg, ha a média tudósított róla. Az események több mint 97%-ról 24 órán belül tudósít a média, de néhányat később említ meg. Egy eseményről egy hír kerül be az adatbázisba. A GDELT alapvető célja katalogizálni világszinten az eseményeket, melyek összekötik a személyeket, helyszíneket, szervezeteket, témákat, hírforrásokat egyetlen hálózatba. A rendszert működtetők meghatározása szerint a projekt célja a teljes bolygó eseményeinek kódolása egy szabadon felhasználható formátumba, hogy könnyebben észrevegyük a világunkat érintő események közti összefüggéseket, az események érzelmi telítettségét (pozitív, negatív, semleges). Így a GDELT Project

lehetővé teszi adatainak szabad használatát tudományos, üzleti vagy kormányzati célokra. A jelenben már a Google Ideas rendszere által támogatott GDELT a világ nyomtatott és elektronikus sajtóját, illetve online portáljait monitorozza több mint 100 nyelven összetett szöveg-felismerő és adatbányászó alkalmazásokat használva.

A gyakorlatban az olyan mondatot, mint „Az USA kritizálta Oroszországot, hogy tegnap csapatokat küldött a Krím-félszigetre, ahol az összecsapások során 10 civil megsérült” a rendszer a következő módon tárolja: USA kritizálja Oroszországot, Oroszország csapatokat küldött (Krím), polgári áldozatok (Krím).

Az EVENT Geographic Network Visualizer lehetővé teszi a geotaggelt, földrajzi pontokhoz kötött – térképre tűzött – eredmények gyors vizualizálását (<http://analysis.gdeltproject.org/module-event-geonet.html>). A felhasználók által megadott kritériumok szerint a rendszer megkeresi az országok (és városok) közti összefüggéseket, és megjeleníti őket a térképen. A keresés alapján generált Google Föld kml kiterjesztésű fájl lehetővé teszi az eredmények betöltését a Google Föld programba.

Példa: a 2013. április 1-e és 2016. április 1-e időintervallumban az Egyesült Államok és Oroszország közti tiltakozások térképen ábrázolva, ezen csak a konfliktusok jelennek meg (1. ábra)².

1. ábra

Az USA és Oroszország közti tiltakozások eseményeken keresztüli megjelenítése



Elemzés az európai migrációról és a témában megjelent hírek kulcsszereplőiről

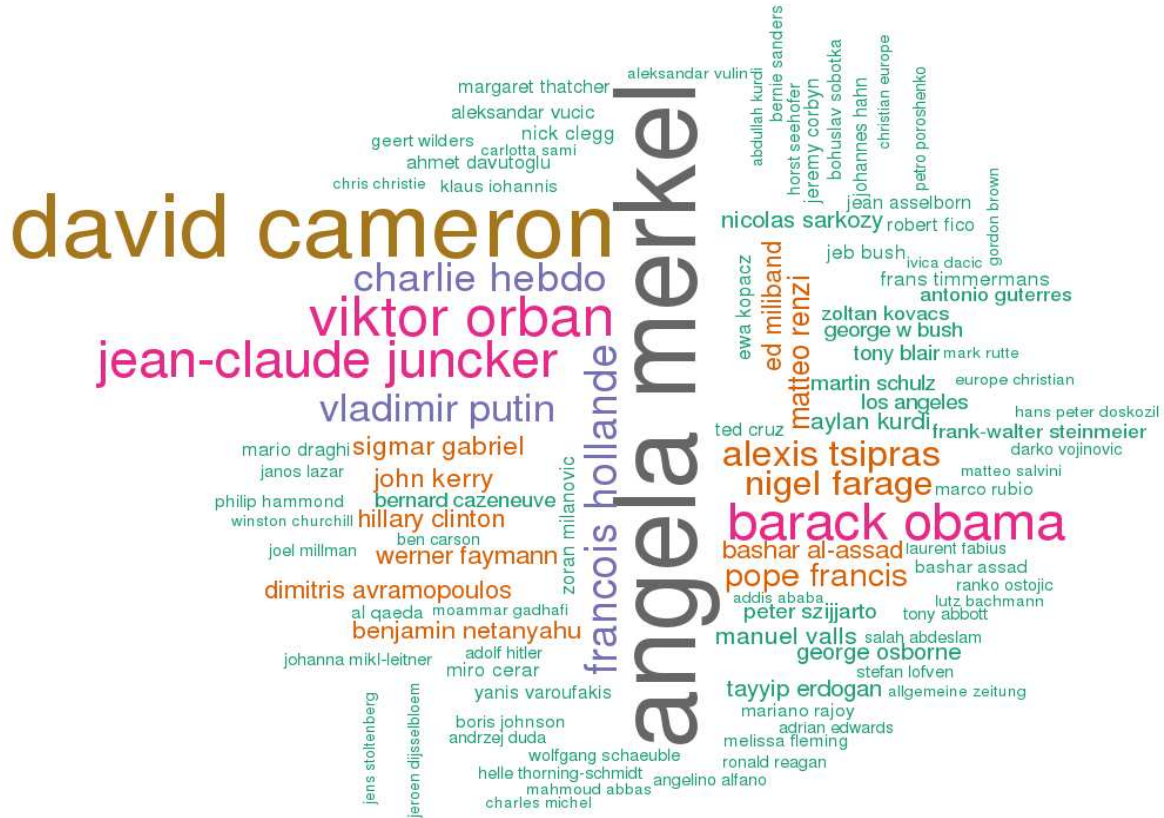
A 2015-ös év legmeghatározóbb nemzetközi eseménye a migráció volt. A témában számtalan hír és publicisztika jelent meg, a migráció témájával kezdődtek világszerte a tévéhíradók. A hagyományos tartalomelemző módszerekkel lehetetlen lenne az összes megjelenést számba venni és ebből következtetéseket levonni. A GDELT Big Data rendszere azonban alkalmas

² Paraméterek: Start Date = 04/01/2013, End Date = 04/01/2016, Actor1 Country: USA, Actor1 Type: Actor2 Country: RUS, Actor2 Type: Event Code: 14 (Protest), Event Quad Class:, Event Country: Weighting: NUMEVENTSx

erre. Ha például arra vagyunk kíváncsiak, hogy a 2015-ben az Európát érintő migráció kapcsán mely személyek – vezetők, politikusok – szerepeltek a legtöbbször, azaz kik határozták meg a migrációról szóló híreket, akkor a 2. ábrán látható címkefelhőt³, illetve az 1. táblázat gyakorisági listáját kapjuk.

2. ábra

Az európai migrációval kapcsolatos hírekben megjelenő nevek címkefelhője



1. táblázat

A migráció címszó kapcsán megjelenő nevek

Nevek	Gyakoriság	Százalék
1. angela merkel	9999	5,998128
2. david cameron	7934	4,759391
3. viktor orban	4543	2,725222
4. jean-claude juncker	4061	2,436084
5. barack obama	4022	2,412689
6. francois hollande	3297	1,977781
7. charlie hebdo	2864	1,718036
8. vladimir putin	2709	1,625055
9. alexis tsipras	2473	1,483486

³ Paraméterek: Migráció, Európa, Start Date = 01/01/2015, End Date = 12/31/2015, Object Field: PERSON, Object Weight: NAMESETS, Must have ALL these keywords: europe, Must also have AT LEAST ONE of: migration, Must NOT have ANY of:

Nevek	Gyakoriság	Százalék
10. nigel farage	2322	1,392905
11. pope francis	2086	1,251335
12. matteo renzi	1757	1,053977
13. sigmar gabriel	1460	0,875814
14. john kerry	1436	0,861417
15. ed miliband	1423	0,853619
16. hillary clinton	1363	0,817627
17. bashar al-assad	1337	0,802030
18. werner faymann	1334	0,800230
19. dimitris avramopoulos	1313	0,787633
20. benjamin netanyahu	1281	0,768437
21. manuel valls	1219	0,731245
22. aylan kurdi	1182	0,709050
23. tayyip erdogan	1124	0,674257
24. nicolas sarkozy	1119	0,671258
25. george osborne	1096	0,657461
26. peter szijjarto	974	0,584276
27. los angeles	944	0,566280
28. martin schulz	916	0,549484
29. tony blair	914	0,548284
30. george w bush	901	0,540485
31. bernard cazeneuve	888	0,532687
32. zoltan kovacs	858	0,514691
33. frank-walter steinmeier	853	0,511692
34. antonio guterres	843	0,505693
35. frans timmermans	829	0,497295
36. jeb bush	800	0,479898
37. zoran milanovic	790	0,473900
38. jeremy corbyn	790	0,473900
39. nick clegg	774	0,464302
40. ewa kopacz	769	0,461302
41. miro cerar	762	0,457103
42. ahmet davutoglu	725	0,434908
43. aleksandar vucic	705	0,422910
44. robert fico	693	0,415712
45. mario draghi	689	0,413312
46. ted cruz	680	0,407914
47. jean asselborn	644	0,386318
48. yanis varoufakis	643	0,385718
49. margaret thatcher	639	0,383319
50. johannes hahn	638	0,382719
51. bohuslav sobotka	630	0,377920
52. mariano rajoy	623	0,373721
53. bashar assad	613	0,367722
54. marco rubio	591	0,354525

Nevek	Gyakoriság	Százalék
55. al-qaeda	589	0,353325
56. boris johnson	576	0,345527
57. klaus iohannis	574	0,344327
58. horst seehofer	560	0,335929
59. bernie sanders	552	0,331130
60. philip hammond	549	0,329330
61. melissa fleming	543	0,325731
62. geert wilders	542	0,325131
63. johanna mikl-leitner	521	0,312534
64. tony abbott	519	0,311334
65. adolf hitler	511	0,306535
66. wolfgang schaeuble	508	0,304735
67. janos lazar	507	0,304136
68. ranko ostojic	504	0,302336
69. stefan lofven	496	0,297537
70. petro poroshenko	462	0,277141
71. helle thorning-schmidt	448	0,268743
72. salah abdeslam	446	0,267543
73. joel millman	440	0,263944
74. ben carson	436	0,261545
75. andrzej duda	434	0,260345
76. angelino alfano	432	0,259145
77. darko vojnovic	428	0,256746
78. ronald reagan	426	0,255546
79. laurent fabius	419	0,251347
80. adrian edwards	418	0,250747
81. europe christian*	400	0,239949
82. gordon brown	398	0,238749
83. lutz bachmann	388	0,232751
84. hans peter doskozil	386	0,231551
85. aleksandar vulin	385	0,230951
86. carlotta sami	384	0,230351
87. christian europe	383	0,229751
88. moammar gadhafi	378	0,226752
89. jeroen dijssebloem	366	0,219553
90. mark rutte	361	0,216554
91. mahmoud abbas	356	0,213555
92. matteo salvini	345	0,206956
93. abdullah kurdi	344	0,206356
94. ivica dacic	338	0,202757
95. chris christie	334	0,200358
96. winston churchill	332	0,199158
97. jens stoltenberg	325	0,194959
98. allgemeine zeitung	323	0,193759
99. addis ababa	319	0,191359

Az 1. táblázat első oszlopában a 99 leggyakrabban szereplő személy neve szerepel (kisbetűvel írva), a második oszlop a megjelenések számát, míg a harmadik oszlop a megjelenések arányát jelzi. Pontos elemzésünkhöz a táblázat némi korrekcióra szorul. Ez a korrekció is azt mutatja, hogy egyrészt ilyen nagy adatbázist már nem lehet a Big Data eszköztára nélkül elemezni, másrészt azonban emberi beavatkozásra is van szükség, ugyanis a Charlie Hebdo, Los Angeles, Al Qaeda, Europe Christian, Christian Europe, Addis Abbaba és Allgemeine Zeitung tévesen lett a személyek közé sorolva, ezeket kihúztuk. Az adatokból kiderül, hogy az európai migrációról szóló híreket kizárólag politikusok, közülük is Angela Merkel, David Cameron és Orbán Viktor dominálták. Ezen kívül az amerikai elnök az 5. helyen áll, míg az orosz a 8.-on. Egészen véve kiolvasható, hogy civil vezetők, civil véleményformálók nem játszottak domináns szerepet a migrációs hírekben, és a migrációról szóló beszédben sem. Egy ilyen típusú, összefüggésekre még kevésbé rákereső alapelemzés is olyan következtetésekhez segít minket, melyeket nem tudtunk volna észrevenni a Big Data eszköztára nélkül.

A migrációval kapcsolatban kiemelten érintett Görögország elnöke csak a 9., és a britek EU-ból való kilépése mellett élesen kampányolót Nigel Farage-t (10.) gyakorlatilag alig előzi meg a sorban. Ferenc pápa (11.) kétszer annyi, a témában megjelent hír szereplője, mint Martin Schulz (28.). Szomszédjaink közül a szerb elnök csak a 43., míg a szlovák a 44. a sorban. Érdekes módon a listában a 49. helyen megjelenik Margaret Thatcher is, aki 639 hír szereplője. Orbán Viktor mellett a magyar politikusok közül a listán szerepel még Szijártó Péter, Kovács Zoltán és Lázár János is.

Elemzés a migrációról és a témában megjelent cikkekben szereplő országokról

A migráció témájához kapcsolódóan megvizsgáltuk, hogy a hírekben mely országok szerepeltek a leghangsúlyosabban. Míg a mindennapi magyar néző úgy érzi, hogy Németország kapcsán hallani a legtöbbet a jelenségről, a hírekben világszerte az Egyesült Államok a legdominánsabb. A 3. ábrán látható címkefelhő⁴ ezt azt eredményt vizualizálja, a 2. táblázatban pedig az első oszlopban az országok neve szerepel angolul, majd ezt követi az ide vonatkozó cikkek száma.

Az adatok elemzésekor elmondhatjuk, hogy Németország, mely a migráció célországa, ugyanolyan mértékben szerepel a hírekben, mint Nagy-Britannia. Ennek több oka lehet: a migráció kapcsán az elemzésekben mindig felmerül a már korábbi bevándorlók társadalmi és kulturális beilleszkedésének kérdése, ami különösen Nagy Britannia, illetve a listán 4. helyen szereplő Franciaország esetében vizsgálható. További okként felhozható, hogy Nagy-Britannia továbbra is meghatározó szerepet tölt be véleményvezérként Európában annak ellenére, hogy a migráció kérdése kapcsán egyértelműen Németország lépett elő ezen szerepbe. (Érdekes lenne 2017-ben megvizsgálni a 2016-os adatokat a GDELT adatbázisában, és összehasonlítani az egyes országok helyezésében történt változásokat.)

Az EU egyik első állomásaként funkcionáló Görögország 5. pozíciója, illetve a migrációs hullámot kibocsátó Szíria 6. helye talán nem meglepő. Hasonlóképpen Törökország vagy a szintén állomásaként funkcionáló Olaszország első 10-ben való szereplése sem.

Magyarország a téma kapcsán sokat szerepelt a hírekben, az elemzésünkben, hogy 9. helyen áll. Ezzel jelentősen megelőzte a hírekben történő szereplések számában a migráció olyan kibocsátó országait, mint Afganisztán (16.), Líbia (19.), Eritrea (42!).

⁴ Paraméterek: Migráció, Európa, Start Date = 01/01/2015, End Date = 12/31/2015, Object Field: LOC_COUNTRY, Object Weight: NAMESETS, Must have ALL these keywords: europe, Must also have AT LEAST ONE of: migration, Must NOT have ANY of:

Országok	Gyakoriság
15. Spain	14160
16. Afghanistan	13309
17. Serbia	13056
18. Sweden	12996
19. Libya	12100
20. Israel	11914
21. Poland	11887
22. Ukraine	11524
23. Australia	10092
24. Canada	10087
25. Croatia	9671
26. Ireland	9168
27. India	9057
28. Switzerland	8494
29. Iran	8420
30. Netherlands	8376
31. Czech Republic	8355
32. Macedonia	8167
33. Denmark	8051
34. Egypt	7372
35. Pakistan	7215
36. Oceans	7122
37. Romania	6880
38. Japan	6842
39. Lebanon	6668
40. Bulgaria	6284
41. Slovenia	5845
42. Eritrea	5464
43. Saudi Arabia	5309
44. Malta	5298
45. Luxembourg	5179
46. Jordan	5149
47. Nigeria	5133
48. Norway	5099
49. Republic Of [sic]	5022
50. Albania	4971
51. Mexico	4914
52. Portugal	4687
53. Somalia	4422
54. Finland	4306
55. South Africa	4230
56. Indonesia	4091
57. Malaysia	3916
58. Morocco	3729
59. Kosovo	3566

Országok	Gyakoriság
60. Sudan	3284
61. Brazil	3239
62. Latvia	3213
63. Yemen	3213
64. Philippines	3033
65. Thailand	3028
66. Bangladesh	2967
67. Tunisia	2860
68. Cyprus	2662
69. Lithuania	2562
70. Slovak Republic	2458
71. New Zealand	2419
72. Georgia	2410
73. South Korea	2402
74. Belarus	2369
75. Ethiopia	2340
76. Kenya	2338
77. United Arab Emirates	2203
78. Cuba	2172
79. Algeria	2155
80. Singapore	2066
81. Armenia	2023
82. Estonia	1993
83. Moldova	1819
84. Mali	1780
85. Venezuela	1714
86. West Bank	1687
87. Argentina	1686
88. Azerbaijan	1548
89. Qatar	1482
90. Bosnia-Herzegovina	1481
91. Niger	1424
92. Senegal	1286
93. Ghana	1259
94. Montenegro	1259
95. Hong Kong	1231
96. Uganda	1230
97. Kazakhstan	1226
98. Chile	1187
99. Colombia	1186

Ha az USA az első helyen szerepel, akkor talán jogosan merülhetne fel, hogy Mexikónak is elől kellene szerepelnie a sorban, hiszen egyrészt jelentős a fizikai migrációs kapcsolódás a két ország között, másrészt az Európába igyekvő migráció kapcsán az USA Mexikóval szemben foganasított intézkedéseit gyakran hozzák fel a cikkek példaként arra utalva, hogy az Egyesült Államok magas kerítéssel védi magát a déli szomszédjától érkezők elől. Meglepő tehát, hogy Mexikó csak az 51. helyen szerepel az országokat említő cikkek gyakorisági listáján.

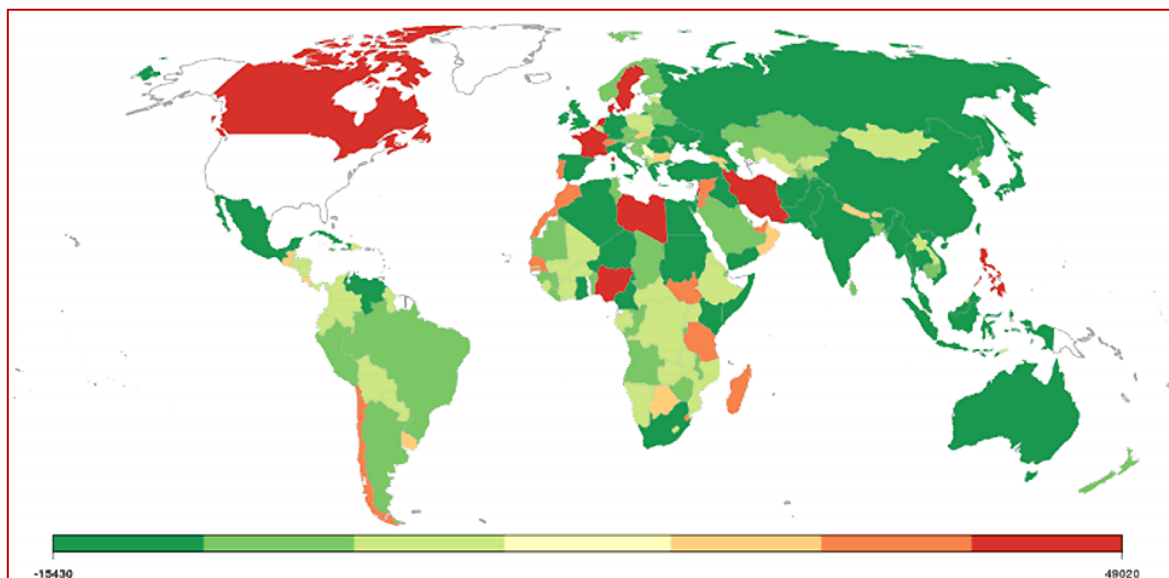
Konfliktusokra fókuszáló Big Data sajtószemle

A hosszabb időszakot átfogó elemzések mellett a GDELT Big Data rendszere az összefüggéseket a gépi tanulás segítségével feltáró napi sajtószemle készítésére is alkalmas. Az így kapott adatok elsősorban a politikai és gazdasági döntéshozók számára fontosak. Vegyük példaként a korábbiakhoz hasonlóan a 2015-ös év történéseit (GDELT Global Material Conflict 48-Hour Trend Report), és vizsgáljuk meg a két-két egymást követő napon történt konfliktusok alakulását. (2015. február 13-14. és 15-16.) Az így kapott elemzésben automatikusan megjelenik azon 10 ország neve, melyekben kiemelkedő jelentőségű konfliktusok történtek. Ahhoz, hogy pontos képet adjon a konfliktusok nagyságáról és súlyáról, a rendszer nem az események, hanem az arról történő tudósítások számát veszi alapul. Így például az Iránnal kötött atomegyezmény megkötése, bár egyetlen esemény, sajtóbeli megjelenése nagyszámú hírből épül fel, és a gyakoriság igen magas.⁵

Az így készített sajtószemle adatait a rendszer vizualizálja, térképre vetíti, ahogy ez a 4. ábrán látható.

4. ábra

*Változás a konfliktusok mértékében az elmúlt 48 órában.
(Az új konfliktusok pirossal, ez enyhülők zölddel vannak jelölve)*



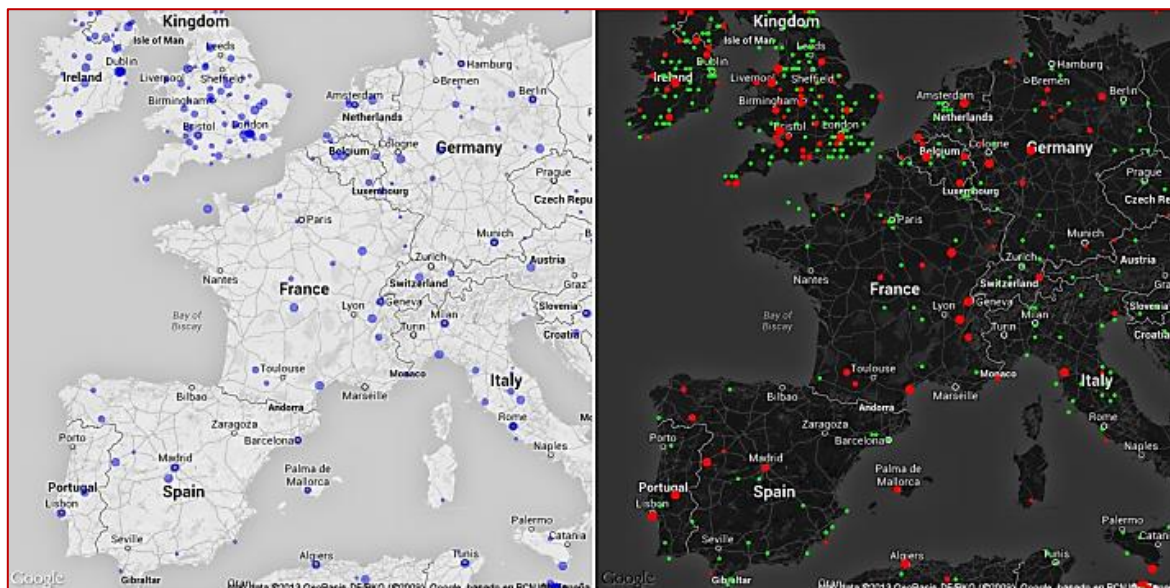
⁵ Az elemzések egy Google Drive-ról érhetők el: <https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=forums&srcid=MDc3NjUxNjA1Nzg5MTQ1MTA5NTEBMDk0MDM2NjkyNjgyMjUyNjQyNTIBeijl1RkRFaVJldWdKATAuMQEBdjI>

A jelenséget országokra bontva újabb részletes térképeket készít a Big Data eszköztárával a GDELT adatbázisa alapján a rendszer (5. ábra).

5. ábra

Az elmúlt 48 órában született konfliktusok

A konfliktusok intenzitása, iránya



Mindenegyik ország esetében a szürke térképen megjelenik az elmúlt 48 óra valamennyi jelentős konfliktusa a környező országok szerepeltetésével. A fekete térképen a konfliktusok intenzitása van jelölve. A konfliktusok számának jelentős növekedését a piros pontok, míg a gyengülését a zöld pontok jelzik. A pontok mérete a konfliktus méretével arányos.

A rendszernek éppen a számadatokat tároló tulajdonsága alapján lehetséges egy áldozatokat számláló használata is. Egy a médiából kapott információk alapján megbecsülhető, hogy az adott napon világszerte hány ember betegedett meg járványban, halt meg balesetben vagy háborúban, hány embernek kellett elhagynia otthonát, stb. Az adatok duplikálását megakadályozza, hogy minden eseményről csak a legteljesebb körű tudósítást rögzítik.

A GDELT konfliktusokra fókuszáló szemléjének használata során több korlátozó tényezőt is figyelembe kell vennünk. Az egyik ilyen tényező, hogy előfordulhat, a témák, helyszínek vagy személyek közti összefüggéseket nem mindig tudja megfelelően értelmezni a rendszer. A gyakori (együtt)előfordulás általában kapcsolatot feltételez, az ok-okozati következtések azonban még a Big Data eszközeivel is nehezen fedezhetők fel. Jelenleg egy olyan cikkből, melyben együtt szerepel az Egyesült Államok, Oroszország és Szíria, illetve a légitámadások mint téma, a rendszer nem mindig tudja egyértelműen megállapítani, hogy melyik ország hajt végre légitámadásokat a másik területén, azonban további cikkeket is bevonva kikövetkeztetheti az összefüggéseket és tanulhat. Olyan esetekben, amikor egy cikk számos háttér-információt is tartalmaz, az összefüggések feltérképezése még nehezebb lehet. Így például, amikor a világsajtót bejárta egy pakisztáni lány, Malala Yousafzai hősiessége története, bátorságát Raoul Wallenbergével és Nelson Mandelával említették egy lapon, amiből természetesen nem következik, hogy ő egy eseményben vett részt az említettekkel.

Google Trendek

Az online médiatartalmak Big Data elemzése kapcsán fontos kiemelni a Google Trendek szolgáltatást. A világ legnagyobb globális digitális hálózati keresőmotorját működtető Google a Trendek szolgáltatásával egy adott téma vagy címszó múlt és jelenbeli népszerűségét mutatja be, és Big Data rendszerével következtetéseket von le a jövővel kapcsolatban. (Ezen következtetések a mindennapi felhasználók számára nem elérhetők.) A Trendek egyfajta *Zeitgeist* – korszellem – monitoraként is működik. A szolgáltatás a témákat térképen és görbén is vizualizálja, kérésre kimutatja az összefüggéseket több téma között. A hagyományos címszó kereséssel szemben a Trendek egy többdimenziós nézetét biztosítja az eredményeknek, figyelembe véve egyes témák szezonálisát, geostratégiai jelentőségét, illetve a médiában való megjelenését.

A Trendek algoritmusai egyes címszavak relatív és nem abszolút népszerűségét mutatja a keresések alapján. Az eszközt eredetileg arra fejlesztették ki, hogy megmutassa, hogyan változik egyes jelenségek népszerűsége az idők folyamán és a médiamegjelenés függvényében. A grafikonon megjelenített számok (1-től 100-ig) relatívak, az adott régió és az idő függvényei, ahol a 100-as mindig a népszerűség csúcsát jelzi. A keresésekkel egy grafikonon megjeleníthető a címszavak médiavisszhangja is.

Felkapott hírek

A Google felkapott hírek⁶ szolgáltatása jó példa az online médiatartalmaknak a Big Data eszköztárával történő elemzésére. Vizsgáljuk meg a 2015-ös év 10 legfelkapottabb magyar témáit:

1. Charlie Hebdo
2. napfogyatkozás
3. Szíria
4. Oscar 2015
5. László Petra
6. migránsok
7. Simicska Lajos
8. menekültek
9. Quaestor
10. Je suis Charlie

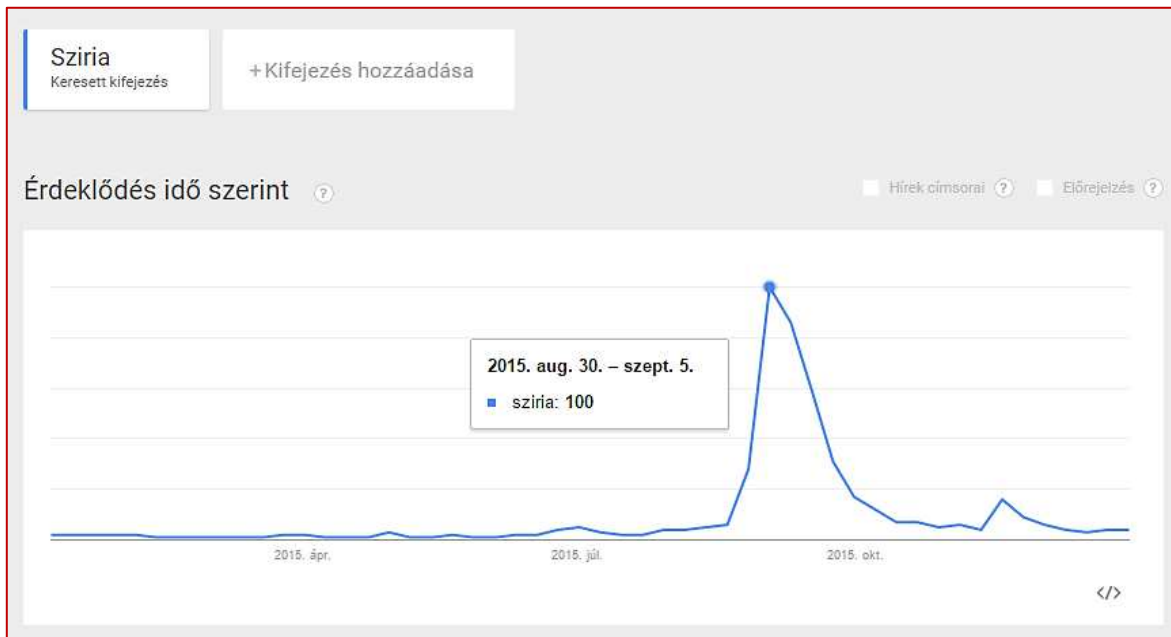
Azonnal feltűnik, hogy a migránsok és a menekültek címszavak azonos témakörbe tartoznak, azonban ellentétes jelentéstartalmat hordoznak. Ezenkívül a Charlie Hebdo és a Je suis Charlie is egyazon hírcsoportot jelöli.

Vizsgálatunkhoz először a tanulmányunkban végigvonuló vezérfonál mentén a Szíria címszót választottuk. A Google Big Data elemzése szerint a magyar médiában a téma 2015. augusztus 30-a és szeptember 5-e között csúcspontot ért el, miközben 2015 augusztusáig Szíria gyakorlatilag alig tematizálta a médiát. A hirtelen ugrás augusztusban kezdődött, és október végére gyakorlatilag lecsenget. Ez az időszak egybeesik azzal a periódussal, amikor tömegesen jelentek meg bevándorlók Magyarországon. Decemberben végül már alig szerepelt a téma a magyar hírekben (6. ábra).

⁶ <https://www.google.com/trends/topcharts#vm=trendingchart&cid=4a9666d1-9bfc-430a-aa4a-e56e04b4d8f1&geo=HU&date=2015&cat=>

6. ábra

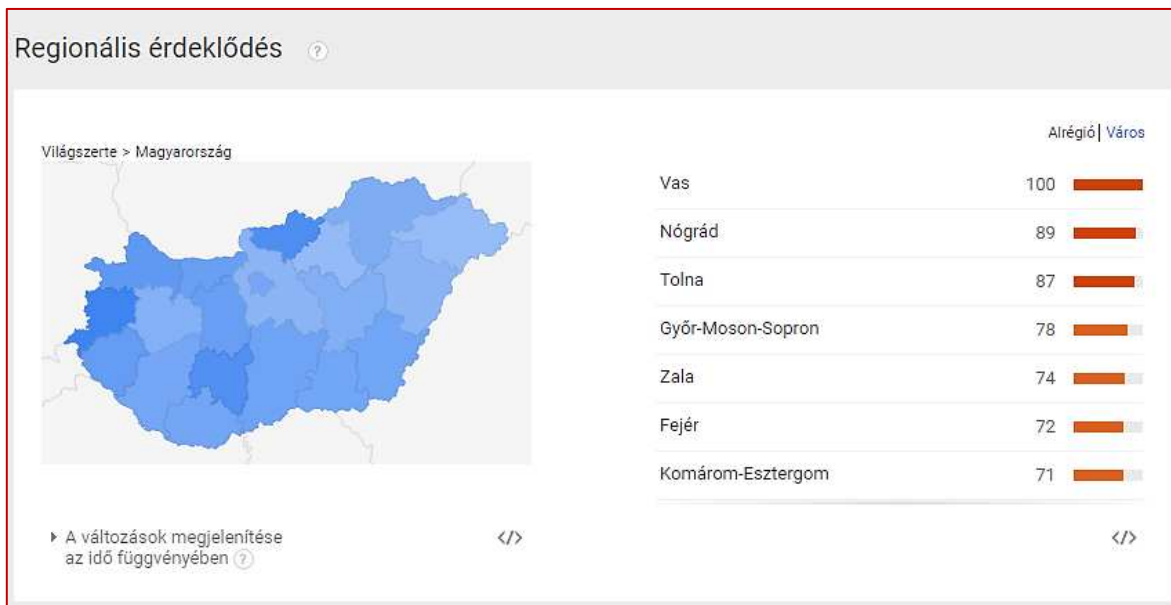
A Szíriával kapcsolatos hírek intenzitása a magyar médiában



Hasonlóképpen érdekes annak vizsgálata, hogy mely magyar régió médiumait foglalkoztatta a legjobban a téma. Meglepő eredmények születtek: Vas, Nógrád és Tolna kiemelkedik ebben a tekintetben, míg Budapest és Pest megye a lista végén szerepel (17. ábra).

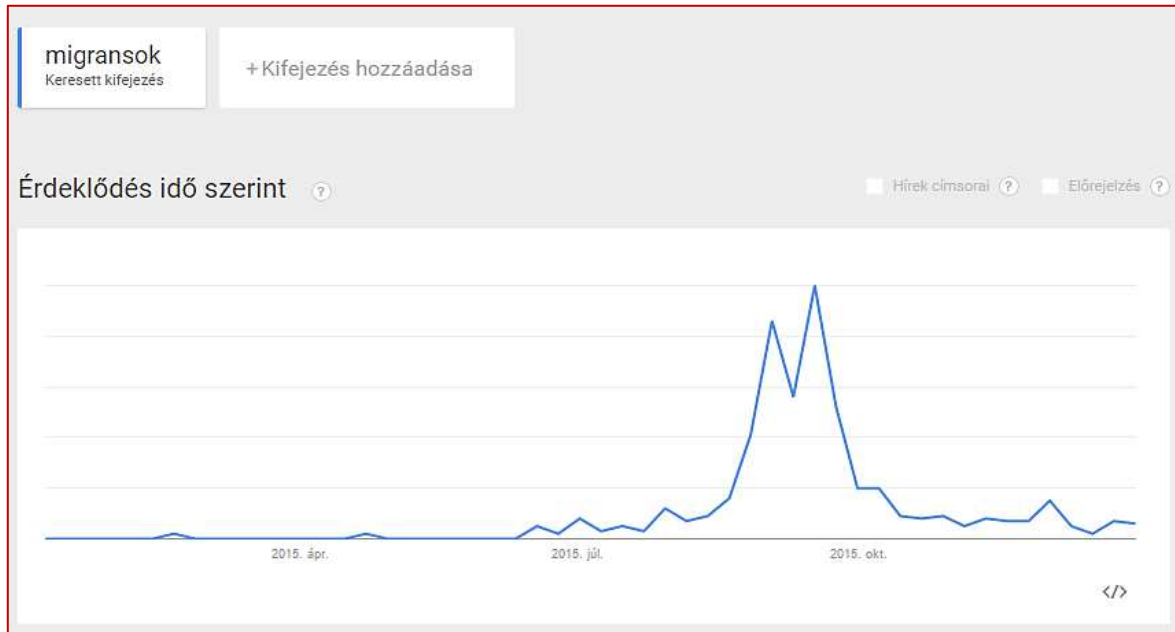
7. ábra

Magyar regionális médiaérintettség Szíria témájában 2015-ben



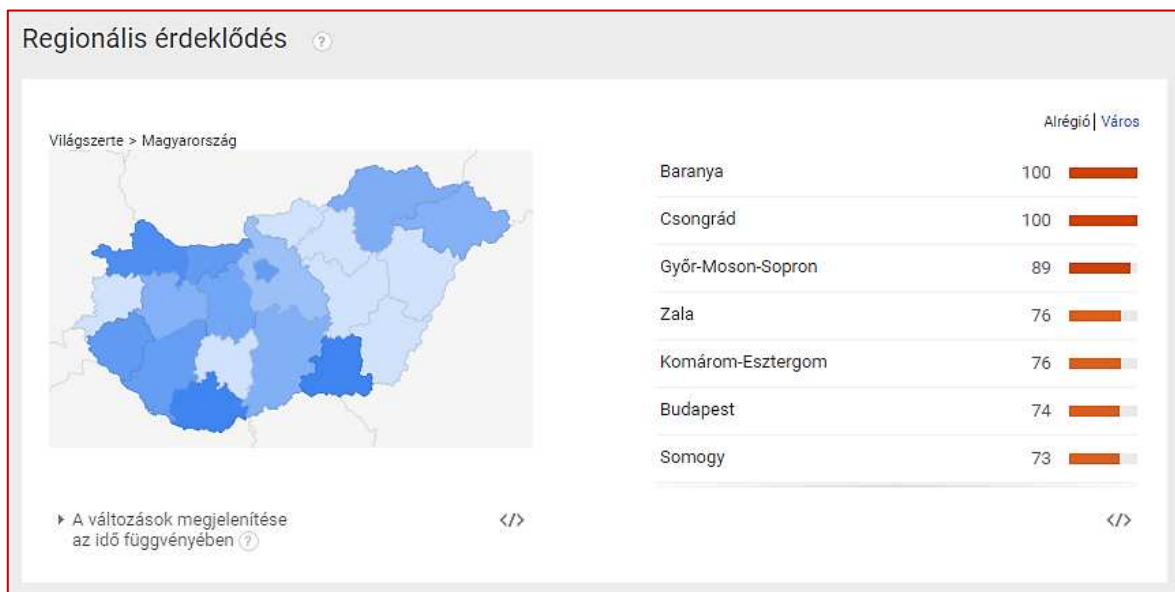
Hasonlóképpen, ha a migránsok címszó magyar médiában történő szereplését vizsgáljuk, elmondható, hogy 2015 júliusától van jelen, augusztusban kilő az érdeklődés, és ez szeptemberben egy minimális visszaesés után csak erősödik, majd októberben beállt kicsit a júliusi szint felett (lásd 8. ábra).

8. ábra

Migránsokkal kapcsolatos hírek intenzitása a magyar médiában

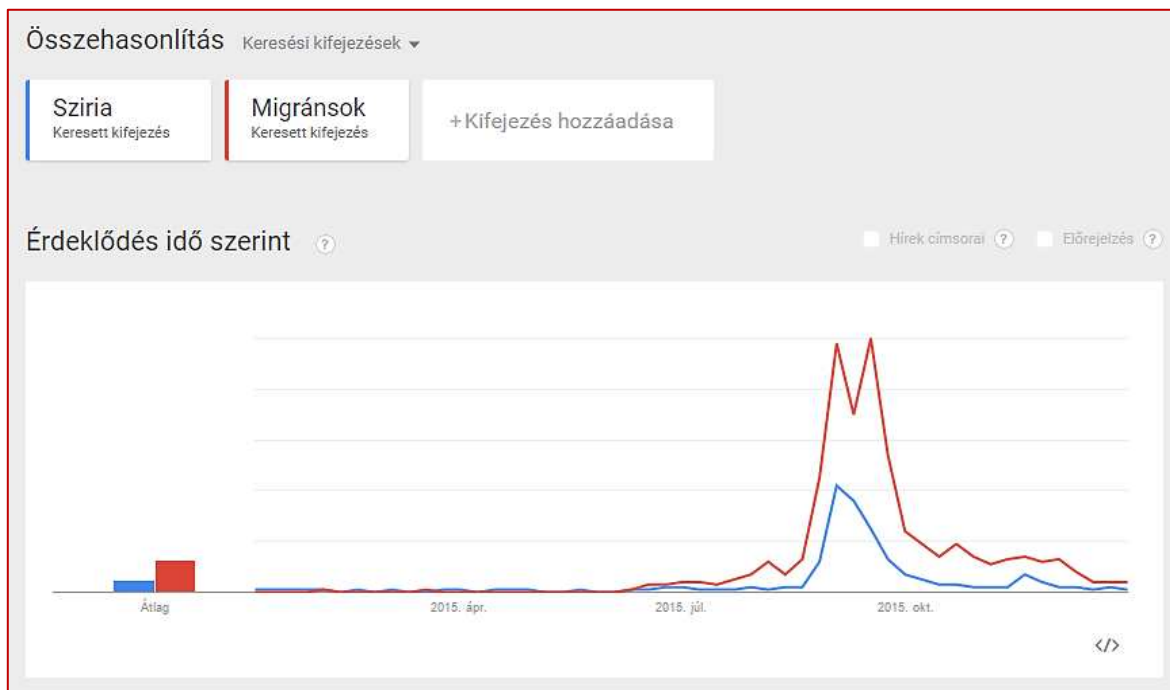
Az elemző joggal feltételezhető, hogy azoknak a régióknak a magyar sajtója foglalkozott a legerőteljesebben ezzel a témával, melyek földrajzilag is érintettek a témában. Ez a feltételezés igazolódott, ugyanis Baranya és Csongrád a Szerbiából és Horvátországból érkező migráns-útvonalak miatt, Győr-Moson-Sopron megye sajtója pedig az Ausztria felé távozó bevándorlók kapcsán cikkezett a legtöbbet. Érdekes módon Budapest a lista közepén szerepel (9. ábra).

9. ábra

Regionális médiaérintettség a migránsok témájában 2015-ben

Összefüggéseket kerestünk a Szíria és a migránsok címszavak médiatartalmakban történő szereplésében. A két címszó gyakorlatilag együtt mozog, de a migránsok témája végül intenzívebb figyelmet kapott (10. ábra).

10. ábra

A Szíria és migránsok címszavak együttes mozgása a magyar médiában***A közösségi médiatartalmak elemzése***

A közösségi média hírforrásai jelentős szerepet töltenek be a tájékoztatásban. A hírek nagy része a Facebookon jut el először a felhasználóhoz. A közösségi médiára irányuló tartalom-elemzésünket a Twitter környezetében hajtottuk végre, ugyanis a Twitter rendszere lehetővé teszi a teljes tartalmának kutatását, osztályozását, míg a Facebook algoritmusai zárt, és üzleti célokra nyitják meg, így a médiakutatók sem kaphatnak teljes betekintést a legnagyobb közösségi oldal működésébe. A Twitter azért alkalmas felület a vizsgálatunkhoz, mert egyszerre ismeretségi hálózat és mikroblog-szolgáltatás, mely lehetővé teszi a felhasználóknak, hogy rövid bejegyzéseket írjanak maximum 140 karakter hosszúságban. A legújabb bejegyzések a felhasználó profilján jelennek meg, de azonnal láthatók (alapbeállításként) gyakorlatilag mindenki számára.

A Twitteren a felhasználók eltérő témákban írnak. Az életüket érintő valós eseményektől kezdve a médiatartalmak megosztásáig minden szerepel tudósításaikban. Ezek elemzésére jöttek létre az olyan platformok, mint a TUCAN, TwitterStand, Twitris, TwitInfo vagy Tweet Xplorer. Ezek képesek a különböző kutatások eredményeit vizualizálni is (Mahata és Agarwal 2014: 6).

A TUCAN (Twitter User Centric ANalyzer) képes például kimutatni az összefüggéseket egyes tweetek között, aminek köszönhetően képet kaphatunk például egy-egy felhasználót foglalkoztató témákról. Hasonlóképpen a TUCAN képes összevetni különböző felhasználók érdeklődési körét is (Grimaudo et al 2014: 65).

Elemzésünkhöz a Tweet Wiz alkalmazást választottuk, mivel ez tudja a leglátványosabban vizualizálni az eredményeket. (https://www.csc.ncsu.edu/faculty/healey/tweet_viz/tweet_app/) A Tweet Wiz a Twitter profilunkkal bejelentkezve megkeresi a keresési kifejezéssel kapcsolatban gyakorlatilag valós időben tweetelt üzeneteket, kiemeli az üzenetek címszavait, és sentiment analysis segítségével meghatározza az üzenetek olyan érzelmi töltetét is mint a szomorúság, harag, idegesség, feszültség, unalom, nyugalom, izgalom, vagy éppen a boldogság.

Egy olyan kulcsszót (személyt) választottunk első elemzésünkhöz, mely a jelenben aktívan foglalkoztatja az online közvéleményt, és nagyon gyakran szerepel az online médiatartalmakban is. Az Egyesült Államokbeli elnökválasztás kapcsán már 2016 februárjában nyilvánvalóvá vált, hogy Donald Trump valószínű republikánus elnökjelöltnek kiemelt szerepe lesz a médiatartalmakban, és ezért folyamatos téma lesz az amerikai felhasználók által politikai hírek megosztására és megvitatására használt Twitteren is. A 2016. február 25-én 18 óra 49 perckor végzett elemzés kimutatta, hogy a Donald Trumppal kapcsolatos tweetek érzelmi telítettsége alapvetően pozitív, az aktivitás tengelyén a nyugalom és a figyelem között helyezkedik el. A negatív érzelmek közül erőteljesebben csupán a feszültség és unalom manifesztálódik a tweetekben (11. ábra) Bár a felmérést nem a hagyományos fogalmak által leírható médiatartalmakban végeztük, mégis úgy éreztük, hogy az új média része, a Twitter is fontos hírforrás.

11. ábra

A Donald Trumppal kapcsolatos tweetek (2016. 02. 25. 18:49)



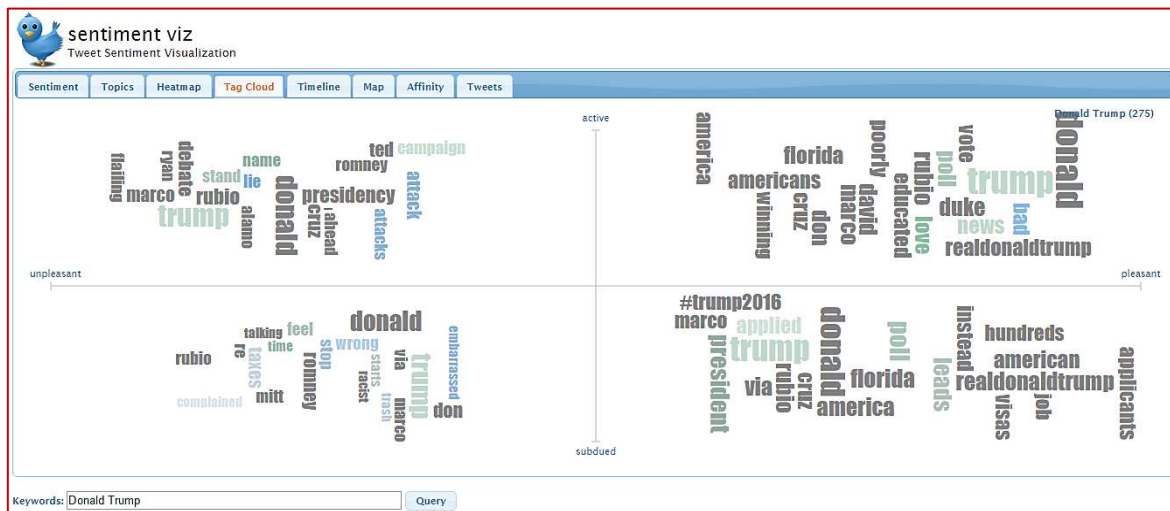
A rendszer a már ismertetett negatív-pozitív (kellemes-kellemetlen), illetve aktív-passzív tengelyen címszavak szerint is csoportosítja a tweeteket. Így az aktív-pozitív mezőben az ilyenkor általában megjelenő címszavak mellett kiemelt jelentőséggel bírnak a *Florida*, *hajlandó*, *iskolázott*, *szeretet* és *hírek* szavak. A pozitív és passzív mezőt meglepő módon ugyancsak a *Florida*, valamint az *elnök* és a *vízum* szavak fémjelzik. Az aktív-negatívok között szintén az *elnök* szerepel, de itt található meg a *bukó*, *támadások* és *Alamo* szavak is. A passzív-negatív címszavak kisebbek, ebben a mezőben található a *stop*, *szégyenkező* és *adó* kifejezések. Szinte valamennyi mezőben megjelennek a republikánus vetélytársai nevei is (12. ábra).

A sentiment és címszó elemzés mellett lehetőség van a tweetek téma szerinti csoportosítására, illetve időrendbeli sorrendben történő megjelenítésére is. Hasonlóképpen hasznos következtetéseket lehet levonni – különösen a kampánystábok számára – a tweetek területi elhelyezkedéséből. Mivel a Sentiment Viz Big Data rendszer valós időben elemzi a bejegyzések hangulatát, ezért például nagyon jól lehet mérni egy-egy politikai jelölt elfogadottságát gyakorlatilag minden egyes tévévita vagy kulcsfontosságú kijelentés után.

A Sentiment Viz számos témában tűnik alkalmas elemző eszköznek. Azonban ebben az esetben is nagy jelentősége van az emberi tényezőnek, ugyanis a kutatóknak kell meghatározniuk azon keresőkifejezéseket, melyek a leghatékonyabban segítik a keresést és az összefüggések feltérképezését. Képességei annyiban limitáltak, hogy a magyar felhasználók körében nem népszerű a Twitter, így a kevés üzenetből nehéz következtetéseket levonni.

12. ábra

A Donald Trump kereső kifejezéssel kapcsolatos találatok címkefelhő formájában történő vizualizálása



Kihívások és kritikák

Az elemzések után most vizsgáljuk meg az általunk választott módszer kihívásait, kritikáit és lehetséges hibáit is. Először is azt kell látnunk, hogy a közösségi média tartalmait alapvetően az Y és Z generáció tagjai állítják elő, tehát a 10-es, 20-as, 30-as éveikben járó fiatal felhasználók, akik nem reprezentálják teljes egészében a digitális írástudók összességét; ebből a szempontból az idősebb generáció rejtőzködőnek számít. Ez a minta tehát torz és hasonlít a választások idején készített minták összetételéhez, hiszen ott is azoknak a véleményét kapjuk, akik érdeklődnek a politika iránt.

Másodszor, az internetre jellemző anonimitás vagy a hamis profilok megtévesztők lehetnek, hiszen a hagyományos médiaügynökségekkel szemben, melyek azonosíthatók, nem tudhatjuk, hogy egy felhasználó hányszor szerepel a mintában (Westera 2013). Ám mivel ez a minta a Big Data környezetében nagyon nagy, nem biztos, hogy ez jelentősen befolyásolja az elemzés eredményét.

Harmadszor, a Big Data környezetében nagy a zaj, mely a kommunikáció-elméletek szerint megnehezíti a befogadást és ezzel együtt az elemzést is, továbbá elfogultságra hajlamosít (Boyd és Crawford 2012).

Negyedszer, a Big Data eszközeivel végzett elemzés azt a tévhitet keltheti a kutatókban, hogy madártávlatból mindent észre tudnak venni, ami korábban rejtett volt a szemük előtt. Olyan mintázatokat és kapcsolatokat is meglátnak, melyek a valóságban nem léteznek, hanem véletlen egybeesések; a nagy mennyiségű adat ugyanis számtalan kapcsolatot létrehoz és mintázatot kirajzol (Boyd és Crawford 2012).

Összefoglalás és jövőképek

A Big Data tartalomelemzés fejlődése elvezetett ahhoz, hogy a *Narrative Science* technológiai társaság algoritmusai a már strukturált adatok (sporteredmények, tőzsdei adatok, Twitter bejegyzések, stb) segítségével képes emberi beavatkozás nélkül narratív történeteket, híreket generálni. Így például – a sport területénél maradva – egy médiaügynökség nagy mennyiségű statisztikai adat birtokában pillanatokkal a meccs vége után már hosszú elemzést publikálhat

online; korábban erre órákat kellett várni, sőt az online média megjelenése után is ez a típusú újságírás a másnap megjelenő nyomtatott sajtót jellemezte (Stone 2014: 16).

A kérdés azonban marad: kinek a birtokában lesznek az adatok? kormányok vagy vállalatok tulajdonát képezik-e majd? A Facebook algoritmusa jelenleg zárt a társadalomtudósok és hálózatkutatók előtt, a teljes képet a kapcsolatrendszerekről és felhasználók közti interakcióról ők külső szemlélőként nem láthatják. De óriási a különbség van a társadalom tagjai között is abban a tekintetben, hogy ki milyen mennyiségű adathoz férhet hozzá (Moorthy et al 2015: 75).

Irodalom

- Anderson, Chris (2006) *Hosszú farok – A végtelen választék átírja az üzlet szabályait*. Budapest, HVG.
- Benedek, András – Molnár, György (2014) Supporting the m-learning based knowledge transfer in university education and corporate sector. In: Sánchez, Arnedillo – Isaías, Pedro (eds.) *Proceedings of the 10th International Conference on Mobile Learning*. Madrid, IADIS Press, 339–343.
- Boyd, Danah – Crawford, Kate (2012) Critical questions for big data. *Information, Communication and Society*, 15(–), 662–679. <http://dx.doi.org/10.1080/1369118X.2012.678878>
- Csepeli György (2015) A szociológia és a Big Data. *Replika*, 2015/3–4, 171–176.
- Grimaudo, Luigi – Song, Han Hee – Baldi, Mario – Mellia, Marco – Munafò, Maurizio (2014) TUCAN: Twitter User Centric ANalyzer. In: Kawash, Jalal (ed.) *Online Social Media Analysis and Visualization*. New York, Springer, 63–80. https://doi.org/10.1007/978-3-319-13590-8_4
- Herring, Susan C. (2010) Web content analysis: Expanding the paradigm. In: Hunsinger, J. et al (eds.) *International Handbook of Internet Research*. Springer Verlag, 2010. 233–249. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-9789-8_14
- Holsti, Ole R. (1968) Content Analysis. In: Lindzey, G. – Aronson, E. (1968 eds.) *The Handbook of Social Psychology* (Vol. II.), New Delhi: Amerind Publishing Co., 596–692.
- Krippendorff, Klaus (1995) *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Laney, Douglas (2012) 3D Data Management: Controlling Data Volume, Velocity and Variety. Gartner. <http://blogs.gartner.com/doug-laney/files/2012/01/ad949-3D-Data-Management-Controlling-Data-Volume-Velocity-and-Variety.pdf> (Utolsó letöltés 2016. június 19.)
- Mahata, Debanjan – Agarwal, Nitin (2014) Identifying Event-Specific Sources from Social Media. In: Kawash, Jalal (2014 ed.) *Online Social Media Analysis and Visualization*. New York, Springer, 1–26. https://doi.org/10.1007/978-3-319-13590-8_1
- Majkić, Zoran (2014) *Big Data Integration Theory*. Theory and Methods of Database Mappings, Programming Languages, and Semantics. New York, Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-04156-8>
- Manovich, Lev (2012) Trending: The promises and the challenges of big social data. In: Gold, Matthew K. (2012 ed.) *Debates in the Digital Humanities*. Minneapolis, University of Minnesota Press. 460–475. <https://doi.org/10.5749/minnesota/9780816677948.003.0047>

- Molnár, György (2015) Teaching and Learning in modern digital Environment. In: Szakál, Anikó (2015 szerk.) *SAMI 2015, IEEE 13th International Symposium on Applied Machine Intelligence and Informatics*. Herlany, Slovakia, 2015.01.22–2015.01.24. 213–217. <https://doi.org/10.1109/sami.2015.7061878>
- Moorthy, Janakiraman – Lahiri, Rangin – Biswas, Neelanjan – Sanyal, Dipyaman – Ranjan, Jayanthi – Nanath, Krishnadas – Ghosh, Pulak (2015) *Big Data: Prospects and Challenges*. *VIKALPA The Journal for Decision Makers*, 40(1), 74–96. <https://doi.org/10.1177/0256090915575450>
- n. a. <http://www.gartner.com/it-glossary/big-data/> (Utolsó letöltés 2016. június 19.)
- n. a. <https://www.google.org/flutrends/about/> (Utolsó letöltés 2016. június 19.)
- n. a. <https://www.it-services.hu/hirek/mi-az-a-big-data/> (Utolsó letöltés 2016. június 19.)
- Pang, Bo – Lee, Lillian (2008) *Opinion mining and sentiment analysis. Foundations and Trends in Information Retrieval*. 2(1–2), 1–135. <https://doi.org/10.1561/15000000011>
- Samuel, Arthur (1959) Some Studies in Machine Learning Using the Game of Checkers. *IBM Journal*, 3(3), 210–229. <http://dx.doi.org/10.1147/rd.33.0210>
- Shroff, Gautam (2014) *The Intelligent Web: Search, smart algorithms, and big data*. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.5860/choice.51-6220>
- Stone, Martha L. (2014) *Big Data for Media*. (Report), Institute for the Study of Journalism, <http://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/publication/big-data-media>
- Szűts Zoltán (2012) A Web 2.0 kommunikációelméleti kérdései. *Jel-Kép*, 2012/1–4. http://communicatio.hu/jelkep/2012/1_4/szuts_zoltan.htm (Utolsó letöltés 2016. június 19.) <https://doi.org/10.20520/jel-kep.2012.1-4.5>
- Szűts Zoltán (2013) *A világháló metaforái*. Budapest, Osiris. Szűts Zoltán – Yoo Jinil (2013) A kiterjesztett valóság térhódítása. *Információs Társadalom*, 2013/1, 58–67. <https://doi.org/10.22503/inftars.xvi.2016.1.1>
- Westera, Wim (2013) *Social Media and Big Data – Cracks in the Crystal Ball?* RW Connect. <https://rwconnect.esomar.org/using-social-media-for-market-analysis-cracks-in-the-alleged-crystal-ball/> (Utolsó letöltés 2016. június 19.)
- Zhang, Lei – Liu, Bing (2014) Aspect and Entity Extraction for Opinion Mining. In: Chu, Wesley W. (2014 ed.) *Data Mining and Knowledge Discovery for Big Data – Methodologies, Challenge and Opportunities*. New York, Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-642-40837-3_1

A PNEUMA SZÖV. CSOPORT UTCASZÍNHÁZA ÉS A RÉSZVÉTEL HÁROM DIMENZIÓJA

Bálint Mónika

monika.balint@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.1.47

Absztrakt

A tanulmány a Pneuma Szöv. művészcsoporthoz és a Mobile Albania német performansz-csoport közösségi művészeti tevékenységét mutatja be a *20 forintos operetta* projektből¹ kiindulva, a szerző saját megfigyeléseire, a projektről megjelent cikkekre és a programot kezdeményező interjúkra építve. Utcai akcióival, utcaszínházi előadásával, köztéri vetítéseivel a csoport az utca közösségeinek és a hajléktalanságnak, a szegénységnek, a társadalmi kirekesztettségnek a kérdéseit dolgozza fel szoros együttműködésben az érintettekkel, Budapest VIII. kerületének szegénységben élő lakóival és hajléktalanjaival. Az írás a projekt elemzésén keresztül bemutatja a részvételi alapú műalkotásokban és a társadalomtudományi diskurzusban megjelenő részvétel-fogalom háromféle értelmezési lehetőségét – a részvétel három dimenzióját.

Kulcsszavak

utcaszínház, társadalmilag elkötelezett művészet, részvétel, a részvétel dimenziói

THE 20 FORINT OPERETTA – THREE DIMENSIONS OF PARTICIPATION

Mónika Bálint

Abstract

The *20 Forint Operetta* (inspired by Bertolt Brecht's and Kurt Weill's *Dreigroschenoper*) is a joint project of the Hungarian Pneuma Szöv. artist group and the German performance group Mobile Albania, in which a common space, a living open society of trust and cooperation is being created by artists, activists, „street experts” and inhabitants of Budapest.² The paper presents an analysis of this long term art project based on participatory observations, articles, and interviews with the initiators of the project. The analysis of the *20 Forint Operetta* discusses three possible interpretations of participation as it relates to participatory artwork – the three dimensions of participation.

Keywords

street performance, *socially engaged art*, participation, dimensions of participation

¹ A projekt dokumentációja elérhető a csoport honlapján: <http://www.pneumaszov.org/magyar/projects.html>

² <http://www.pneumaszov.org/current.html>; <https://www.facebook.com/20ForintosOperetta?fref=ts>

A PNEUMA SZÖV. CSOPORT UTCASZÍNHÁZA ÉS A RÉSZVÉTEL HÁROM DIMENZIÓJA

Bálint Mónika

A Pneuma Szöv. művészcsoport 2008 óta, gyakran a német Mobile Albania alkotócsoporttal együttműködésben hoz létre közösségi, társadalmilag elkötelezett, részvételi alapú művészeti projekteket, melyek jelentős része köztéren jön létre. Az alkotás folyamatába direkt módon meghívást kapnak a köztéren és egy adott lakókörnyezetben élők, indirekt módon pedig a járókelők, akik a csoport eseményeivel, installációival találkoznak. A színház, a képzőművészet és a médiaművészet eszközeit vegyítve hoznak létre a „hálózattá” növekedett csoport alkotói olyan alkotásokat, amelyek társadalmi igazságtalanságokat tárnak fel kreatívan és sok-sok humorral. A hálózat magját Sarah Günther és Berecz Zsuzsa színházi rendezők, valamint Szabados Luca képzőművész alkotják, változó, több tucatnyi rendszeres alkotótárral és több száz alkalmi alkotóval együttműködve.

Az alábbi elemzés elsősorban a 2012-ben elindult *20 forintos operett* című utcai projekt-sorozat első állomásait mutatja be, melyek helyszíne Budapest nyolcadik kerülete, témája pedig a társadalmi kirekesztés és a hajléktalanság. „A budapesti Pneuma Szöv. hálózat és a német Mobile Albania színházi kollektíva projektjének kiindulópontja a köztér, ahol az aktuális társadalmi-politikai átalakulások lecsapódnak, zajlanak, és ahol közös terek nyílnak meg a változások számára. A *20 forintos operett* címe Bertolt Brecht és Kurt Weill *Koldusoperájára* utal, hiszen Budapest utcái a számtalan hajléktalannal és az őket övező rendőri és állam(polgár)i szigorral Peachum koldus államára emlékeztetnek. A 20 forintos színház célja, hogy a monetáris peremvidékek művészeit a középosztály számára fenntartott terekbe, zónákba hívja, hangjukat hallhatóvá tegye, és a közös alkotási folyamaton keresztül megtapasztalhatóvá, kézzelfoghatóvá formálja egy új, nyitott társadalom lehetőségét. A eldobott gondolatok, tárgyak és helyek tömegesen újratermelődő hulladékaiból épül fel a *20 forintos operett* szegény színháza. A projekttel ideológiákon és a társadalmi polarizáción túlmutatóan olyan közeget és közösséget keresünk, amelyben élni szeretnénk. A bizalmatlansággal bizalmat helyezünk szembe, a szabályokkal a játékot és az alkotás örömét. A művészet számunkra nem eszköz egy cél elérésére, hanem az a terep, ahol valami új jöhet létre” – írják az alkotók a projekt honlapján.

Az utca

A Tolnai Lajos utca Budapest nyolcadik kerületének egy jellegzetesen sokoldalú utcája. A József utcai szobrászműhelyeket köti össze a Népszínház utcát övező egykori kiskereskedő és vigalmi negyeddel, de leghírhedtebb intézményei már vagy egy évszázada a bűnözéshez kötődnek. A XX. század elején a vigalmi negyed részeként az akkori Conti utcában bordély-

házak, kocsmák, mulatók voltak. Ebben az utcában, egy üres telken, a helyi óvoda használaton kívüli játszóudvarán egy közösségi színházi alkotás és egy mobil, multifunkcionális mókusszobor született 2012 nyarán.

„A *20 forintos operett* Bertolt Brecht és Kurt Weill *Koldusoperájából* kiindulva az utca mint közös tér lehetőségeivel foglalkozik, és az operett műfaját az utca terébe helyezve egy aktuális utcafantáziát hoz létre” – írja Sara Günther, Berecz Zsuzsa és Szabados Luca a Képző- és Iparművészeti Lektorátusnak beadott pályázati koncepcióban. A kerület jelenleg is tökéletes terepet ad a *Koldusopera* mondanivalóinak felelevenítésére, de valószínűleg ez még inkább így volt Brecht idejében. Az operettben az utcából tenger lesz, együtt kel át a Nyolcadik Tengeren a Mókushajó segítségével minden résztvevő, minden állat és minden tengerész.

Mókus Maxi születése

A *20 forintos operett* ötlete akkor született meg Sara Günther fejében, amikor a Hajléktalan Művészek Fesztiválján találkozott Horváth Csilla, alias HoCsi, *Mókus Márkus* című novellájával. A történet főszereplője Mókus Márkus, aki átoperáltatja magát, hogy emberszerű ruhát öltve és emberi hangon beszélve képviselhesse az állatok érdekeit az Állati Jogok Országgyűlési Biztosaként. „Az első panasz, amit Mókus Márkus asztalára tettek, a Pilisi Parkerdőből érkezett. Ugyanis az Erdei Önkormányzat Vadkan Valér polgármester és Róka Rudolf ellenzéki alpolgármester közös javaslatára helyi rendeletben kitiltotta az erdőből a meztelen csigákat, közszemérmert sértő magatartásukra hivatkozva. A panaszt a meztelen csigák jogi képviselője nyújtotta be, és nem titkolta azon véleményét, miszerint azért üldözik őket, mert gyakorlatilag hajléktalanok.”³

A HoCsi-féle társadalmi szatíra folytatása lett Mókus Maxi, az unoka története, amit egy közösségi műalkotásként születő operettben énekeltek meg magyar és német művészek, Józsefváros különböző lakói, hajlékkal rendelkezők és hajléktalanok. Kéthónapos nyitott műhelymunka során épült fel a gigantikus „mókusmobil”, amely hangszer és gyümölcsfacsaró gép egyben, és egy ember számára még lakóhellyé is válhat. A közös munkának viszonylag szigorú kereteket adott a művészek által tervezett forgatókönyv megvalósítása: a cél, hogy két hónap alatt elkészüljön a mókus és az operett. Mindemellett mégis maradt rengeteg idő és tér ahhoz, hogy bárki bekapcsolódhasson, amivel szeretne, és amivel tud. Ez sokaknak megadta azt a szabadságérzetet, ami a kreatív alkotói tevékenység fontos üzemanyaga. „A projekttel nyitott közösséget szerettünk volna létrehozni, egy nyitott társadalmat kicsiben, ahol a legkülönbözőbb háttérrel rendelkező lakók és művészek találkozhatnak egymással egy közös alkotófolyamaton keresztül, és ahol a szegények és hajléktalanok hangja is hallhatóvá válik.”⁴

A Tolnai Lajos utca 23. egy fiktív országon belüli országgá vált napokon belül, a saját közösségével, szabályaival, szokásrendszerével, kis fűszer- és zöldségeskerttel, sőt még saját gazdasága is lett. A mókus építésébe és a projekt egészébe egy sajátos gazdasági eszköz is segített bekapcsolódni: a mókus teste speciális műanyag palackokból épült, amelyeket a telken lehetett beváltani. Mindenki, aki ilyen palackokat hozott be, kapott 10 forintot és 10 mókusforintot – helyi pénzt. A pókerzsetonokból készült mókusforintot a telken lehetett elkölteni szolgáltatásokra vagy a csere-bere piacon bármilyen tárgyra. Találónan olyan típusú palackokat vártak a mókus építői, amelyekbe jellemzően az olcsó borokat, italokat csomagolják, és amelyeket a szegényebb emberek, jellemzően a hajléktalanok vásárolnak. Volt, aki csak a palackokat hozta, megkapta a pénzt, körbenézett és elment, de mások visszajáró tagjaivá váltak az alkotóközösségnek.

³ HoCsi: Mókus Márkus. *Fedél Nélkül*, 2008.augusztus, 367. szám.

⁴ Blog bejegyzés: szeptember 9., <http://www.facebook.com/20ForintosOperett>.

Mókus Maxi története talán legjobban az építéssel és az operett előkészületeivel párhuzamosan forgatott, ötrészes *20 forintos szappanoperettben* bontakozott ki, amelyet rengeteg improvizációra, a résztvevők ötleteire építve forgattak a projekt közel két hónapja alatt. A szappanoperett története a következő: Mókus Maxi a városban él a Tolnai Lajos utca 23. alatti telken, ahol a homokozó közepén sós víz tör fel (az operettben ez lesz a nyolcadik tenger forrása). A különleges jelenségre felfigyel Wellness Jenő és családja, és kenőpénzzel megszerzik a telket az önkormányzattól. Wellness elúzi Maxit, hogy szállót építhessen a sós forrás fölé. Közben Maxi beleszeret Bíborkába, Wellness Jenő lányába, amiért annak apja haragra gerjed, és elküldi a lányt Münchenbe. De egy napon Jenő azt látja, hogy a sok-sok pénze papírfecnyé válik, a valóság összekuszálódik. Jenő megzavarodik, majd a következő nap ébredése után kiderül, a „valóságban” Maxi élete csak mese, őt pedig nem Jenőnek, hanem Gyurinak hívják, nem gazdag, és a *20 forintos operett* egyik résztvevője.

Brecht: Die Dreigroschenoper

A *Koldusopera* nem hőskről szól. Nincs olyan szereplője, akivel a néző szívesen azonosulna – Brechtnek nem is ez volt a célja –, ugyanakkor minden szereplő sorsában felfedezhet olyan helyzeteket, történéseket, problémákat, amikkel már találkozott az életében. Minél szegényebb valaki, annál könnyebb megtalálni ezt a közös emléket. A nyolcadik kerületi Józsefváros lakóinak életét is ezer ilyen szál köti a koldusopera alakjaihoz. Szegények, akik hol kéregetésre, hol guberálásra vagy akár – ha morális korlátaik nem tartják vissza – lopásra kényszerülnek a túlélésért.

Claire Bishop a részvételi alapú művészeti alkotás egyik előfutárának tekinti Brechtet (Bishop 2006). Első hallásra ellentmondásosnak találhatjuk, hogy pont az elidegenítést (a V-effektust = az elidegenítés brechti elméletének gyakorlati megvalósítására kidolgozott dramaturgiai és rendezési eljárást) hangsúlyozó színházi gondolkodót kapcsoljuk össze a közönség aktív bevonásával az alkotói folyamatba. Akkor válik mégis érthetővé Bishop érvelése, ha a részvételt nemcsak performatív, hanem mentális cselekvésként is értelmezzük, illetve akkor, ha a műben a társadalmi részvétel reprezentációját fedezzük fel. Brecht az elidegenítést az érzelmi bevonódás korlátjaként javasolja az elgondolkodtatás érdekében, aktív szellemi munkát, mentális bevonódást vár a nézőtől. A cél a társadalmi viszonyok megértése, újraértelmezése, Brecht – legalábbis munkássága egy jelentős szakaszában – a színház nevelő funkcióját hangsúlyozza, marxista, dialektikus és didaktikus színházat teremt. Tevékenységét ilyen értelemben mindenképpen tekinthetjük társadalmilag és politikailag is elkötelezettnek. „[A művész] álláspontja, amit elfoglal, társadalomkritikai álláspont. A folyamatokat úgy állítja be és a figura jellemzésében azokat a vonásokat dolgozza ki, amelyek társadalmi vonatkozásúak. Játéka így (a társadalmi állapotokról szóló) disputává válik a közönséggel, amelyhez fordul. Ráveszi a nézőt, hogy – osztályhelyzete szerint – helyeselje vagy helytelenítse ezeket az álláspontokat.” (Brecht 1969)

A részvételi alapú alkotás szempontjából ugyanakkor talán nem is annyira elméleti munkássága miatt fontos tanulmányozni Brechtet, hanem későbbi rendezői tevékenysége miatt. A kollektív alkotással kísérletezett, ezáltal pedig a közösségi színház gyakorlatát alapozta meg. Társulatának minden tagját egyenrangúnak tekintette, és nagy hangsúlyt helyezett a hosszú ideig tartó, közös alkotási folyamatra.

A *20 forintos operett* egyes formai elemeiben, mint az utcai szituációk teremtése – nem a színpadon, hanem a valódi utcán – vagy a „songok” és látványos feliratok alkalmazása, épít a brechti színház főbb jellemzőire. De ennél is fontosabb a didaktikus jelleg, a polgári értékrend kritikája, illetve a polgári életmódból és értékrendből kirekesztődő társadalmi rétegek helyzetének bemutatása.

A projekt több felületen – *színtéren* – létezett és létezik: a telek, az utcai performanszok, a szövegek, a dalok, a létrejött tárgyak, a fényképes és filmes dokumentációk, a szappanoperett, a blog és a projekt Facebook oldala mind egy folyamatalapú színházi alkotás elkülönülő elemei.

Sarah Günter szerint érdemes a projekt műfaját a legtagabb értelemben vett színháznak nevezni. És lehet, hogy igaza van, mert minden más műfaji kategorizáció talán a projekt olyan elemére helyezné a hangsúlyt, amely nem az összes résztvevő számára lényeges. Közösségi színház, *public art* projekt, utcaszínház, alkotóműhely vagy (ahogy Orbán Anna nevezte) szociokulturális happening – ezek mind lehetséges olvasatai és műfaji megnevezései a *20 forintos operettnek*; válassza mindenki azt, ami a szívének a legkedvesebb. A projekt megítélésének kulcsa kétségtelenül a résztvevők pozíciójától és motivációjától függ, és attól is, hogy a részvétel lehetséges dimenziói közül ki mire helyezi a hangsúlyt.

A részvétel dimenziói

Részvételi művészetnek vagy részvételi alapú művészeti projekteknek elsősorban azokat a művészeti alkotói folyamatokat szokás tekinteni, amelyek egy adott társadalmi csoport vagy közösség aktív bevonására épülnek. Ugyanakkor, ha elfogadjuk Claire Bishop megközelítését, aki a részvétel elemét a művészetben a mentális bevonódásig és a performativitásig vezeti vissza, a részvételt nem kell szigorúan az aktív jelenlét és cselekvéshez kötni. Viszont ezzel túlságosan tág keretet kapunk és eljuthatunk egy olyan érvelésig is, amely minden műalkotást részvételi alapúnak enged bemutatni. Hasznos lehet a bishopi fogalmi keretet kicsit szűkítve a részvétel különböző szintjeit, illetve színtereit megkülönböztetni, és elkülöníteni, hogy kinek a szempontjából beszélünk részvételtől – utóbbiakat a részvétel dimenzióinak nevezem, és konceptualizációjuk során a társadalomtudományokban megjelenő részvétel-értelmezésekre támaszkodom. A projektek elemzése részben a művész és az általa bevont résztvevők interakciójának elemzésére vonatkozik.

A következő dimenziókat különítem el:

1. A részvétel a művész dimenziójában – a művész mint résztvevő.
2. A részvétel a közönség, az alkotásba bevont személyek szempontjából – „részvételi alkotás”.
3. A részvétel a társadalmi nyilvánosság szempontjából – a részvétel mint társadalompolitikai dimenzió.

A részvétel a művész dimenziójában – a művész mint résztvevő

A részvétel eme dimenziójában a művész szerepe a társadalomtudományokban alkalmazott *részvevő megfigyelő* szereppel állítható párhuzamba. Az ágens – a mű alkotását kezdeményező művész – ebben a pozícióban a passzív megfigyelői szereptől közelít egy aktív cselekvő szerep felé. A résztvevő megfigyelő szerep sajátossága az, hogy a kutató a kutatott társadalom, közösség, csoport megismerését úgy végzi, hogy részt vesz annak mindennapjaiban, tehát a *másik sajátvilágát* tárja fel, a másik sajátvilágába való behelyezkedésre tesz kísérletet. Ebben a folyamatban mégis érvényesül egyfajta távolságtartás, a kutató sajátvilágába való betekintésre a másinak kevés lehetősége van. Ami még ennél is fontosabb, hogy a problémák megfogalmazásában és a megoldás keresésében a „megfigyelteknek” csak az „adatszolgáltatói” szerep jut. A XX. század második felében kialakult részvételi akciókutatás ebben a tekintetben hoz változást. A megfigyelő és a megfigyelt, az „én” és a „másik” között csökken a távolság, és a megismerés folyamatában mindegyik szereplő részt vesz. (Vörös és Frida 2006)

A részvételi művek egyik fő sajátossága az, hogy a képzőművészet hagyományos eszközeivel szemben itt a személyközi kommunikáció sajátosságai érvényesülnek. Erre a saját-

tosságra helyezi a hangsúlyt Claire Bishop, amikor a részvételi műalkotásokat a performansz és az akcióművészet hagyományára vezeti vissza, és ez teremti meg a kapcsolatot a képzőművészet és a színház között a részvételi alkotások területén. A hagyományos performansz és akció esetében az alkotó közvetlen kapcsolatot keresve a közönséggel saját cselekvését és testét a mű részévé teszi, és a nézőket is cselekvésre, testük bevonására készíti. Ezekben a performatív helyzetekben az alkotó teste és cselekedetei médiummá válnak.

A művész sajátvilágának feltárásáról a másik megismerésére kerül a hangsúly a közösségekben születő (helyspecifikus, közösségi, *public art*) műalkotások esetében. Minél nagyobb lehetősége van a bevontaknak a mű alakítására, annál több lehetőségük van a sajátviláguk egyes elemeinek feltárására. A művész és a bevont résztvevők közötti kapcsolatfelvétel és interakció elemezhető az interakció során betöltött szerepek, illetve a résztvevők én-megjelenítései alapján. A művész minden esetben tudatosan irányítja az interakciókat aszerint, hogy milyen cselekvésre kívánja készíteni a bevont ágenseket, és magát milyen módon kívánja megjeleníteni. Alapesetben a cél lehet maga az interakció létrejötte.

Bár Ervin Goffman interakció-elmélete (Goffman 2000) elsősorban a hétköznapi életben létrejövő személyközi kommunikáció helyzeteinek elemzésére szolgál, és célja szerint a munkahelyi és egyéb szervezetekben megmutatkozó interakciós mintázatok értelmezését kívánja segíteni, mégis egy nem hétköznapi interakciós típus és színtér, a színház fogalomrendszerére épít. A dramaturgiai modell a részvételi projektek interakcióinak, performatív szituációinak értelmezéséhez is hozzájárulhat. Az interakciót kezdeményező személy viselkedése azért speciális, mert miközben általában a saját én-megjelenítése és a partnerek (a másik) elvárásai szerint a *művész* szereppel kapcsolatos társadalmi elvárásokat, mintákat teljesíti, gyakran lép át más szerepekbe. Ilyen szerepek lehetnek a *tanár*, a *kutató*, az *újságíró* vagy a *segítő* szerepek. A művész részben tudatosan keveri ezeket a szerepeket, vagy tudatosan mutatkozik meg a művész szerep helyett más szerepben, hogy ezzel a partnerek cselekedeteit és az interakció kimenetelét befolyásolja.

Egy konkrét műalkotás, alkotói folyamat jellemzésekor a következő kérdések nyomán írhatjuk le a részvétel jellemzőit annak első dimenziójában: Mi a (művész részéről) a kapcsolatteremtés célja? Mi az interakció célja? Milyen problémákat fogalmazhat meg az ágens? Milyen szerepbe helyezkedik a művész? Hogyan definiálja saját szerepét a résztvevők felé? Mik az én-megjelenítés eszközei? Miként percipálják a résztvevők a művész szerepét?

A részvétel az alkotásba bevont személyek szempontjából

Ebben a dimenzióban a részvétel fogalma az alkotásba bevont egyénekre vonatkozik, ezért a bevonás mértékét és módszereit érdemes vizsgálni. Sajnos ez az a dimenzió, ahol az elemzés lehetőségei a leginkább korlátozottak. Ahhoz, hogy a „bevont” ágenseknek a dimenzióját megismerjük és megfelelő tudást szerezhessünk velük kapcsolatban, a projektek dokumentációi nagyon kevés segítséggel szolgálnak. A dokumentációkból ugyanakkor következtetni tudunk arra, hogy milyen mértékben volt lehetőségük a bevont ágenseknek a közös cselekvés egyes elemeinek alakítására és hogy milyen lehetőségeik voltak az én-megjelenítésre, de egy nagyon erős szűrőn keresztül: azon a szűrőn keresztül, amit a művész a nézők számára biztosít. (Erről a szűrőről a harmadik dimenzió bemutatásakor lesz majd szó.) A mű alkotásába bevont ágensek olyan interakcióba kerülnek, amelynek számos részletét a művész határozza meg. A részvétel mértéke attól is függ, hogy ezeknek a tényezőknek a meghatározásában a bevont ágenseknek milyen választási vagy változtatási lehetőségük van.

A bevontak dimenziójával kapcsolatban érdemes vizsgálni, hogy milyen módon alakíthatják a szereplők a projekt (a mű) végkimenetelét. Suzanne Lacy (Lacy 1994) felhívta a figyelmet arra, hogy a médiaművészetben népszerűvé vált *interaktivitás* fogalma nélkülözi a

valódi kölcsönösséget, és a bevont ágensek számára csak választási lehetőségeket ad, ami viszont a bevonódásnak egy alacsonyabb szintjét jelenti. Az egyén ilyenkor csak kész forgatókönyvek közül választhat, vagyis az interakcióban megmutatkozó problémára a művész által felkínált megoldások egyikét. Ezzel szemben az olyan műalkotásokban, amelyeket Grant H. Kester *dialogikusnak* nevez (Kester 2004), az ágensek között valódi párbeszéd alakul ki, amely kölcsönösséget és együttműködést feltételez. Az interakció kimenetele ebben az esetben nem előre meghatározott, nincsenek olyan zárt forgatókönyvek, amelyek közül választani lehetne. Kester elméletében Habermas kommunikatív cselekvés elméletére és a beszédaktus-elméletre támaszkodik. A dialógusban Habermas elmélete szerint az ágensek (Habermas cselekvéselméletében az *aktorok*) szimmetrikus (hatalmi) viszonyban állnak. Ez az idealizált helyzet azonban nehezen teljesül egy művészeti projektben, de az ágensek törekedhetnek rá. Az interakció során a dialógusban szereplő ágenseknek két veszélyforrást kell elkerülniük. Ezek a meghíusult kölcsönös megértés (egyet-nem-értés vagy félreértés) és a meghíusult cselekvés-terv (sikertelenség) kockázata (Habermas 1986: 188). A gyakorlatban azonban ezek a veszélyforrások nem jelentenek egyenlő mértékben fenyegetést minden ágens számára. A művészeti projektek esetében feltételezhető, hogy megfelelő szintű bevonódás és elkötelezettség hiányában az alkotásba bevont ágensek számára sem a félreértés lehetősége, sem a cselekvés sikertelensége nem olyan fenyegető, mint a terveik megvalósításában érdekelt művész számára.

A második dimenzióval kapcsolatban megfogalmazható kutatói kérdések: Mik a bevonás eszközei? (Milyen környezetben és helyzetben valósul meg az interakció?) Milyen szinten valósul meg a bevonódás, milyen cselekedetekre terjed ki? Hogyan definiálja a művész a résztvevőket szerepük és identitásuk szerint? Milyen szerepben mutatkoznak meg az ágensek? Létre jön-e koalíció a résztvevők között? Milyen lehetőségük van a bevontaknak arra, hogy alakítsák én-reprezentációjukat, szerepeiket, és bemutassák identitásukat? Milyen szerepben mutatkoznak meg? Milyen az ágensek viszonya a problémák identifikálása és eliminálása kapcsán? Amennyiben a művész az interakció által a műalkotásba beépíthető ismereteket kíván szerezni, mennyire nyitott ez a folyamat, milyen előfeltevésekből indul ki és mennyire épít a partnerek sajátvilágára? Milyen témákat jelenítenek meg a bevont ágensek (sajátviláguk mely szeleteit tárják fel)?

A részvétel a társadalmi nyilvánosság szempontjából

A folyamat alapú és performatív részvételi művészeti projektek esetében a mű a szélesebb nyilvánosság számára, a művészeti mezőben általában az interakció dokumentációja révén kerül bemutatásra, fényképeken, videofelvételeken, visszaemlékezéseken keresztül. Az interakciónak a reprezentációit ismerheti meg a közönség (amennyiben a műbe bevont ágenseket is közönségként percipiáljuk, őket tekintjük a mű elsődleges közönségének, a mű dokumentációját szemlélőket pedig a másodlagos közönségnek). A dokumentáció az eredeti interakciónak csak azon elemeit tartalmazza, amelyeket a szerkesztés során a művész kiválasztott. A művész sajátvilágának elemei válnak elérhetővé, a többi ágensé csak az ő szemének és tudatának szűrőjén keresztül. Ami megismerhető: Milyen általános ismereteink lehetnek a művek közönségéről? Kikhez szólnak ezek a munkák? Ha magunkat tekintjük nézőnek, be tudunk számolni arról, hogy milyen „üzeneteket” tartalmaz felénk a mű, a valóság milyen szeleteire vonatkozik, illetve annak milyen képe születik a sajátvilágunkban, esetleg milyen cselekvéseket vált ki belőlünk (az aktor perspektívája)?

Általánosságban elmondható, hogy Magyarországon a képzőművészeti mezőben egy állandó és nehezen leküzdhető ellentmondás mutatkozik meg a művek nyilvánosságával kapcsolatban. Míg a társadalmilag és/vagy politikailag elkötelezett művekkel kapcsolatban az alkotók egy része és a kritikusok egy része is azt az elvárást fogalmazza meg, hogy azok hatást gyakoroljanak a bennük reprezentált társadalmi kérdésekre (viszonyokra, problémákra),

a művészeti nyilvánosság, vagyis a galériákba járó közönség által alkotott nyilvánosság korlátozott, szűk. A másik probléma a közönség attitűdje: sok esetben olyan nézők ismerkednek meg ezekkel a művekkel, akik maguk is hasonló társadalmi, politikai elkötelezettséget mutatnak. A rétegnyelvénység ilyen jellegű korlátozó jellegét hivatottak leküzdeni például a *public art* alkotások, amelyek a galériák falain kívül található közönségnek szólnak.

A részvétel politikai fogalma annyiban áll közel a részvétel eme dimenziójához, amennyiben lehetségesnek tartjuk, hogy az alkotás összekapcsolja a bevont ágenseket (egyéneket, csoportokat) és a társadalmi nyilvánosságot (az ágens fogalmáról a kommunikáció participációra alapozott felfogása szerint lásd: Horányi 2005, 2007). A néző számára bizonyos ismeretek a bevont ágensekkel – azok sajátvilágával – kapcsolatban elérhetővé válnak a művekben.

A harmadik dimenzióval kapcsolatos kérdések: Mik annak a közönségnek, nyilvánosságnak a sajátosságai, amelyek számára a mű láthatóvá, megismerhetővé válik? (Mi a mű bemutatásának színtere, és az alkotó kiket kíván megszólítani?) Milyen formában válik megismerhetővé a folyamat és annak eredményei a szélesebb nyilvánosság számára? (Mik a használt médiumok, és milyen cselekvésen keresztül válik elérhetővé a mű a közönség számára?) Milyen problémák mutatkoznak meg a néző számára (számomra)? A műben megismerhető problémák milyen nagyobb társadalmi problémákra irányítják a figyelmemet? Milyen ismereteket szerezhetek a műben szereplő, különböző ágensek sajátvilágáról? A valóság konstruálásának a folyamatában mely ágensek perspektívája válik hangsúlyosabbá, ki(k)nek az értelmezései válnak hozzáférhetővé számomra?

A három dimenzió a 20 forintos operettben

A művész mint résztvevő

A *20 forintos operettben* a projekt megálmodói, kezdeményezői – nevezzük őket most ez esetben művészeknek – hosszas keresés/válogatás után jutottak el a Tolnai Lajos utcai telekhez, és a mű tervezésekor és megvalósításakor egyaránt erősen építettek a helyi közösségről szerzett tapasztalataikra. A projekt indulása előtt és háromhónapos megvalósítása során naponta több órán keresztül sétáltak az utcákon, beszélgettek és végül dolgoztak a telken, inspirációkat gyűjtve az itt élőkötől, a megértés és együttműködés szándékával vezérelve. A társadalomtudományokban alkalmazott résztvevő megfigyelő pozíciójához hasonló módon váltak így résztvevővé, vagy mint Hal Foster és Mark Hutchinson gondolatmenetére építve mondhatjuk, művész-antropológussá.⁵

A bevonódás

A mű aktívan épített a bevonásra, rengeteg embernek adott lehetőséget a részvételre a mű létrehozásában, aki belépett a telekre, egyszerre válhatott nézővé és alkotóvá, egy közösség tagjává.

A szervezők sokféle eszközt bevetettek a résztvevők megszólítására. Hangszerekkel és énekszóval kísérve vidám sétákat tettek a környéken, kiültek haját vágni a Blaha Lujza térre, hirdették magukat újságban, interneten, plakátokon és nem utolsósorban a Tolnai Lajos utca 23. számú telek színesre festett kerítésén kihelyezett táblákon. Hangszerek és ruhák készültek a felvonuláshoz, szövegeket és dalokat költöttek, kórus alakult, nőtt a PET-palackokból épített mokus és végül még szőr is nőtt a fején az ingyenes fodrász-szolgáltatásnak köszönhetően. Az operett születésével párhuzamosan pedig a folytatásos szappanopera is formálódott.

⁵ A *művész mint antropológus* szerep gondolata Hall Foster (1996) nyomán terjedt el a művészetelméletben, de megtaláljuk Suzanne Lacy (1995) egy Fostert megelőző írásában is, illetve Mark Hutchinson *Four stages of Public Art* (2002) írásában is.

A munkába több tucat ember (hajléktalanok, szomszédok, gyerekek, helyi aktivisták, turisták, járókelők, fiatal értelmiségiek) kapcsolódott be. Valószínűleg mindenkinek más volt a motivációja, de a projekt befogadó jellege és a szervezők nyitottsága megteremtette azt a légkört, amelyben mindenki otthon érezhette magát. Jelen voltak a szomszédos önkormányzati ház lakói, felnőttek és gyerekek, hoztak tárgyakat a csere-bere piacra, részt vettek a program eseményein, és maguk is kitaláltak új programelemeket. A gyerekek péntekenként előadást rendeztek a dalokból és a maguk által koreografált táncokból, és ilyenkor sokan mások is kedvet kaptak a szerepléshez. A Tolnai Lajos utcai óvodakert egyszerre vált műhellyé és állandó színpaddá. A résztvevők elmondása alapján sokan nemcsak produkciókat osztottak meg az itt szerveződött közösséggel és közönséggel, hanem életük történeteit is. A bevonódást inspiráló tényezők között gyakran régóta hordozgatott traumák bújtak meg, amelyekre a *20 forintos operett* nyitott légköre terápiás hatással bírt. Itt volt, aki meghallgatta az embert, sokan találhattak olyan helyzeteket, feladatokat, amikben hasznosnak érezhették magukat, a gyerekek pedig figyelmet kaptak és nem utolsósorban egy izgalmas vakációt.

A társadalmi részvétel dimenziója

A mű didaktikus szála – Brecht színházához hasonlóan – minden résztvevőt, aktív és passzív nézőt a társadalom struktúráinak látására, a társadalmi konfliktusok értelmezésére készítetett. Ez a fajta elgondolkodás pedig – egyesek reményei szerint – elősegítheti az aktív társadalmi részvételt, ami a társadalom demokratikus működésének feltétele.

Amikor ellátogattam a Tolnai Lajos utcába, egy hajléktalan emberjogi aktivistát kértem meg, hogy vezessen körbe: „Kocsis Máté odaadta ezt a telket a hajléktalanoknak. Végül is ő sem gazember, ugyebár. Lehet, hogy jóvá akart tenni valamit. Ez egy ilyen szociális ösztönművészeti happening. Mindenki jöhet és alkot, amit szeretne.” – mondta bevezetőként.

No de mit akarhatott jóvátenni a kerület polgármestere? Kétségtelen tény, hogy a projekt pont egy olyan társadalmi csoporttal kereste a kapcsolatot, amelynek helye a kerületben a korábbi években többször is megkérdőjeleződött, és amelynek tagjai sokszor joggal érezhették magukat a helyi politika kereszttüzében. A mű hajléktalan művészek alkotásaira épült és a megvalósításba is sok hajléktalan kapcsolódhatott be, sőt a történet, amit elmeséltek, sok elemében az ő sorsukat mutatta be. Egy évvel a *20 forintos operett* megvalósulása előtt a kerület polgármestere népszavazást írt ki három kérdésben, melynek előzménye néhány önkormányzati rendelet volt (a kukázás megbírságolásáról és a közterületek „életvitelszerű használatáról”), amelyek a hajléktalanok közterületi jelenlétének rendészeti eszközökkel való korlátozását ígérték. A népszavazás érvénytelen lett, és a korábban bevezetett rendeletek is érvényüket veszítették azóta, de a hajléktalanok többségének sorsa közben sem lett jobb.

2012 szeptemberében pedig egy óriás mókus vonult végig azon az útvonalon, ahol tavasszal még transzparenszekkel és dobszóval kísérve haladt az „Üres lakások menete”: több tucat hajléktalan és emberjogi aktivista követelte, hogy a kerület segítse a hajléktalanokat és a hajléktalansággal veszélyeztetetteket az üresen álló önkormányzati ingatlanok szociális alapú bérbeadásával.

A napi politika torzító hatásait elkerülendő a projekt gazdái igyekeztek elutasítani a mű direkt összekapcsolását a kerületben zajlott, hajléktalansághoz kötődő diskurzustól. Ugyanakkor sok „néző” számára megmaradt az asszociáció lehetősége. A projektben született szövegek, amelyeket Rejtő Gábor, Leé József, Orbán Anna és HoCsi alkottak, nem voltak mentesek a politikai utalásoktól és a hajléktalanokat érő megaláztatások bemutatásától.

Ha egy közösség mindennapi élete kerül terítékre egy művön keresztül, illetve az általa keltett diskurzusban, elkerülhetetlenül megjelenik a politikum dimenziója. Nem feltétlenül az aktuálpolitika, pártpolitika szintjén, hanem a közösség érdekeinek és értékeinek közvetítése

által, még akkor is, ha az alkotók direkt módon nem kívánnak politikai célokat elérni. A művészet nem létezik közönség nélkül, és a társadalmi nyilvánosság eseményeinek különböző szinterein jelenik meg, amelyek lehetnek kizárólag a művészet számára fenntartva vagy lehetnek attól akár szinte teljesen távoliak, de mindenképpen a közösségi élet és ezáltal a közélet terei. Így minden, ami ebben a térben felvetődik, közéletivé és ezáltal a szó eredeti értelmében politikaivá válhat.

Lezárás

A csoport 2012 óta folyamatosan dolgozik Józsefváros közterein és alternatív művészeti tereiben. Munkájukkal játékos és gyakran provokatív módon világítanak rá a helyi társadalmi és politikai elit kirekesztő gyakorlataira. 2014-ben az önkormányzati választások során Mókus Maxival mint alternatív jelölttel kampányoltak a kerület polgármesteri pozíciójáért, ami lehetőséget teremtett a hivatalos pártjelöltek mellett a köztereken megjelenő szegények problémáinak, az önkormányzati bérlakásokban lakók rossz lakhatási körülményeinek tematizálására. 2016-ban az *Utcacsatorna* című projektben szintén hasonló témákat dolgoztak fel egy köztéren felállított TV-stúdió adásával és az azt követő köztéri vetítésekkel.⁶ Megdöbbentő és egyben humoros performanszaikon keresztül sikeresek abban, hogy Józsefváros különböző háttérű, eltérő iskolai végzettségű lakói között közvetítsenek és felhívják a figyelmet a szegények és kirekesztettek helyzetére. A köztéri akcióik révén humorral veszik rá az embereket, hogy megálljanak egy percre, megértsék a mellettük lévők problémáit, megismerjék saját helyüket a sokak számára elnyomást okozó gazdasági és társadalmi rendszerben, és megérezzék a szolidaritás és az egymás iránti kölcsönös kiállás szükségességét. A Pneuma Szöv. tevékenysége nemcsak egy figyelemfelhívó alkotás létrehozását jelenti, hanem a szolidaritás hálózatát hozza létre és jeleníti meg, teszi élővé.

IRODALOM

- Bishop, Claire (2006szerk.) *Participation*. Whitechapel, London – The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Brecht, Bertolt (1969) Az elidegenítő effektust teremtő színművészet új technikájának rövid leírása. In: Bertolt Brecht (1969) *Színházi tanulmányok*. Budapest, Magvető. 163–164. <http://www.literatura.hu/szinhaz/elidegenito.htm>
- Foster, Hall (1996) The Artist as Ethnographer. In: Foster, Hall (1996ed.) *The Return of the Real: The Avant-Garde at the End of the Century*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Goffman, Erving (2000) *Az én bemutatása a mindennapi életben*. (ford. Berényi Gábor). Budapest, Pólya – Thalassa Alapítvány.
- Habermas, Jürgen (1986) *A kommunikatív cselekvés elmélete I–II*. Budapest, A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő külön kiadványa.
- Horányi Özséb (2005) Fejezetek az ágens fogalomtörténetéből. In: *Társadalmi térben*. BME Szociológiai és Kommunikációs tanszék.

⁶ Az *Utcacsatorna* adásai itt nézhetőek meg: <https://www.youtube.com/watch?v=IZz--UlbpE8&list=PLK5BwDOiO9doguUPNwWqMLH0bGsSLgrNH>

- Horányi Özséb (2007szerk.) *A kommunikáció, mint participáció*. Budapest, Typotex – ORTT-AKTI.
- Hutchinson, Mark (2002) Four Stages of Public Art. *Third Text* Vol 16/4: 429–38.
<https://doi.org/10.1080/0952882031000077666>
- Kester G. H. (2004) *Conversation Pieces*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London.
- Lacy, Suzanne (1994) Debated territory. Towards a Critical Language for Public Art. In: Lacy, Suzanne (1994ed.) *Mapping the Terrain. New Genre Public Art*. Bay Press, Seattle, Washington. 171–185.
- Vörös Miklós – Frida Balázs (2006) Az antropológiai résztvevő megfigyelés története. In: Letenyei László (2006szerk.) *Településkutatás II. Módszertani kézikönyv és szöveggyűjtemény*. 395–416.

INFOGRAFIKÁK MEGJELENÉSE ÉS ALKALMAZÁSA A KOMMUNIKÁCIÓTUDOMÁNYI FOLYÓIRATOKBAN

Csibi Balázs

balazs.csibi.bme@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.1.57

Absztrakt

A tanulmány az infografikákkal, a vizuális kommunikáció egy jól ismert jelenségével foglalkozik. Bár a médiában gyakran találkozhatunk vizuális illusztrációkkal, amelyek segítik a bonyolultabb üzenetek megértését és erősítik a hatásukat, eddig kevés figyelem irányult arra a kérdésre, hogy miképpen használják az infografikákat a kommunikációtudományi folyóiratok. A vizuális illusztrációk sokféle típusának (képek, fotók, táblázatok, diagramok, térképek, ábrák stb.) számba vétele után a tanulmány az infografikák egy általános definícióját kínálja, kiemelve a következő három tényező fontosságát: (a) különféle grafikus és verbális elemek kombinációja, b) narratív szerkezet és (c) grafikai tervezés. Az észlelés, az interpretáció és az emlékezet vonatkozásában bemutatjuk az infografikák funkcióinak részletes elemzését.

Kulcsszavak

vizuális kommunikáció, illusztráció, infografika, meggyőzés, képi reprezentáció

APPEARANCE AND USE OF INFOGRAPHICS IN JOURNALS OF COMMUNICATION SCIENCE

Balázs Csibi

Abstract

The paper deals with infographics, a well-known everyday phenomenon of visual communication. Although in the media we can often meet visual illustrations helping the comprehension of complex messages and strengthening their persuasive effect, until now little attention has been given to the question how the journals of communication science use infographics. After taking into account several types of visual illustrations (pictures, photos, tables, diagrams, maps and charts, etc.), the paper offers a general definition of infographics by emphasizing the importance of the following three factors: (a) combination of several graphic and verbal elements, (b) narrative structure and (c) graphic design. Concerning perception, interpretation and recall of visual information, a detailed analysis of the functions of infographics is presented.

Keywords

visual communication, illustration, infographics, persuasion, visual representation

INFOGRAFIKÁK MEGJELENÉSE ÉS ALKALMAZÁSA A KOMMUNIKÁCIÓ- TUDOMÁNYI FOLYÓIRATOKBAN

Csibi Balázs

Bevezetés¹

Az infografika a vizuális kommunikációhoz köthető jelenség, egy olyan grafikai eszköz, amelynek alkalmazásával segíthetjük az információk megértését, illetve a meggyőző hatásuk erősítését. E kreatív vizuális eszközzel nap mint nap találkozhatunk újság- és tankönyvolvasóként, számítógép-felhasználóként, tévénezőként. Tanulmányomban a kommunikációtudományi publikációk vizuális mellékleteivel, s ezen belül az infografikák alkalmazásával foglalkozom. A publikációk óriási mennyisége miatt a kutatást négy kommunikációtudományi folyóirat 2010 és 2013 közötti évfolyamaira szűkítettem.

A kutatást megalapozó általános definíciók alapján a vizuális mellékleteket világosan elkülöníthető kategóriákba csoportosítom, egyúttal az infografika fogalmát is igyekszem kibontani. Ezen túlmenően multidiszciplináris megközelítésben keresem a választ a következő kérdésekre: melyek az infografikák fő funkciói? létezik-e bármilyen empirikus kutatás, amely a szemléltetőeszközök hatásait vizsgálta? milyen képi reprezentációkat alkalmaznak az adatvizualizációk? megállapítható-e bármilyen törvényszerűség az infografikák vizuális felépítésében? a kommunikációtudományi folyóiratok vizuális mellékleteként kanonizálható-e az infografika?

A dolgozat célja tehát az, hogy bemutasson egy modern kommunikációs eszközt és megvizsgálja a tudományos publikációkban való elterjedésének és kanonizációjának a lehetőségeit. A médiában rohamosan terjedő infografikák főképp befolyásolni, meggyőzni szeretnének, amit profitorientált tulajdonságként is értelmezhetünk, azonban a grafikai tervezés számára az olvasó „megvilágosodása” a profit; tehát az, hogy ha valaki nem mozog otthonosan a kommunikáció világában, legyenek olyan vizuális fogódzók, amelyek segítik a publikációk megértését.

I. Infografikák megjelenése a vizuális kiadványokban

A tudományos publikációkat vizsgálva sokféle vizuális mellékletet különíthetünk el. Ezen kategóriák meghatározása azért fontos, mert amennyiben a folyóiratokban szereplő infografikákat szeretnénk számba venni, rendelkezniünk kell egy definícióval, mellyel megkülönböztethetjük ezeket illusztrációkat az egyéb mellékletektől. Négy elkülönülő csoportot mutatok be: táblázatok, fotók/grafikák, diagramok és végül az infografikák.

¹ Köszönetet mondok Tófalvy Tamásnak, kutatómunkám konzulensének.

A táblázatok sorokból, oszlopokból és cellákból épülnek fel, ahol a cellák numerikus vagy szöveges tartalmak kereteiként funkcionálnak².

A fotók és grafikák egy kategóriába helyezése azzal indokolható, hogy témám szempontjából – a képeket mint mellékleteket vizsgálva – ugyanazon definíció vonatkoztatható rájuk: mindkét esetben olyan képekről beszélhetünk, amelyek egy állítás alátámasztására, érzékeltetésére szolgálnak. A szöveges tartalmat a képaláírás jelenti. Fontos, hogy itt nem kell kitérni a valóságosság problémakörére, mert a lényegét a képek mint önmagukban álló reprezentációk adják.

A diagram esetében két- vagy háromdimenziós geometrikus formák reprezentálnak valamilyen információt, amit számadatokkal és az egyes részekre utaló leírással pontosítanak.

Az infografikák olyan adatvizualizációk, amelyek sokféle grafikai elemmel tűzdelt, jól érthető narratíván alapuló illusztrációk. Céljuk a figyelemfelkeltés és a közvetített adatok értelmezésének és megőrzésének elősegítése.³ A *The Design Surgery* kreatív ügynökség két infografikája kiváló példái ennek a kategóriának (1. és 2. ábra). Fontos megemlíteni, hogy az infografikák tartalmazhatnak diagram alapú vizualizációkat, amelyek részei a történetmesésnek, azonban önmagukban nem felelnek meg e kategóriának. Az adatvizualizációra való utalással valójában egy új kategóriát is bevezetek, amelyet fontos az előbb részletezett tipológiához illeszteni: adatvizualizációban bizonyos szabályok szerint adatokat teszünk láthatóvá, hogy ezzel segítsük a megértés folyamatát (Bubik 2012). Mint látjuk, az adatvizualizációk halmazába alsoportként belekerülhet a diagram, csakúgy mint az infografika.

Érdeemes szót ejteni a térképekről⁴ is, amelyek a geográfiai definíció szerint a természetes és mesterséges tereptárgyak arányosan kicsinyített ábrázolásai.⁵ A vizuális kommunikáció szempontjából azzal a kiegészítéssel élhetünk, hogy bizonyos esetekben – így a történelmi térképeknél – megjelenik egy olyan narratíva, amely grafikai eszközökkel a történelmi esemény folyamatát illusztrálja. Ez a megállapítás azért fontos, mert bizonyos térképek így nemcsak adatvizualizációként, hanem infografikaként is felfoghatók.

Ahhoz, hogy bármely melléklet infografika jellegét igazolni tudjam, feltételeket kell meghatároznom. Két követelményt már a definíció is magában foglal: sokféle grafikai elemmel rendelkező (a), narratíván alapuló (b) illusztrációk. Az infografika készítéshez elengedhetetlen a grafikai tervezés (c), amely nemcsak a grafikák és diagramok elkészítését és azok narratívába való ágyazását jelenti, hanem a vizuális meggyőzés minden apró momentumával foglalkozik, így a színek megválasztásával, a tipográfiával vagy a layout tervezéssel.

A grafikai tervezés – az angolszász szóhasználatban *graphic design* – a vizuális és textuális tartalommal való ötletelés és gyakorlati tervezés művészete.⁶ Infografika nem létezhet design nélkül (Péntek 2012). Az infografika készítése különböző szakterületek ismeretét kívánja meg: az illusztrátorét, a szövegíróét és egy grafikai tervezőét.

² A táblázat mint vizuális melléklet pontos definiálásához a következő honlap nyújtott segítséget: <http://helpx.adobe.com/hu/indesign/using/creating-tables.html> (utolsó letöltés ideje: 2016. 08. 30).

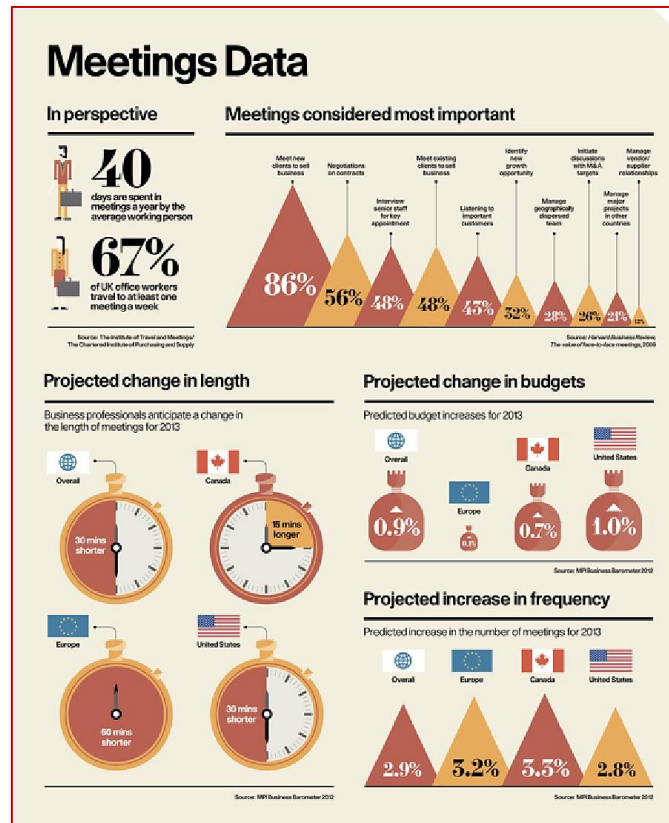
³ Az infografika pontos definiálásához a következő honlap nyújtott segítséget: <https://prezi.com/mc8hapdogzgb/how-to-make-an-infographic/> (utolsó letöltés ideje: 2016. 08. 30).

⁴ Péntek Csilla *Az infografikáról* című tanulmányában említi meg e kategóriát, David McCandless *Az információ gyönyörű* című infografika válogatásában sokszor használ térkép-vizualizációkat a bemutatott alkotásaihoz.

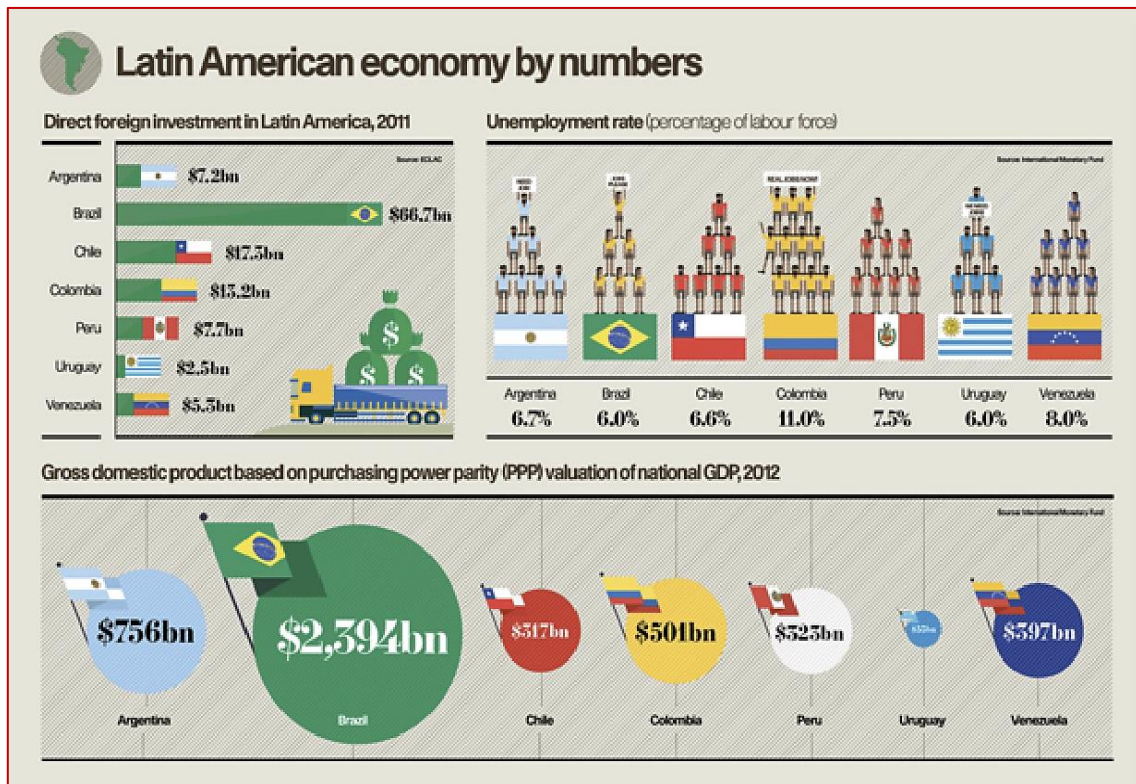
⁵ A térkép pontos definíciójához a *Természettudományi kislexikon* nyújtott segítséget.

⁶ A grafikai tervezés definiálásához az AIGA nemzetközi design egyesület honlapja nyújtott iránymutatást <http://www.aiga.org/guide-whatisgraphicdesign/> (letöltés ideje: 2016. 09. 06.)

1. ábra



2. ábra



Rendelkezésünkre áll tehát egy olyan vizuális kommunikációs eszköz, amely alkalmas arra, hogy a nem szakavatott közönség számára interpretáljon bizonyos fogalmakat, folyamatokat. És itt rá is térek vizsgálatom fő terepére, a kommunikációtudományhoz kapcsolódó folyóiratokra. Fontos számszerű adatokkal is alátámasztani, hogy ezek a kiadványok a fent említett vizuális mellékletek típusai közül mennyit és milyen gyakorisággal alkalmaznak. Négy, a világhálón is elérhető folyóiratot választottam ki, és a 2010 és 2013 közötti időszak összes megjelenésének összes publikációját átnéztem, az infografikákra fókuszálva⁷: egy francia (Essaches), egy Egyesült Államokbeli (Ijoc), egy kanadai (CJC) és egy ausztrál (CPC Journal) folyóirat került a vizsgálati mintába. Az eredményeket az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat

Essaches	Infografika	Diagram	Táblázat	Fotó/grafika
2010	0	28	12	18
2011	0	14	9	6
2012	1	0	11	6
2013	1	27	26	10

Ijoc	Infografika	Diagram	Táblázat	Fotó/grafika
2010	0	9	16	6
2011	0	6	31	6
2012	0	11	16	13
2013	0	13	17	31

CJC	Infografika	Diagram	Táblázat	Fotó/grafika
2010	1	20	31	5
2011	0	14	25	9
2012	0	2	10	10
2013	3	7	14	41

CPC Journal	Infografika	Diagram	Táblázat	Fotó/grafika
2012	0	3	4	14
2013	0	0	6	0

⁷ A vizsgált folyóiratok internetes elérhetőségei a dolgozat végén található.

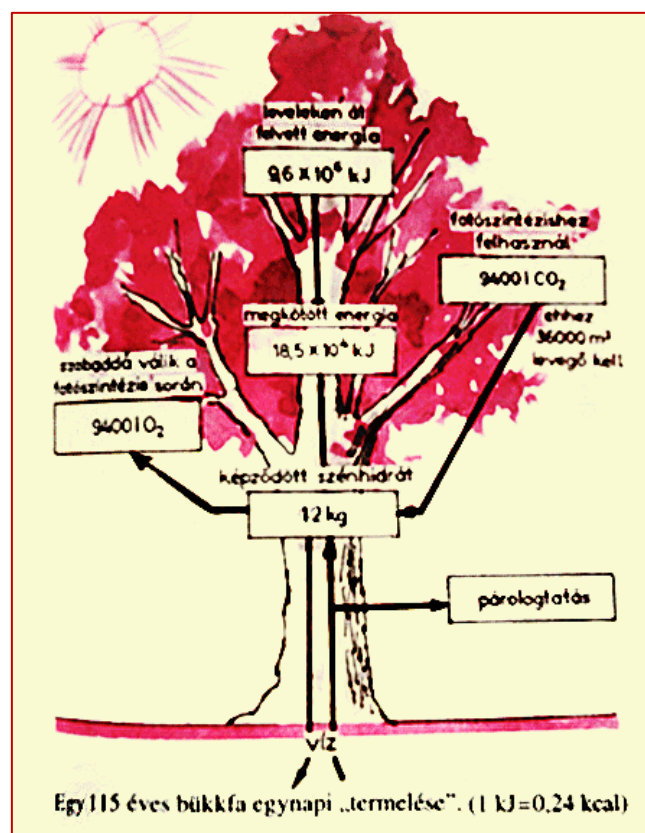
Az 1. táblázat adataiból jól látszik a trend, miszerint a kiválasztott folyóiratok szinte alig tartalmaztak infografikát, pontosabban az általam meghatározott feltétel-rendszernek nem feleltek meg. A következőkben magyarázatot kívánok adni erre a jelenségre, emellett az infografika több megközelítésű bemutatására is törekszem, hogy létjogosultságát és lehetőségeit érzékeltethessem.

Az infografikák ismeretéhez fontos annak megállapítása is, hogy mely kommunikációs csatornákon láthatunk ilyen, az értelmezést segítő illusztrációkat. Bergström az infografikákat kifejezetten az újságok vizuális mellékleteként említi (Bergström 2009), azonban érdemes kitágítani a fókuszot. Az offline és online újságok/magazinok cikkei mellett tankönyvekben és térképekben is találhatunk ilyen illusztrációkat.

Kutatásomban több általános iskolai felső tagozatos tankönyvet vizsgáltam meg különböző tantárgyak szerint, aminek a konklúziója az lett, hogy a reál tantárgyak (biológia, fizika, kémia, matematika) oktató anyagaiban sokkal gyakoribbak az adatvizualizációk, mint a humán tárgyak esetében – itt kivételt képez a történelem a korábban már említett történelmi térkép kategóriája okán. A tankönyvi példaként választott 3. ábra egy fa anyagcsere folyamatát ábrázolja. Az infografika megfelel a három érvényességi feltételnek: sokféle grafikai elemmel rendelkező (a), narratíván alapuló illusztráció (b), amely grafikai tervezés útján jött létre (c). Ahogy említettem, a térkép is bizonyos esetekben megfelel az infografika követelményeinek, így a *Nagy földrajzi felfedezéseket* vizualizáló 4. ábra is: láthatjuk, hogy különböző színű nyilak jelzik a felfedezők útvonalait, amelyek ugyanakkor narratívával is felruházzák az infografikát.

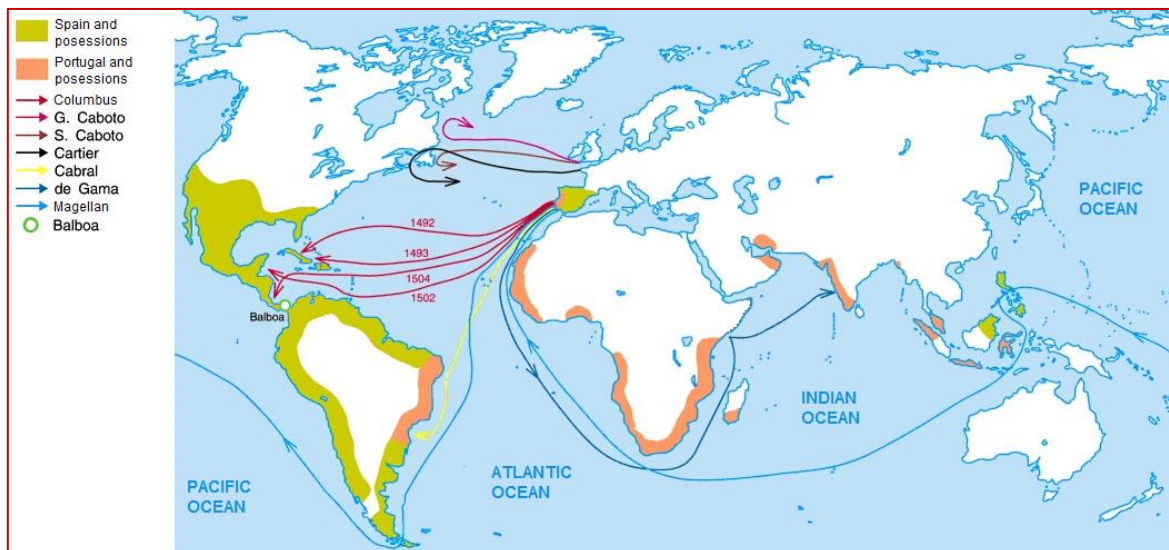
A tankönyvi esetek mellett említést tehetünk a folyóiratokban alkalmazott infografikákról is, melyek – mint ahogy látni fogjuk – bizonyos tudományterületeken kanonizált illusztrációk; valamint megjelentek az animált infografikák is.⁸

3. ábra



⁸ Példák az animált infografikára: https://www.youtube.com/results?search_query=animated+infographics

4. ábra



II. Infografikák multidiszciplináris vizsgálata

II. 1 - Funkcionalitás

Tanulmányomban az infografikáknak nemcsak az elemeit és ismérveit vizsgálom, hanem gyakorlati példákon keresztül a funkcióit is igyekszem megragadni. A definíció összefüggésében már említettük, hogy az infografika fontos rendeltetése a figyelemfelkeltés és a közvetített adatok értelmezésének és megőrzésének elősegítése. Ezt vehetjük az infografika első számú funkciójának. A további funkciók meghatározásához szociológiai megközelítésre lesz szükségünk, ebben iránymutatást ad *Jürgen Habermas* nyilvánosságelmélete és *Niklas Luhmann* rendszerelmélete.

Habermas megkülönböztetett reprezentatív és kritikai nyilvánosságot. Előbbi a feudális berendezkedésre utal, és mint ilyent irracionális diskurzus jellemzi. Lényege a közvetlenül az érzékszervek által befogadható üzenet, amely egyben figyelemelterelésként is szolgál, hogy ne lehessen érdemi vitákat folytatni; fontos tulajdonsága, hogy csupán szórt figyelmet igényel. Ezzel ellentétben a kritikai nyilvánosság, amelynek fő példája az angol parlamentarizmus, racionális diskurzust, érvelést és fókuszált figyelmet követel. A lényeg, hogy létrejöhessen az összpontosított figyelem, s ezáltal a kontempláció, a szemlélődő gondolkodás, amelynek – mint Habermas kiemelte – a könyvnyomtatás, a nyomtatott szöveg vált a legfőbb táplálójává és terjesztőjévé. Ugyanakkor egyfajta re-feudalizációs folyamatként megjelenik a tömegszórakoztatás⁹ is („penny-sajtó”), amelynek a problémák elsimítása, a figyelem elterelése a célja; kiadványai nem az értelemre, hanem az érzékekre irányulnak, befogadásuk szórt figyelemmel is beéri. Habermas példaként említi azokat publikációkat, amelyekben a tördelés erősen fellazított, és sokféle illusztráció jelenik meg a szöveg mellett (Habermas 1993: 217-265).

A nyilvánosságelmélet igen fontos relevanciával bír kutatásom tárgya szempontjából. Amennyiben elfogadjuk, hogy az infografikának az első számú funkciója a közvetített adatok értelmezésének és megőrzésének elősegítése, akkor mindennek előfeltételeként a fókuszált figyelmet nevesíthetjük. Térjünk vissza a tankönyvi fotoszintézis példához (3. ábra): egy hosszú,

⁹ A tömegsajtó azzal érdemli ki negatív a megítélését Habermas szerint, hogy alacsony művelődési szinten álló csoportok szórakozási igényeihez alkalmazkodik (Habermas 1993).

biológiai szakszavakkal telített leírás mellett láthatjuk az infografikát. Ahhoz, hogy a *terminus technicust* megértsük, mind a szövegre, mind a grafikára fókuszálni kell. A sok grafikai elem megköveteli, hogy az olvasó a létrehozott vizualizációt végigkövesse és értelmezze. Amennyiben a fotoszintézisről készült infografika helyett csak egy fa képe/rajza lenne látható egyfajta utalásként a témára, az a vizuális melléklet szempontjából már nem kívánna fókuszált figyelmet. Az infografika második funkciójaként tehát a fókuszált figyelem fenntartását jelölhetjük meg.

A harmadik funkció meghatározásához Luhmann rendszerelméletének bizonyos téziseit veszem alapul. A német szociológus az emberi társadalmak leírásában fontos szerepet szán az autopoietikus (önteremtő, önszervező, önreferenciális) rendszereknek, amelyek szelekciós nyomás alatt jöhetnek létre. Ez egyfajta határt húz az egyén világába, és a zavaró ingereket kizárva biztosítja a fókuszált figyelem fenntartását¹⁰, amely elvezethet a kontemplációhoz, a szemlélődő gondolkodáshoz, majd végeredményként a kreatív cselekvéshez. Fontos elem Luhmannnál, hogy a fókuszált figyelemnek köszönhetően negentrópia, vagyis rendezettség törekvés alakul ki (Luhmann 1992). E a gondolat az infografikák vizsgálatában is fontos szerephez juthat, hiszen az infografikák nyilvánvaló funkciója, hogy az olvasó számára rendezettséget hozzanak létre a bemutatott témakörök tekintetében. S amennyiben a fókuszált figyelem (A) előfeltételeként a közvetített adatok értelmezésének és megőrzésének elősegítését (B) jelöltük meg, akkor a negentrópia létrehozása (C) ez utóbbinak a következménye.

A fentieket két példával szemléltetem. Az elsőben (5. ábra) az infografika narratívája egy okostelefonos üzenetváltást mutat be. Az ezeken az eszközökön használt emoji ikonok az infografika képi reprezentációi. Ahhoz, hogy az infografika használatáról következtetéseket vonhassunk le, figyelmünket fókuszálni kell (A) a vizualizáció sokféle összetevőjére. A napjainkban népszerű üzenő alkalmazások utánpótlása az adatok értelmezését és megőrzését segítheti elő (B). Ha minden adatot, összefüggést pusztán szövegesen jegyeznénk le, egy hosszú értekezés jönne létre. Az infografika segítségével mindez átláthatóbbá válhat. A vizualizáció tanulmányozása során a tárgyalt témakör tekintetében pedig fontos az olvasó számára negentrópia kialakítása (C). Magától értetődő, hogy a funkciók empirikus megvalósulása egyénenként változó, így az általánosítást elkerülendő, nem is deklarálni lehet. Ugyanakkor fontos megjegyezni azt is, hogy a tárgyalt funkcióknak feltétlenül a tervezőgrafikus szeme előtt kell lebegniük a munkafolyamat során.

Második példám a vizsgált kommunikációtudományi folyóiratok egyik infografikája, amely – ahogyan ezt az I. fejezet végén táblázatokkal érzékeltettem – nem tartozik a gyakori melléklet-típusok közé. A tanulmány (Secko – Smith 2010) egy az egészségügyi újságíráshoz kapcsolódó interdiszciplináris workshopot, egy kiscsoportos diszkussziót mutat be és vizualizál (6. ábra). Először azt érdemes tisztázni a kategóriarendszerem alapján, hogy a vizuális melléklet megfelel-e az infografika feltételeinek: többféle grafikai elemmel rendelkező képet látunk (téglalapok, négyzetek különböző kitöltéssel, többféle nyílak és szöveges segítségek); a nyílak és a textuális részletek összeállnak egy történetté a workshop deliberatív diszkussziójáról; a különböző elemek koherens egészévé való alakítása grafikai tervezést igényel. Összefoglalva tehát a vizsgált vizuális melléklet megfelel az infografika feltételeinek.

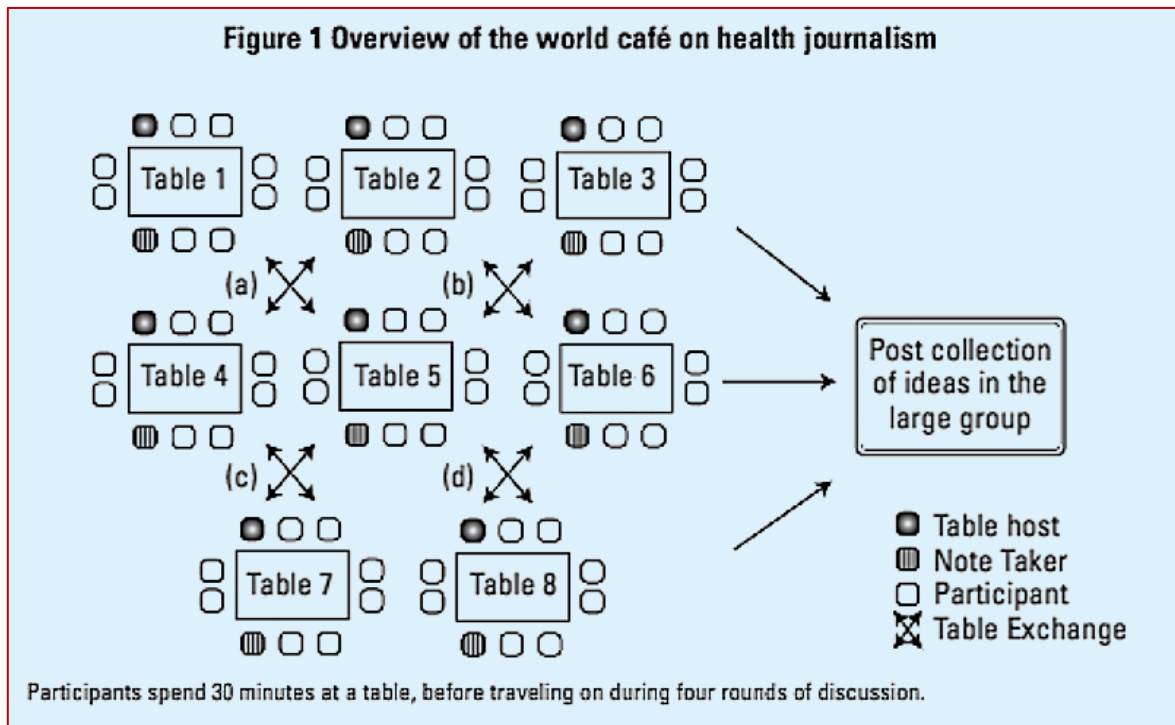
A funkcionalitás szempontjából is vizsgálhatjuk az infografikát. Ahhoz, hogy megérthessük a workshop folyamatának lényegét, fókuszált figyelemre (A) van szükségünk mind a textuális, mind a vizuális melléklet szempontjából. A tanulmány írói figyelmet fordítottak arra, hogy vizuálisan kiemeljék a workshop menetének áttekintését, ezzel megteremtik annak lehetőségét, hogy az olvasók számára érthetővé és elraktározhatóvá váljon az információ (B). A diszkusszió pontos menetének ismertetése pedig az olvasó számára elősegíti a negentrópia (C) létrejöttét a témában.

¹⁰ A fókuszált figyelem megjelenik mind a két idézett teoretikusnál, Habermasnál és Luhmannnál is.

5. ábra



6. ábra



II. 2. Információk megőrzése

Az első fejezetben az alapfogalmak tisztázása során elkülönítettem két típusú adatvizualizációt: a diagramot és az infografikát, és igyekeztem e két vizualizáció (vagy bármely más kategóriájú vizuális mellékletek) összevetését empirikus vizsgálatra alapozva elvégezni. Ehhez Mark Smiciklas tanulmánya (Smiciklas 2012) segített hozzá, amely érintőlegesen említést tesz egy kanadai egyetem (Saskatchewan University) releváns tudományos vizsgálatáról. Sikerült is rátalálni a kanadai kutatók munkáját ismertető műre (Bateman et al, 2010), amely már a címében is meglehetősen provokatív: *useful junk*nak, használható szemétnek minősíti az infografikákat. Ez utalás Edward Tufte tézisére, amely az „egyszerű” diagramokat favorizáló minimalista megközelítési mód jegyében úgy tartja, hogy a dekorációk és díszítések használata az interpretációt megnehezíti a befogadó számára (Tufte 1983). A kanadai kutatók arra keresik a választ, hogy mennyire lehet jogos Tufte kritikája, vagyis a vizuális díszítmények valóban okozhatnak-e megértési problémát, és a dekorációk esetében valóban beszélhetünk-e az adatok felidézésének a nehezebbé tételéről (Bateman et al, 2010).

Hogy a felvetett kérdésekre választ kapjanak, a kutatók tesztelték a vizuális díszítmények hatását az értelmezés pontossága és a megjegyezhetőség szempontjából (Bateman et al. 2010). Ezen két aspektus vizsgálata azért is kiemelkedően fontos számunkra, mert az infografika meghatározásakor rendeltetésként, majd később funkcióként is meghatároztuk az információk megértésének és megőrzésének elősegítését. A kutatáshoz felhasználtak minimalista diagramokat és infografikákat¹¹, a résztvevőknek pedig válaszolniuk kellett az adott témát és különböző részleteket érintő nyitott kérdésekre. A kérdések a témára, az értékekre, a tendenciákra és a közvetített üzenetekre vonatkoztak (például: „Melyek a megjelenített kategóriák és értékek?” „Milyen üzenetet próbál átadni a vizualizáció készítője?” stb.). A vizsgálat résztvevőinek nemcsak közvetlenül a megtekintés után kellett válaszolniuk a kérdésekre, hanem két héttel a megtekintés után is. A kutatásnak húsz 18 és 40 év közötti résztvevője volt, 11 nő és 9 férfi. (Bateman et al. 2010). Kritikailag vizsgálva a módszert, megállapíthatjuk, hogy mindenképpen jó döntés volt nyílt kérdésekkel operálni, hiszen így a résztvevőknek csakis a saját emlékeikre kellett hagyatkozniuk, míg egy feleletválasztós felmérés esetében a „tippelgetés” erős torzításokat is okozhatott volna.

Az eredmények kiértékelése után arra a megállapításra jutottak, hogy az értelmezési pontosságban nincs különbség annak ellenére sem, hogy az infografikák sokkal nagyobb mennyiségű *nem-adat megjelölést* tartalmaztak¹². A vizsgált személyek két hét múltán is emlékeztek az infografikákra és az általuk közvetített adatokra, jobban mint a grafikonokra, mindez arra utal, hogy a vizuális ábrázolások jobban segítik az emlékezést mind a témakör, mind a részletek vonatkozásában. Pszichológiai kutatási eredmények is azt mutatják, hogy az ábrázolások használata kedvező hatással van az emlékezetre¹³. A kutatásban résztvevő alanyok szemmozgásait *eye-tracking*gel követték, miközben a vizuális mellékleteket pásztázták. Az adatok azt mutatták, hogy az emberek valóban töltöttek időt a dekorációk szemlélésével, megfigyelték és feldolgozták a látottakat, és ez segítette az információk megőrzését (Bateman et al. 2010).

Az empirikus vizsgálat eredményei tehát alátámasztják, hogy az infografikák célja a figyelemfelkeltés és a közölt tartalom megőrzésének elősegítése. Természetesen a vizualizációt készítő grafikusnak kiemelt figyelmet kell fordítania a funkciók megvalósulására, valamint a III. fejezetben tárgyalásra kerülő designelmélet téziseire is. Nagyon fontos a koope-

¹¹ Az infografikákat az egyik legismertebb grafikus művész, Nigel Holmes készítette.

¹² A „nem-adat megjelölés” ez esetben a vizuális dekorációra való utalás.

¹³ Bateson et al. nyomán vö. Gambrell – Jawitz 1993, Hockley 2009, McDaniel – Waddill 1994.

ráció a grafikus és a tanulmány szerzői között, hiszen itt dől el, melyik adathalmaz érdemes és fontos a vizualizációra. Figyelni kell, hogy csak a releváns adatok kerüljenek az infografikába, a redundanciát minimálisra kell redukálni.

A hosszú távú információ-felidézés sikere három tényezőre vezethető vissza a kanadai kutatók szerint. Amennyiben az infografikában megjelenő reprezentációk idomulnak a témakör képzeteihez, akkor az megerősítheti a tematikát az egyének memóriájában (Bateman et al. 2010). Az eddigi példáimból említhetjük a fa grafikáját a fotoszintézis részletezésekor (3. ábra), vagy a nagy földrajzi felfedezéseket bemutató térkép esetében az expedíciók útját a földrészek közti színes nyilak kíséretében (4. ábra). Ugyanígy, a kanadai folyóirat infografikája (6. ábra) is jól reprezentálja a workshop elrendezését felülnézetből.

Másodsorban az információk megőrzését segítheti az is, hogy az infografikák különböznek egymástól, s ez megkönnyíti, hogy az emberek különféle vizualizációkat memorizáljanak. Ezzel szemben a diagramok – legyen szó akár oszlop-, akár kördiagramról – nagyon hasonló vizuális megjelenéssel rendelkeznek (Bateman et al. 2010). Az infografikáknál éppen a sokféle grafikai elem használata eredményezi a vizualizációk differenciálódását egymástól. A diagramokban egy előre determinált kompozíció adatait szerkeszthetjük – napjainkban főleg számítógépes szövegszerkesztő szoftverek segítségével.

Harmadik tényezőként egy rejtett faktort jelölnek meg a kutatók: ez az infografikákra való emocionális válaszként írható le. A képek általi érzelmkiváltás, kombinálva a vizuális képzelettel, segít lehorgonyozni az adatokat a néző memóriájában (Bateman et al. 2010).

II. 3. Észlelés

Az infografikák üzeneteket közvetítenek vizuális reprezentációk és textuális jelek segítségével. Ezek az üzenetek olyan információkat tartalmaznak, mint a fotoszintézis folyamata (3. ábra) vagy a latin-amerikai gazdaság bemutatása (2. ábra), hogy a már tárgyalt példákat idézzem. Ezen üzeneteket a designer „fogalmazza meg” a vizualitás nyelvén, az olvasó pedig látás útján fogadja be a vizuális ingereket. A pszichológiában használt *percepció* fogalmat olyan tudatos és/vagy tudattalan folyamatokra használhatjuk, amelyek során az ingerek jelentéssel bíró információvá alakulnak át (Bergström 2009).

Az észlelés az a folyamat, amelynek során az élőlények feldolgozzák és egybe szervezik a beérkező ingereket, hogy a világról megfelelő reprezentációt alakíthassanak ki, s ezáltal problémákat oldjanak meg. Az egyes feladatok megoldásakor a beérkező ingerek nagy része lényegtelen, ezért szükség van az információk szűrésére (Atkinson 2005: 172). Több párhuzamot is felfedezhetünk a korábban idézett szociológiai megközelítések témakörével. A problémamegoldás és a beérkező ingerek szűrése megjelenik Habermasnál és Luhmannnál is: a fókuszált figyelem révén jöhet létre a kontempláció, s ezáltal a negentrópia, majd a kreatív cselekvés.

Egy kép megtekintésekor szemünkkel „letapogatjuk” azt, bizonyos ingereket feldolgozunk, másokat figyelmen kívül hagyunk, ezt nevezzük *szelektív figyelemnek* (Atkinson 2005). A vizualizáció tervezőjének szem előtt kell tartania, hogy a témához kapcsolódó grafikákat használjon, ugyanakkor figyelnie kell arra is, hogy az infografika ne legyen túlszűfolt, ezért szabad területekre is szükség van. Vizsgáljuk meg ezen állításokat a Design Surgery Latin-Amerika gazdaságát bemutató infografikáján (2. ábra). Három szektort különíthetünk el, amely tematikailag is tagolja a mellékletet: külföldi tőkebefektetések, munkanélküliségi ráta és a GDP adatai. Jól látható az egyes szektorokon belüli, valamint a közöttük lévő szabad területek „használata”, amely szellősebbé alakítja az alkotást. Egyúttal ezen területek olyan ingerszegény részei az infografikának, hogy figyelmen kívül hagyhatóak. A képek letapogatását empirikusan eye-tracking vizsgálatokkal lehet részletesebben kutatni, ahogyan azt az idézett kanadai példán is láthattuk.

Ha képi reprezentációkról van szó – s most elsősorban a grafikákra összpontosítok – a felismerhetőség kiváltképp meghatározó. Az infografikák gördülékeny olvasásához a legegyszerűbben felismerhető reprezentációkra van szükség, hogy azt az olvasó könnyen azonosítani tudja a már meglévő tudáskészletével. Nem szükséges valóságúságra törekedni, elegendő egy *minimum képmást* alkalmazni, hogy a vizuális ingert minél gyorsabban, zökkenőmentesebben dolgozhassuk fel. A 3. ábrán a fotoszintézis bemutatásához a tervező intenciója nem az volt, hogy egy részleteiben kidolgozott, valóságúságra törekvő bükkfa képmást hozzon létre, hanem pusztán egy olyan képet, amin fellelhetők a fa minimális vizuális jegyei (esetünkben ez a törzs és a lombkorona).

II. 4. Grafikák mint képi reprezentációk

A vizsgált vizualizációkban alkalmazott grafikáknak nem szükséges feltétele, hogy realiztikusan ábrázoljanak valamit. A 6. ábrán megfigyelhető, hogy a téglalapok és négyzetek sora egy terem felülnézetének vizuális képét próbálja visszaadni. Ha pusztán a grafikai elemekből mégsem erre következtetnénk, akkor segítséget nyújt a textuális tartalom, ebben az esetben a „Table” (asztal) szó megjelenése a téglalapok közepén, illetve a kapcsolódó további szöveges tartalmak. Ugyanígy a fotoszintézis esetében, nem egy realiztikus bükkfát látunk, mégis megjelenik a leírásban a fa megnevezése, amely referenciaként szolgál. A betűk alkalmazása kiegészítő funkcióval bíró része az infografikáknak (a designelmélet fejezetben részletesen foglalkozom a tipográfiával is). Szöveges és képi elemek együttes használata esetén Bergström szerint *verbovizuális kommunikációról* beszélhetünk. Ez a kifejezés olyan információküldésre utal, amelynek célja a tanítás vagy a meggyőzés (Bergström 2009). Túl azon, hogy a grafikák pontos értelmezését a textuális tartalom segíti, érdemes körüljárni a *minimum képmás* fogalmát is, melyen az objektív világ egy részletének képi reprezentációját értjük (Tószegi 1994).

Először Gombrich *konceptuális képmás* fogalmát kell tisztázni: ezen a reprezentációnak azt a módját értjük, amely a kezdetleges művészetben és a gyermekrajzokban jelenik meg. Ezt Gombrich azzal magyarázza, hogy a gyerek – vagy a korabeli barlangrajzokat készítő ember – nem azt rajzolja, amit lát, hanem amit meg tud rajzolni¹⁴. A konceptuális képmás egybeeshet a minimum képmással, vagyis azon reprezentációkkal, amelyek az azonosíthatóság alapjegyeit tükrözik (Gombrich 2003). Ezt alátámasztandó, tekintsük meg a latin-amerikai gazdaság infografikájának emberábrázolásait (2. kép). Az emberek egy séma szerint vannak megjelenítve, pusztán ruhájuk színe utal az ország zászlajára. Ha a grafikák valóságúságát próbáljuk meghatározni, akkor azon megállapítással élhetünk, hogy az „emberség”¹⁵ vizuális reprezentációja dekódolható: a fej, a törzs és a végtagok megjelenítése elegendő ahhoz, hogy egy ember minimum képmását elkészítsük.

A minimum képmás rokon-kategóriájaként említhetjük a *piktogramokat*. Definíciójuk alapján analógiát fedezhetünk fel e két terminus között. A piktogramok elemi szintű képek, melyek egyetlen tulajdonságot használnak a hasonlóság bemutatására (Tószegi 1994). Eszerint mindkét fogalom alkalmazható a vizsgált szemléltető-eszközök grafikáira. Az infografika őseként tekinthetünk az Otto Neurath által tervezett és bemutatott ISOTYPE-ra¹⁶. Neurath célja egy olyan vizuális nyelv létrehozása volt, amelyet oktatási és kereskedelmi célra is lehet

¹⁴ Egyes nézetek szerint a több tízezer évvel ezelőtti kezdetleges szikla- és falrajzok is infografikának tekinthetők, vö. Smiciklas, 2012, 13. oldal.

¹⁵ Az „emberség” szó ezen szövegkörnyezetben az emberi vonások jellegzetes vizuális reprezentációira utal, úgymint a fej, törzs, végtagok megjelenítése.

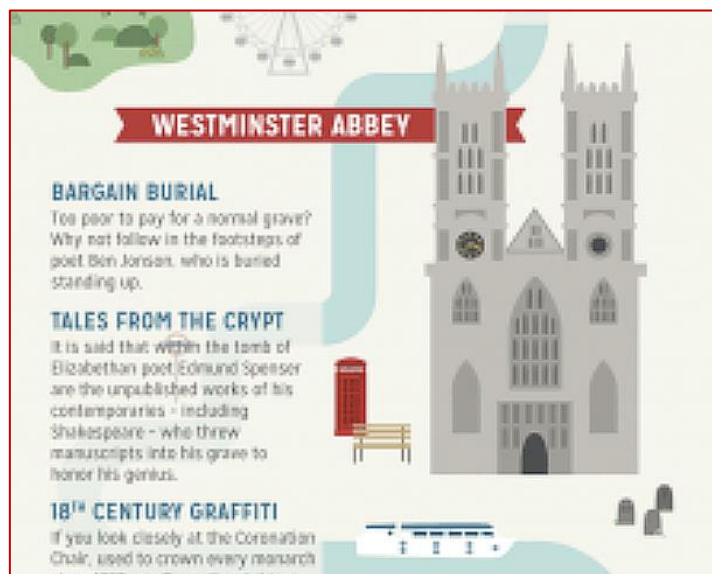
¹⁶ ISOTYPE: International System of Typographical Picture Education

használni, és a beszélt nyelvektől függetlenül bárki megértheti. Az általa használt piktogramok fontos tulajdonságaként határozta meg, hogy azok könnyen felismerhetőek legyenek, ez pedig a gombrichi minimum képmás definícióját idézi fel. Míg az infografikáknál szöveges tartalom is segíti az olvasót, addig az ISOTYPE esetében a képek narratíváját az olvasó saját szavaival interpretálja, mikor a vizuális nyelvet olvassa (Neurath 1936, Posner – Robering – Sebeok 2004). A vizuális kommunikáció tudományágában kutató Michael Twyman a grafikai tervezés története kiemelkedő innovációjának nevezi a Neurath által konstruált nyelvet (Twyman 1975).

Fontos továbbá – és e ponton analógiát fedezhetünk fel Gombrich konceptuális képmás definíciójával –, hogy az alkalmazott grafikák túlnyomó része síkban ábrázol és nem térben, ebben hasonlóság van a gyermekrajzokkal. Erre magyarázat lehet, hogy a három-dimenziós képeket – beleértve az ilyen grafikonokat is – tovább tart feldolgozni, mint a két-dimenziósokat (Siegrist 1996). Így érthető, hogy a grafikusok miért síkban ábrázolt illusztrációkat készítenek. Nyilvánvalóan azért, hogy az olvasó számára a beérkező inger minél könnyebben legyen feldolgozható, ezáltal segítve a téma megértését és megőrzését. Ha elfogadom a konceptuális képmás gombrichi definícióját, felmerülhet a kérdés: hogyan viszonyulnak a „primitív” rajzok az infografikákhoz?

Az infografikákban használt reprezentációk olyan minimum képmások (vagy piktogramok), amelyek az azonosíthatóság alapjegyeit jelenítik meg, ezáltal kezdetlegesnek, primitívnek tűnnek; viszont a tervező szándéka az, hogy didaktikus funkciót töltsön be a grafika, és pontosan ezen minimum képmások alkalmazásával tölti be ezt a funkciót. De vajon mi teszi ezen grafikákat tárgyuknak a reprezentációivá? Ezzel a kérdéssel foglalkozik Max Black az egyik tanulmányában (Black 2003). Ha például a kezünkbe vesszünk egy képeslapot, amely a Westminster Apátságot ábrázolja, miért mondhatjuk, hogy ez a híres londoni épület (fény)képe. Transzformálhatom e kérdést a saját kutatási területemre: ha megismerjük a 7. ábrán látható infografikát, amelyen grafikailag ábrázolva megjelenik az Apátság minimum képmása, miért mondhatjuk, hogy a neves angol székesegyházat látjuk? Black használja az *eredeti jelenet* terminust¹⁷, amely festmények és fényképek esetében valóban releváns felvetés, azonban kérdéses, hogy a minimum képmásokra is alkalmazható-e.

7. ábra



¹⁷ Az *eredeti jelenet* kifejezés Blacknál arra az eseményre utal, amire egy festmény referál vagy a fényképezőgép objektíve irányul (Black, 2003).

Az eredeti jelenet, amelyre az alkotás referál, nemcsak ábrázolja, sokkal inkább *érzékelteni* a jelenetet (Black 2003). Ebben az esetben az eredeti jelenetet az a fotó vagy az a személyes megtekintés során kialakult kép adja, ami alapján az infografika tervezője elkészíti a minimum képmást. Az érzékeltetés szó kiváltképp releváns az infografikák kategóriájára, hiszen ezek az illusztrációk nem jelenítik meg a Westminster Apátságot (ez sokkal inkább a fényképek kategóriájára lenne igaz), hanem érzékeltetik azt. Amennyiben a tervező által készített minimum képmás az olvasó számára nem érzékelteni az eredeti jelenetet, jelesül az Apátságot, akkor a textuális tartalom nyújt segítséget az értelmezéshez.

Korábban utaltam arra, hogy az egyes infografikák által közvetített adatok szöveges leírása hosszabb interpretációt kíván meg. Ahogy David Novitz is megfogalmazza: egy kép használata azonnal megvilágítja azt, amit bizonyos esetekben több oldalnyi szöveg sem lenne képes visszaadni (Novitz 2003). Ezen az alapon Novitz a képek használatát *hatásosnak* nevezi. A vizualizációkban alkalmazott illusztrációknak is az olvasó számára hatásosoknak, eredményeseknek kell lenniük. Így tekintve az infografikák elsődleges célja a meggyőzés, az agitáció. A meggyőzés sikeréhez pedig szem előtt kell tartani az infografika funkcióit, valamint a grafikai tervezés szempontjait (ez utóbbiakat a következő fejezetben részletezzük). Megkülönböztethetünk azonban másodlagos célokat is: ez természetesen attól függ, hogy tudományos vagy kereskedelmi célból készül az alkotás. Mindkét esetben beszélhetünk profitorientált intencióról, azonban míg a kereskedelmi célú infografikák a meggyőzés mellett a vállalat számára finansziális szempontból termelhetnek hasznot; addig a diszciplináris célból készült alkotások didaktikus hatás elérésével érhetnek el profitot, itt persze – mint erről korábban már szó volt – a „profit” az olvasó számára történő, a tárgyalt témában való megvilágosodást, felismerést, megértést jelenti.

Novitz idézett tanulmányában rámutat arra, hogy képeket ugyanúgy lehet a beszédaktuselmélet értelmében vett illokúciós aktusként használni, mint mondatokat. Azonban a képek lefordítása mondatokra problematikus folyamat, mivel képi grammatika nem létezik (Novitz 2003). Amennyiben az infografika olvasóját nem segítené a textuális tartalom, akkor a minimum képmások alkalmazása miatt értelmezésbeli problémák merülhetnének fel. Visszatérve az Apátság példájához, kizárólag az illusztrációt nézve nem feltétlenül egyértelmű, hogy a szakrális hely mint kategória kerül-e bemutatásra, vagy egy konkrét helyszín. Mivel az infografikák sokféle illusztrációs elemmel dolgoznak, ezért a londoni nevezetességeket bemutató vizualizációban a Westminster Apátság mellett feltűnnek egyéb nevezetes létesítmények is: bizonyos mennyiségű háttértudással szöveges tartalom nélkül is megállapítható, hogy milyen épületet érzékeltet az illusztráció. A fókuszált figyelem fenntartása, a közvetített adatok megőrzésének elősegítése és a negentrópia létrehozása – mindezen infografikai funkciók beteljesüléséhez szükséges a textuális tartalom használata. A rövid szöveges megjegyzések léte az illusztrációk mellett elősegíti a Novitz által vázolt képek mondatra való fordítását. Így is óriási azon lehetséges mondatok száma, amelyekkel egy grafikát írhatunk körül, mégis a textuális tartalom miatt ezek a mondatok vélhetően több hasonlóságot mutatnak, mint azon esetekben, amikor az illusztráció pusztán önmagában áll.

Novitz szerint a képek kifejezhetnek propozíciókat, tehát utalnak egy alanyra és valamilyen tulajdonságot, relációt vagy állapotot tulajdonítanak neki (Novitz 2003). Visszatérve példánkhoz, a Westminster Apátság grafikája érzékelteni a székesegyházat, s ezáltal utal rá. Az már az adott infografikának a kontextusától függ, hogy mit tulajdoníthatunk az illusztráció alanyának. A konkrét esetben az Apátság a fontos turisztikai látnivaló tulajdonsággal rendelkezik. Többször utaltam rá, hogy az infografikák minimum képmásai mellett kiemelt szerepet kap a textuális tartalom, amelyet propozíciós indikátornak is tekinthetünk. Ez az indikátor abban segíti az olvasót, hogy világossá váljon, mire utalunk és mit tulajdonítunk a megnevezett alanyak (Novitz 2003).

A képi illusztráció novitzi definíciója kettős jelentéssel bír: egyfelől az illusztrációk a szöveg értelmezését segítik, másfelől csak dekoratív funkcióval bírnak (Novitz 2003). Az elsődleges jelentés kifejezetten az adatvizualizációra, s így az infografikák kategóriájára vonatkozatható, míg a másodlagos jelentés az elsősorban az irodalmi alkotásokban megjelenő illusztrációkra. Novitz olvasatában, ha az elsődleges értelemben vett illusztrációról beszélünk, akkor elkerülhetetlen a képi propozíciók használata, hiszen minden esetben egy alanyra kell utalnia a vizsgált vizualizációnak, és valamilyen tulajdonságot kell megjelölnie arra vonatkozóan (Novitz 2003).

II. 5. Verbovizuális narratívák

Definíció szerint a narratíván történetmesélést, elbeszélést értünk. E fogalom alkalmazásával azonban vizsgálati területemen, a kommunikációtudományi folyóiratok publikációiban egy paradox jelenség körvonalazódik. Jerome Bruner alapvetéseit felhasználva elkülöníthetünk paradigmátikus és a narratív előadási módot (Bruner 2005). A paradigmátikus mód (vagy ahogyan még referálhatunk rá: a logikai mód) jellemzői az elvont fogalmak használata, premisszák és konklúziók egymásutánja és érvelések egy álláspont vagy nézet mellett. E definíció egyértelműen ráillik a tudományos publikációkra, hiszen ezeknél a szerzők intenciója minden esetben az igazságkeresés és az érvelés. Ha viszont a tudományos közlemények infografikát alkalmaznak, és az infografikáknak a többször hivatkozott definíció szerint lényegi összetevője a narratíva, akkor ez éles ellentmondásban van a tudományos közlemények szükségképpen paradigmátikus előadásmódjával. Mennyire állja meg a helyét egy érvelésen alapuló tudományos értekezés, amelynek a melléklete *verbovizuális narratívákat* tartalmaz?¹⁸

A történetmesélés fonalát az infografikáknál a textuális és a grafikai elemek adják. A narrátor a designer, aki a szöveges és grafikai elemekkel interpretálja, értelmezi a témát. Maga a történet az infografika szemlélése során „konstruálódik” az olvasóban. A történetyszerűség a konvencionális bevezetés-tárgyalás-befejezés hármasság jegyében az infografikákban is megfigyelhető. A bevezetésnek a cím tekinthető, a befejezés pedig a legtöbb esetben autoritási hivatkozással ér véget, amelyben megemlíti a designer és a vizualizáció alapját szolgáló adatok forrása. A két szélső pont között pedig maga a cselekmény jelenik meg.

A paradoxon feloldása érdekében amellet érvelek, hogy a paradigmátikus módban lejegyzett tudományos értekezések összeegyeztethetők a verbovizuális narratív mellékletekkel, mivel utóbbiak is didaktikai funkcióval rendelkeznek, tehát a cél az értelmezés és a megértés segítése vizuális elemekkel. Értelmezésem szerint a publikáció szövege a paradigmátikus mód követelményeinek felel meg, míg az infografika mint vizuális melléklet a narratív módnak. Így nem egymásnak ellentmondó, sokkal inkább egymást kiegészítő fogalmakról beszélhetünk ugyanazon tudományos publikáció vonatkozásában.

Nézzünk konkrét példákat is a verbovizuális narratívára. A 2. ábrán a bevezetés a cím, amely vizuálisan is ki van emelve a nagyobb méretű betűtípusokkal. Ezután elkülönülő *szektorokat* látunk, ahogy a designer három fő téma köré fűzte a narratívát. Mivel sok adattal rendelkezik az infografika, ezért minden olvasó más-más történetet állíthat össze annak megtekintése során. A szektorok az olvasó számára tetszőlegesen sorrendben olvashatók/szemlélhetők. Kis betűvel ugyan, de megjelennek az autoritási hivatkozások, amelyek a vizualizált adatok forrásait jelölik. Megjelennek nyilak, amelyek indikátorként irányítják az infografika olvasását, ezzel segítve az olvasóban a koherens narratíva létrejöttét. Természetesen eltérő tervezők, eltérő intenciók más-más scenárióval rendelkeznek, mégis felfedezhetünk analógiákat, amelyek alapján körvonalazható az infografikák forgatókönyvének elemzési kerete.

¹⁸ Az infografikák narratív jellegét több tanulmány is megemlíti, vö. Dur 2014, Zsupponits 2013.

Mindezzel az infografikák vizuális felépítését kívánom pontosabban részletezni. A történetyszerkesztés alapfogalmait a Robert McKee által elsősorban filmekre vonatkoztatott kategóriák alapján transzformálom a vizuális mellékletek világába¹⁹. Az infografika legkisebb eleme az *ütem*. Ez egy önálló grafikai elemet takar. A Latin-Amerikával foglalkozó vizualizáción (2, ábra) egy ütemnek tekinthetjük az emberi ábrázolást. Fókuszálva az infografikán Argentínára és a munkanélküliségi ráta bemutatására, hét ember grafikáját és a nemzet zászlójának illusztrációját látjuk, valamint a hozzá kapcsolódó szöveges tartalmat az ország nevével és a vonatkozó adattal. Ezek mind külön ütemet alkotnak, s együtt válnak részeseivé a narratívának, önmagukban állva nem.

Az ütemekből áll össze a *jelenet*: A példát folytatva, az egyes grafikai elemeket (ütemeket) összességében nézve megállapítható, hogy mekkora az argentin munkanélküliségi ráta, és ezt a többi vizualizált jelenettel (Brazília, Chile etc.) is összehasonlíthatjuk. A jelenetek már szerves részei a verbovizuális narratívának. A jelenetek összességében egy *szekvenciát* építenek fel, esetünkben a bemutatott hét országbeli állástalanok aránya vizualizált formában alkot egy ilyen részt. A grafikában vizuálisan is jól elkülönülnek a szekvenciák: összesen hármat láthatunk belőle²⁰. Ezek adják az infografika elbeszélésének fő vonalát. A szekvenciák pedig összességében adják ki a narratívát.

Az infografika–diagram kettősség keretében a sokféle grafikai elem használatában és a narratívák alkalmazásában, valamint a tervezés folyamatában fedezhetünk fel különbséget. Míg a diagramok pusztán adatokat közölnek, addig az infografikák különféle illusztrációkat ágyaznak egy verbovizuális narratívába. Ezen a ponton vissza kell térnem a Saskatchewan Egyetem kutatására, ahol az infografikák hosszútávú felidézését három okra vezették vissza a szakemberek. Hivatkoztak arra, hogy a megjelenő grafikák idomulnak a témakör képzeletéhez; megemlétték, hogy a megőrzést segítheti, hogy az infografikák különböző vizuális képeket adnak, ami segítheti az információk megőrzését; végül egy rejtett aspektust is megjelöltek: ezt egyfajta emocionális válaszként írtak körül, amely kombinálva a vizuális képzelettel, szintén a közvetített tartalom megőrzését segíti (Bateman et al. 2010).

A narratív megközelítés vonatkozásában pusztán teoretikus felvetésként felmerülhet, hogy vajon a vizualizáció történetyszerűsége lehet-e az impliciten megfogalmazott „rejtett aspektus”. László János pszichológust idézve „a narratívum jelen van minden korban, minden helyszínen, minden társadalomban” (László 2005: 94). Éppen ezért a történetekhez máshogy viszonyulunk, mint egy tudományos publikációhoz. A történetyszerűsége az olvasóban kialakulhat egy emocionális válasz, szemben egy tudományos alkotással, amelyre sokkal inkább faktualitás a jellemző.

II. 6. Legitimitás

A kommunikációtudományi publikációk mellett összehasonlításként más tudományágakhoz kapcsolódó folyóiratokat is megvizsgáltam. A természettudományok esetében az infografikák használata gyakoribb, mint a kommunikációtudomány esetében²¹. Pusztán elméleti megközelítésben, de megpróbálok választ találni arra a kérdésre, hogy mi lehet a különbség oka. Bourdieu szerint az emberek nyelvhasználatában elkülönül a *legitim dialektus*, melyet másképpen

¹⁹ Forgatókönyv értelmezésemhez az egyes kategóriák megnevezését alkalmazom, ez azonban a McKee által megfogalmazott definíciók filmművészeti relevanciája miatt az infografikákra nem feltétlenül helytálló, ezért más értelmezést adok a vizuális mellékletek esetében (vö. McKee 2011: 25–52).

²⁰ Az általunk korábban használt *szektor* terminus és a *szekvencia* között ekvivalencia van.

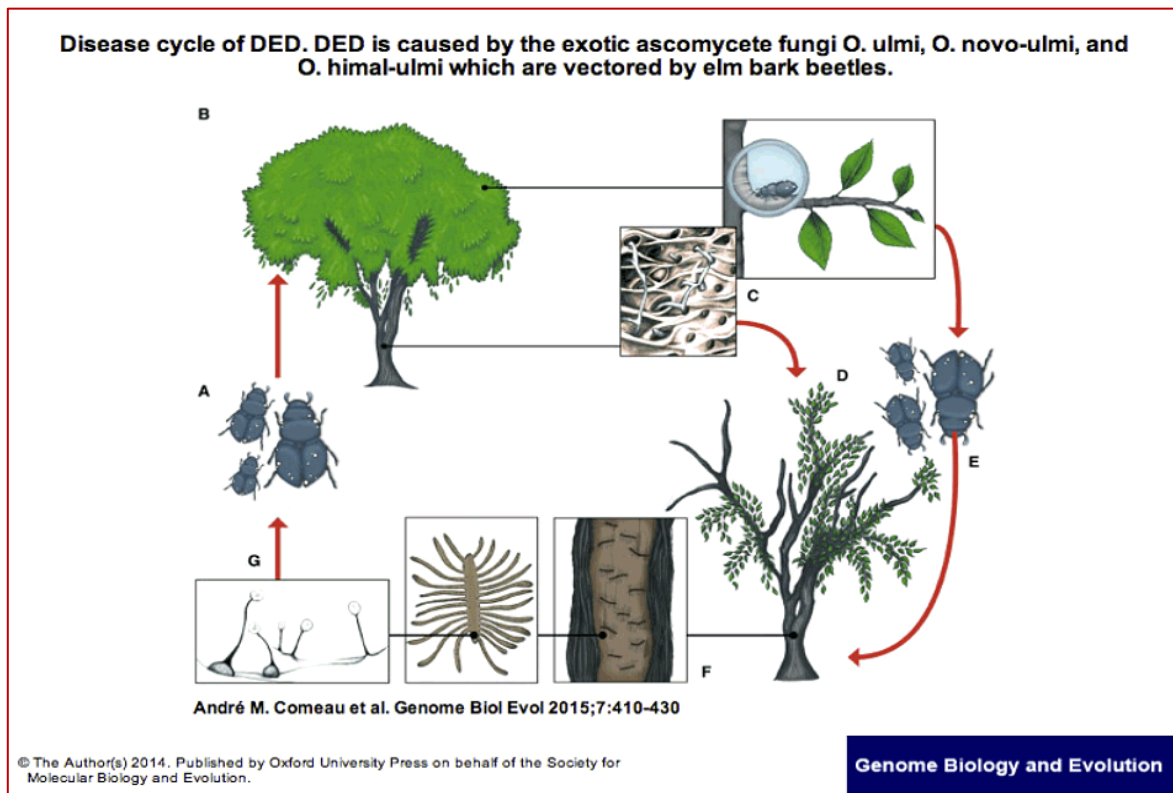
²¹ Az oxfordi *Genome Biology and Evolution* 2013-as publikációit vizsgálva az infografikák és grafikonok, tehát az adatvizualizációk száma jelentős mértékű.

hivatalos nyelvnek is nevezhetünk, s lényege a szofisztikált kifejezésmód. Ugyanígy megjelenik az intézményi nyelv, az egyes tudományágakhoz kapcsolódó egyedi nyelvezetet, annak összes releváns szakkifejezésével (Bourdieu 1991: 107–126). A tudomány képviselői *felhatalmazott diskurzusban* vesznek részt – így a folyóiratok publikációi is ide sorolhatók. Ahhoz, hogy a kutató publikálja munkáját egy periodikában, a folyóirat részéről a saját autenticitása érdekében fontos, hogy legitimálja a szerzőt életrajza és kutatómunkája alapján.

Felmerülhet, hogy a tudományos publikációknak is van egy legitim vizuális felépítése. Habermas szerint a kiadványokban szereplő színes illusztrációk nagy száma sokkal inkább az érzéki ingerekre apellál, mint az értelemre (Habermas 1993). Ugyanakkor az általam megkérdezett publikáló szerzők szerint nincs meghatározva, hogy milyen típusú vizuális mellékletekkel lehet operálni; azok száma – főleg nyomtatott folyóirat esetében – korlátozott. Legitim vizuális felépítésen érthetjük a betűtípus, a sorköz vagy a betűköz paramétereit, amelyeket a kutatóknak be kell tartaniuk. Ugyanígy a legitim nyelvhasználat is kritérium lehet. Kifejezetten az infografikákra vonatkoztatva Habermas tézisének is elfogadhatjuk: amelyik tanulmányban találtunk ilyen típusú illusztrációt, ott ez egyedi és nem ismétlődő kiegészítés volt. Az infografikák túlzott használata valóban átbillentheti a mérleget az „érzéki ingerlés” kategóriájába.

Hogy miért lehet gyakoribb az infografikák alkalmazása a természettudományok terén, arról csak hipotetikus feltételezésem van: elképzelhető, hogy olyan bonyolult folyamatokat mutat be a kutató, amelyeknek a szemléltetéséhez, illetve elemzéséhez szükséges egy vizualizáció, hogy narratívába foglalva elősegítse érvelésének megértését. Így a 8. ábrán látható biológiai folyóirat illusztrációja szöveges leírásában latin kifejezéseket tartalmaz, megfelelővel ezzel a legitim akcentus kívánalmainak, a kutatók viszont fontosnak tartották vizualizálni is a kártevők pusztító hatásának körforgását.

8. ábra



A természettudományok vizuális illusztrációi már az általános iskolában használt tankönyvekben nagy számban jelen vannak. A hetedik-nyolcadik osztályos diákok számára készített biológia, földrajz és magyar nyelv tankönyveket²² az infografikák száma szerint vizsgáltam (2. táblázat). A természettudományos tankönyvek jobban támaszkodnak az infografikákkal való szemléltetésre, mint a humán tudományok körébe tartozók. Ha a tankönyvek világából átlépünk a tudományos folyóiratokéba, akkor ugyanezt a megállapítást tehetjük.

2. táblázat

Biológia	Földrajz	Magyar nyelv
40	36	4

A biológiai folyamatokkal összevetve a kommunikációtudomány más megközelítésben elemző problémákat (médiareprezentációk összevetése vagy törvényi értelmezések), így első pillantásra az infografikák alkalmazása nem feltétlenül indokolt, mindazonáltal gyakran hasznos lehet.

III. Design-elmélet

A vizualizációk világában lehetetlen, hogy egy illusztráció *l'art pour l'art* jelenik meg. Bergström is megemlíti, hogy a szándék, megközelítés, befogadás hármasa a vizuális kommunikáció tervezésének principiumai (Bergström 2009). Infografikák esetében a szándékot a grafika megrendelőjéhez kapcsolhatjuk, aki részletezi, hogy mit vizualizáljon a tervező. A megközelítés a grafikus munkáját hatja át, a tervezési munka minden részletével. Nem kizárható – bár erre Bergström nem utal²³ –, hogy a szándék és megközelítés feladatai egy emberhez kapcsolódnak, ha a tanulmány szerzője készíti az infografikát. Végül a befogadáshoz jutunk el, ez természetesen az olvasót jelenti.

III. 1. Színtan

Az infografikák napjainkban szinte kivétel nélkül számítógépes tervezőprogramokkal készülnek. Már a tervezés kezdetén szerepet kapnak a színek: milyen tónusú legyen a háttér, a grafikák, illetve az egyes szekvenciák ily módon is elkülönüljenek-e; amennyiben az infografika tartalmaz diagramot, az ott használt tónusok is illeszkedjenek a szemléltető eszköz arculatához. Az egyes színek kulturálisan különböző jelentéssel ruházhatók fel, ezekkel a grafikusnak is tisztában kell lennie. A designernek emellett azt is szem előtt kell tartania, hogy az infografika nyomtatva vagy online kerül az olvasó elé. Több világszerte elfogadott színskála létezik: a CMYK a nyomtatáshoz használatos színeket definiálja szám adatokkal, az RGB a számítógépek kijelzőhöz határozza meg a tónusokat²⁴. A leginkább használatos színrendszer a *Pantone*-é. Ezen skálán a számok mellett fantázianeveket is használnak az egyes színekhez. A színdefiníció azért fontos, hogy az elkészült alkotás a nyomtatás vagy a digitális publikáláskor ugyanazokat a tónusokat jelenítse meg, amelyeket a tervező kiválasztott.

²² Kovács I.: *Biológia 7*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001., Tamásics K.: *Európa földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001., Takács E.: *A magyar nyelv könyve*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001.

²³ Bergström a napilapok, tévétársaságok valamint reklámügynökségek nézőpontjait mutatja be, azonban a tudományos folyóiratok egy külön kategóriát kívánnak meg.

²⁴ CMYK: cián, magenta, sárga, fekete színek keverése; RGB: vörös, kék és zöld színek keverése. Mindkét esetben a tónus száma a színek használatának arányát mutatja.

Színválasztás esetén különböző kombinációk közül lehet választani, Bergström a következő kategóriákat állapítja meg: suttogó színek, beszélő színek és harsogó színek (Bergström 2009). A színskálán egymáshoz közelálló tónusokat illelhetjük a suttogó jelzővel. A másik két kategória színei egyre távolabb állnak egymástól a skálán, ezáltal erős kontrasztot adnak. A tudományos témájú infografikáknak nem az elkápráztatás vagy – habermasi terminológiával élve – az érzéki ingerlés a fő funkciójuk, hanem az információk megőrzésének elősegítése, a kontempláció és negentrópia létrehozása az olvasóban.

Az ideális színekombináció befolyásolja a produktum olvashatóságát, a kontrasztos tónusok használata azonban a kép feszültségét is előidézheti (Healey 2009). Mivel minden infografika más-más témát más-más grafikákkal dolgoz fel, ezért az alkalmazható színekombinációk is sokfélék lehetnek. A színválasztás alapvető része a tervező munkájának. Vannak kivételek is, amelyek monokrómak (7. ábra), de ez semmit nem von le a vizualizáció értékéből.

Vizsgáljuk meg szintani szempontból a Dél-Amerikával foglalkozó vizualizációt (2. ábra). Először a háttér színét kell elkülönítenünk. Kutatásom során számos infografikát tekintettem meg, és úgy találtam, hogy a háttér a legtöbb esetben fehér vagy szürkés árnyalatú. A semleges háttér elősegíti a tartalomra való koncentrációt. A konkrét példában a háttér a Pantone skála megnevezésében *Warm Grey 1*²⁵, tehát egy meleg tónusú szürkés árnyalatot használtak a tervezők, amely egyben keretbe is foglalja az illusztrációt. A három szekvencia háttere egy grafikai megoldás okán különül el, ugyanis vékony átlós irányú vonalak sorozata emeli ki a szektorok narratíváját. Az oszlop- és kördiagramon is hangsúlyos a zöld szín használata. Ez a tónus egyrészt megegyezik a brazil zászlóban használatos zöld árnyalattal, másrészt megfelel a suttogó színek kategóriájának is, mivel az RGB definíció szerint 142 zöld és 94 kék érték keveréséből jött létre az árnyalat. Tehát átmenetként szolgál a két szín között. Az olvashatóság kritériumaira a tipográfia alfejezetben térek ki, azonban a betűk színhasználatánál is mindig figyelembe kell venni, hogy különböző tónusú háttereken is világosan kivehetőek legyenek.

Az infografikák színhasználatának példáiból nem hagyhatók ki a térképek sem. A domborzati térképek esetében meghatározott szín-konvenciókról beszélünk, azonban a tematikától függően egyéb tónusok is megjelennek. A szárazföldröket egységesen sárgás színnel, a vízzel telített területek kékes árnyalattal ábrázolják. Az országok színezésében gyakran látunk differenciákat a könnyebb elkülönítés érdekében.

III. 2. A grafikai tervezés gyakorlati szempontjai

A kompozíciós elrendezéseket elsősorban a vizuális művészetek, így a fotográfia vagy a festészet műelemzése során alkalmazhatjuk értelmezési szempontként. Kompozíción képi elemek elrendezését értem; bármi ide sorolható, ami a képi kifejezőmód szempontjából releváns. Azonban nemcsak a fotó- vagy a festőművész kezei alatt készülő alkotások, hanem a tervezőgrafikus által konstruált illusztrációk esetében is említést kell tennünk a kompozíció fontos szerepéről. Egyfelől a színek és a tipográfiai elemek alkotnak kompozíciós csoportot, de ugyanígy a grafikák elhelyezésének is kiemelkedő szerepe van. A rendezettség a harmónia ideáját testesíti meg a grafikus alkotásában, amennyiben a narratíva szempontjából mind az ütemek, jelenetek és szekvenciák elrendezése megfelelő. A 2. kép esetében is megfigyelhetjük a szekvenciák közti szimmetriát, függetlenül attól, hogy eltérő tematikát dolgoznak fel különböző grafikai elemekkel. A korábban említett nyilak ugyanígy kompozíciós elemek, amelyek segítik az olvasót a narratíva folyamán eligazodni.

²⁵ Az infografikák színdefinícióit az Adobe Photoshop CS6 szoftver segítségével határoztam meg.

Bergström a kompozíció egyszerűségére vezeti vissza a design sikerét, amelynek két komponense van: *tartalom* és *forma*. A forma a grafikai alkotóelemekre és azok kompozíciójára utal, a tartalom pedig a forma elemei által közvetített információra (Bergström 2009). Az általam használt fogalmi keretben a forma az infografika elemeire, míg a tartalom az illusztráció narratívájára utal. A vizualizációk funkcióit a grafikus tervező a tartalom és forma sikeres összhatásával érheti el.

A vizuális tervezési folyamatokat leghozzáértőbben egy grafikus mutathatja be, ezért is indulok ki abból, ahogyan Zsupponits Anett határozta meg a kreatív procedúra lépéseit. A designer interpretálásában négy elkülöníthető részből áll a tervezés: az *ötlet*, a *tartalmi felépítés*, az *elrendezés* és végül a *publikálás* (Zsupponits 2013). E folyamat részleteit a továbbiakban saját fogalmi keretemben elemzem.

Az ötlet során a grafikus (vagy a megbízó) kiválaszt egy témát vagy téma-részletet és annak vizuális megjelenítésén ötletel. Fontos szem előtt tartani az infografika funkcióit, tehát a fókuszált figyelem létrejöttét, a közvetített adatok értelmezésének és megőrzésének elősegítését, ezáltal a negentrópia létrehozását a jövőbeli olvasóban. Itt már teoretikus szinten felmerülhetnek szín, font és képi reprezentáció-variánsok.

Ezután Zsupponits szóhasználatával a tartalmi felépítés következik, azonban *ab ovo* a verbóvizuális narratíva létrehozásáról beszélhetünk. E részfolyamatban már elkezdődik a tervezési munka. A korábban felmerült ideák realizálódhatnak. A narratíva létrejöttéhez a korábban tárgyalt forgatókönyv-elmélet alapján juthat el a designer. Először az ütemeket tervezi meg, amelyek jelentekké és szekvenciákká alakulnak.

Az elrendezés folyamata a kompozíció megkonstruálása. Itt a tervező feladata az infografika formai elemeinek elrendezése, ebből következően a bergströmi elkülönítés szerint a narratíva létrehozásának folyamata a tartalomra fókuszál. Ez a tervezési folyamat az utolsó a kreatív produktum létrehozásában, amit az elkészült alkotás publikációja zár.

IV. Összegzés

Tanulmányom áttekintette az infografikák legfontosabb elemeit és funkcióit, kimutatva, hogy az érthetőséget és a hatást segítő illusztrációknak ez a fajtája jól alkalmazható a kommunikációtudományi folyóiratokban is.

Talán nem tűnik túlzásnak, hogy az általam bemutatott definíció és elemzés sokféle területen felhasználható, így például művészettörténeti korok vizsgálatában is. Felvethető a kérdés, hogy az infografikákhoz hasonló vizuális szemléltető eszközöknek tekinthetők-e az őskori barlang- és sziklarajzok vagy a régi korok szakrális témájú műalkotásai, így az ókeresztény festmények, melyek az írástudatlanok tömegei számára képekben „mondták el” a történeteket. Vizsgálható, hogy vajon az egyiptomi hieroglifák tekinthetők-e infografikáknak, és ugyan ezen kérdés a kréai civilizáció máig megfejtetlen képírásával kapcsolatban is felvethető.

Kiterjedt „gyakorlati” folytatása is lehetne a kutatásnak. A Prezi kreatív prezentációs szoftver, valamint a Nooj szövegelemző rendszer példájától inspirálva létrehozható lenne egy nagyszabású szöveg-kép adatbázis, amelyben a szavakhoz vagy kifejezésekhez a lényegüket megjelenítő vizualizáció tartozna, és megnyílna a lehetőség tetszőlegesen bevitt szöveges tartalom képi fordítására és infografikák készítésére. Ehhez először szó-kép-tárat kellene alkotni, ahol a szavakhoz piktogramokat társítunk. Az alkalmazásba másolt szövegben a program párosítja a szavakhoz az illusztrációkat, a felhasználó pedig egy interaktív vásznon narratív formába rendezheti az elemeket. Ez az eszköz egyszerű felhasználási módot kínálna a felhasználóknak, és hozzásegíthetne ahhoz, hogy az infografika minél szélesebb körben terjedhessen.

Irodalom

- Atkinson, Richard C. et al. (2005) *Pszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Bateman, Scott, et al. (2010) *Useful Junk? The Effects of Visual Embellishment on Comprehension and Memorability of Charts*. Atlanta. <http://dx.doi.org/10.1145/1753326.1753716>
- Bergström, Bo (2009) *Bevezetés a vizuális kommunikációba*. Budapest, Scholar Design.
- Black, Max (2003) *A reprezentáció természete*. In: Horányi Özséb (2003 szerk.) *A sokarcú kép*, 119–148. Budapest, Typotex kiadó.
- Bourdieu, Pierre (1991) *Language and Symbolic Power*. Cambridge, Polity Press.
- Bruner, Jerome (2005) *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Budapest, Új Mandátum.
- Bubik, Veronika (2013 szerk.) *Vizualizáció a tudománykommunikációban*. ELTE. http://elte.prompt.hu/sites/default/files/tananyagok/VizualizacioATudomanykommunikacioban/vizualizacio_a_tudomanykommunikacioban.pdf (letöltés ideje: 2016. 09. 06.)
- Dur, Uyan (2014) Data Visualization and Infographics in Visual Communication Design Education at the age of information. *Journal of Arts & Humanities*. <http://www.theartsjournal.org/index.php/site/article/view/460/267> (letöltés ideje: 2016. 09. 06.)
- Fry, Ben (2008) *Visualizing Data*. USA, CA: O'Reilly Media.
- Gambrell, Linda B. – Jawitz, Brooks Paula (1993) Mental imagery, text illustrations, and children's story comprehension and recall. *Reading Research Quarterly* 28. 265–276. <http://dx.doi.org/10.2307/747998> (Idézi: Bateman, Scott et al. 2010, 2. oldal)
- Gombrich, Ernst H. (2003) *Elmélkedés egy vesszőparipáról, avagy a művészi forma gyökerei*. In: Horányi Özséb (2003 szerk.) *A sokarcú kép*. Budapest, Typotex kiadó. 23–40.
- Habermas, Jürgen (1993) *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat kiadó.
- Healey, Matthew (2009) *Mi az a branding?* Budapest, Scholar Design.
- Hockley, William E. (2008) The picture superiority effect in associative recognition. *Memory and Cognition* 36, 1351–1359. <http://dx.doi.org/10.3758/MC.36.7.1351> (Idézi: Bateman, Scott et al. (2010 2. oldal)
- László, János (2005) *A történetek tudománya – Bevezetés a narratív pszichológiába*. Budapest, Új Mandátum.
- Luhmann, Niklas (2006) *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest, Gondolat kiadó.
- McCandless, David (2010) *Az információ gyönyörű*. Budapest, Typotex kiadó.
- McDaniel, Mar. A., Waddill, Paul J. (1994) The mnemonic benefit of pictures in text: Selective enrichment for differentially skilled readers. *Advances in Psychology* 108, North-Holland/Elsevier. 165–181. [http://dx.doi.org/10.1016/S0166-4115\(09\)60115-1](http://dx.doi.org/10.1016/S0166-4115(09)60115-1) (Idézi: Bateman, Scott et al. 2010, 2. oldal)
- McKee, Robert (2011) *Story – A forgatókönyv anyaga, szerkezete, stílusa és alapelvei*. Kolozsvár, Filmtett Egyesület.
- Neurath, Otto (1936) *International Picture Language: The First Rules of ISOTYPE*. London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd.

- Novitz, David (2003) *Képek és kommunikatív használatuk*. In: Horányi Özséb (2003) *A sokarcú kép*. Budapest, Typotex kiadó. 363–402.
- Péntek Csilla (2013) Az infografikáról. In: Bubik, Veronika (2013 szerk.) *Vizualizáció a tudománykommunikációban*. Budapest, ELTE, 145–168.
- Posner, Roland – Robering Klaus – Sebeok, Thomas A. (2004) *Semiotics – A Handbook on the Sign-Theoretic Foundations of Nature and Culture*. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Secko, David M. – Smith, Wendy A. (2010) Report: Health Journalism: Fracturing Concerns and Building Reflective Capacity with a Deliberative Lens. *Canadian Journal of Communication*, North America. <http://www.cjc-online.ca/index.php/journal/article/view/2342/2170> (letöltés ideje: 2016. 08. 29.)
- Siegrist, Michael (1996) *The use or misuse of three-dimensional graphs to represent lower-dimensional data*. Behaviour and Information Technology 15/2. 96–100.
<http://dx.doi.org/10.1080/014492996120300> (Idézi: Bateman, Scott et al. 2010, 2. oldal)
- Smiciklas, Mark (2012) *The Power of Infographics*. USA, Que Publishing.
- Természettudományi kislexikon* (1971) Budapest, Akadémiai kiadó.
- Tószegi Zsuzsanna (1994) A képi információ. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár füzetek 6.* (1994) Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.
- Tufte, Edward (1983) *The Visual Display of Quantitative Information*. Cheshire, Graphics Press. (Idézi: Bateman, Scott et al. 2010, 2. oldal)
- Twyman, Michael (1975) *The Significance of ISOTYPE*.
<http://isotyperevisited.org/The%20significance%20of%20Isotype.pdf> (letöltés ideje: 2016. 09. 10.)
- Zsupponits, Anett (2013) Infografika a gyakorlatban. In: Bubik, Veronika. (2013 szerk.) *Vizualizáció a tudománykommunikációban*. Budapest, ELTE, 169–209.

Az ábrák forrása

1. ábra: The Design Surgery infografikája:
<https://www.behance.net/gallery/6578765/Infographics-Raconteur-The-Times>
(letöltés ideje: 2016. 09. 05.)
2. ábra: A The Design Surgery infografikája:
<https://www.behance.net/gallery/6578765/Infographics-Raconteur-The-Times>
(letöltés ideje: 2016. 09. 05.)
3. ábra: Bükkfa napi anyagtermelése. *Biológia 7*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001, 47. o.
4. ábra: Universalis: Age of discovery térkép,
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f3/Explorations_english.png
(letöltés ideje: 2016. 09. 05.)
5. ábra: Csibi Balázs: Miért használjunk infografikát? (2016)
6. ábra: Secko, D. – Smith, W.: Report: Health Journalism: Fracturing Concerns and Building Reflective Capacity with a Deliberative Lens. *Canadian Journal of Communication*, North America, 2010. 269. o. (Elérhető az interneten:
<http://www.cjc-online.ca/index.php/journal/article/view/2342/2170>
(letöltés ideje: 2016. 01. 29.)

7. ábra: Neo Mammalian Studios: Londoner's Guide to London infografika kiemelése: <http://infographicsmania.com/london-confidential/> (letöltés ideje: 2015. 02. 14)
8. ábra: Comeau, André M. et al. (2014) *Functional Annotation of the Ophiostoma novoulmi Genome: Insights into the Phytopathogenicity of the Fungal Agent of Dutch Elm Disease*. *Genome Biology and Evolution* 2015, Vol. 7/2. 412. oldal.
<http://dx.doi.org/10.1093/gbe/evu281> Elérhető az interneten:
<http://gbe.oxfordjournals.org/content/7/2/410.full.pdf+html> (letöltés ideje: 2016. 09. 05.)

(Az ábrák tudományos célból kerültek felhasználásra.)

A vizsgált kommunikációtudományi folyóiratok:

Essaches – Journal for Communication studies (<http://www.essachess.com/>)

International Journal of Communication (<http://www.ijoc.org>)

Canadian Journal of Communication (<http://www.cjc-online.ca>)

Communication, Politics and Culture Journal (<http://www.rmit.edu.au/cpcjournal>)

ÚJRA A RENDI HELYZETEKRŐL – II. RÉSZ

A rendi helyzet típusai

Farkas Zoltán

farkas.zo52@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.1.79

Absztrakt

Ez a tanulmány a második része egy vizsgálatnak a rendi helyzet fogalmáról és típusairól. Az első részben, amely ugyanezen folyóirat 2016/3 számában jelent meg, a rendi helyzet fogalmának klasszikus értelmezését elemeztük, majd meghatároztuk a rendi helyzet fogalmát az általunk képviselt felfogásban. Rendi helyzetnek nevezzük a kifejezett értékek alapján feltételezett általános intézményes szabályrendszerben egy adott egyén (vagy csoport) által elfoglalható intézményes helyzethez képest az adott egyén (vagy csoport) valóságos intézményes helyzetét. A mostani második részben tipizáljuk a rendi helyzeteket, és megkülönböztetjük egymástól a privilegizált, a normatívált és a degradált rendi helyzetet.

Kulcsszavak

rendi helyzet, társadalmi egyenlőtlenségek, privilégiumok, diszkriminációk, a rendi helyzetek típusai

ABOUT THE ORDER POSITIONS AGAIN – PART II.

The types of order position

Zoltán Farkas

Abstract

This paper is the second part of a study on the concept and types of order position. In the first part, which was published in the 2016/3 issue of this journal, we analysed the classic interpretation of the concept of order position, then we defined the concept of order position in our approach. Order position is the existing institutional position of an individual (or a group) compared to the institutional position that could have been occupied by this individual (or group) in the general institutional norm system assumed on the basis of the expressed values. In the present second part of the paper we typify order positions by distinguishing privileged, normative and degraded order positions.

Keywords

order position, social inequalities, privileges, discrimination, types of order positions

ÚJRA A RENDI HELYZETEKRŐL – II.RÉSZ

A rendi helyzet típusai

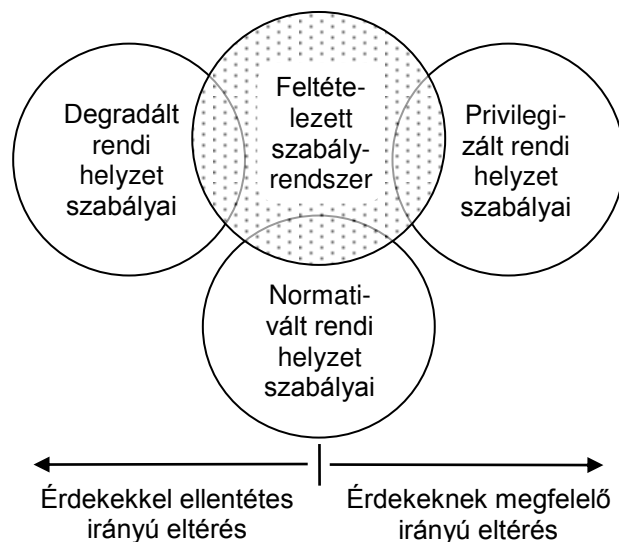
Farkas Zoltán

A privilegizált rendi helyzet

Abból a szempontból teszünk különbséget a rendi helyzetek között, hogy a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályrendszer nem tér el vagy eltér, és – az utóbbi esetben – az adott egyének érdekeivel egyező vagy ellentétes irányba tér el a feltételezett általános szabályrendszerhez képest. Ily módon a következő tipikus rendi helyzeteket különböztetjük meg egymástól: (1) a privilegizált rendi helyzet, (2) a normatívált rendi helyzet és (3) a degradált rendi helyzet. E tipikus rendi helyzeteket az 1. ábrán szemléltetjük.

1. ábra

A rendi helyzetek típusai



Privilegizált rendi helyzetben vannak azok az egyének (vagy csoportok), akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályrendszer a feltételezett általános szabályrendszerhez képest érdekeik irányában tér el, előnyös megkülönböztetések mint privilégiumok révén kedvezőbb körülményeket teremtve érdekeik érvényesítéséhez.

Az e kérdéssel foglalkozó szakirodalomban széles körben elfogadott felfogás szerint a privilégium az egyének adott körében általánosnak tekinthető előnyöktől eltérő sajátos előny; illetve olyan jog vagy jogosultság, amely az előnyben részesített statushoz kapcsolódik, és amelyhez az adott egyén adományozás révén, és nem törekvése vagy képességei révén jutott hozzá; a privilégium a privilegizált egyén javát szolgálja és mások számára hátrányos következményekkel jár. (Lucal 1996: 247–248; McIntosh 1998; Bailey 1998: 107–111; Robinson 1999: 76–77; Black–Stone 2005; Black–Stone–Hutchinson–Suarez 2007: 17; Case–Iuzzini–Hopkins 2012: 3; Twine–Gardener 2013b: 8–10)

Meghatározásunk szerint a *privilégium* az intézmények fedezetével rendelkező egyének által szándékosan kialakított vagy megengedett olyan rendszeres eltérés a feltételezett általános szabályrendszerrel, amely – az általános szabályrendszerhez képest – viszonylag kedvezőbb körülményeket teremt az adott egyén érdekei érvényesítéséhez, és amely kedvezőtlenebb bizonyos más egyén vagy egyének érdekei érvényesülése szempontjából. Eszerint a privilégium egyrészt intézményesen kialakított vagy megengedett, rendszeres eltérés a feltételezett általános szabályrendszerrel, amelyet az adott intézmény vagy intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékosan alakítanak ki vagy engednek meg. Másrészt a privilégium olyan eltérés a feltételezett általános szabályrendszerrel, amely – az általános szabályrendszerhez képest – viszonylag kedvezőbb körülményeket teremt az adott egyén érdekei érvényesítéséhez. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a privilégium *előnyös megkülönböztetés* a feltételezett általános szabályrendszerhez képest. Tehát a privilegizált egyének nagyobb mértékben érvényesíthetik érdekeiket ahhoz képest, mint amilyen mértékben a feltételezett általános szabályrendszernek megfelelően érvényesíthetnék. Harmadrészt a privilégium olyan eltérés a feltételezett szabályrendszerrel, illetve olyan előnyös megkülönböztetés, amely feltételezi azoknak az egyéneknek, illetve csoportoknak a körét, akiknek az érdekei rovására a privilegizált egyének különböző előnyöket élveznek. Végül szeretnénk hangsúlyozni, hogy ilyen értelemben a privilégium – a széles körben elfogadott felfogástól eltérően – elvileg egyaránt kötődhet születés révén eleve adott tulajdonsághoz (pl. faj, nemzetiség, nem, örökölt tulajdon) vagy szerzett tulajdonsághoz (pl. vezetői beosztás, szerzett tulajdon), illetve elérhető az adott egyén törekvése révén is.

A privilégium kifejezést az előnyös megkülönböztetés értelmében is használhatnánk, azonban mi ehhez képest szűkebb értelemben használjuk; a privilégium olyan előnyös megkülönböztetés, amely feltételezi az egyének bizonyos körének hátrányos megkülönböztetését. Tehát az előnyös megkülönböztetés nem feltétlenül privilégium; az előnyös megkülönböztetés tágabb fogalmán belül, a privilégiumon túl célszerű megkülönböztetni a közérdekű előnyös megkülönböztetést és a méltányossági előnyös megkülönböztetést. *Közérdekű előnyös megkülönböztetésről* beszélünk akkor, amikor az adott egyénre vagy csoportra nézve a valóságban érvényes, illetve a valóságban érvényesülő szabályrendszer úgy tér el az általánosnak feltételezett szabályrendszerrel, hogy az nemcsak az adott szubjektum érdekének, hanem az adott társadalmi csoport valamennyi tagja érdekeinek is megfelel. Így például célszerű lehet a legfelsőbb állami vezetőket mentesíteni mindennapi kötelezettségeik egy részének ellátása alól. *Méltányossági előnyös megkülönböztetésnek* nevezzük azt az előnyös megkülönböztetést, amikor az általánosnak feltételezett szabályrendszerrel való eltérés rendelkezése a szubjektum hátrányos társadalmi helyzetének ellensúlyozása abból a célból, hogy a szubjektum egyáltalán élni tudjon az adott szabályok szerint általánosan biztosított lehetőségekkel. Ilyen előnyös megkülönböztetésre példaként említhetjük, ha kevés jövedelemmel rendelkező családokban élő gyermekek részére az iskolai tankönyveket vagy az étkeztetést ingyenesen biztosítják. Az adott egyénre vagy csoportra érvényes intézményes szabályrendszerrel tehát átfogóan kell mérlegre tennünk. Az előnyös megkülönböztetésnek olyan természetűnek és olyan mértékűnek kell lennie, hogy – a feltételezett általános szabályrendszerhez

képest – általában véve is kedvezőbb körülményeket teremtsen az adott egyén számára érdekei érvényesítéséhez.

A modern társadalomban létező privilegizált rendi helyzetek bizonyos vonatkozásaira főleg a privilegiumokkal foglalkozó szakirodalom mutat rá. A következő példákban magától értetődőnek tekintjük azokat az értékeket, és ezen értékeknek megfelelően feltételezett szabályokat, amelyekhez képest privilegiumokról és privilegizált rendi helyzetekről beszélhetünk.

Az utóbbi évtizedekben elsősorban a fajok és etnikumok, valamint a nemek vonatkozásában megfigyelhető privilegiumokra irányult figyelem a privilegiumokkal foglalkozó (főleg nem szociológiai) szakirodalomban. E munkák a fajok vonatkozásában főleg a fehér faj privilegiumait hangsúlyozzák a színes fajok elnyomásával, diszkriminálásával szemben (lásd pl.: Weis 1993; Murray–Smith 1995; Lucal 1996; McIntosh 1998; Babb 1998; Steinberg 2001; Black–Stone 2005; Kendall 2006; Black–Stone–Hutchinson–Suarez 2007; Pease 2010: 108–127; Todd–McConnell–Suffrin 2014). A nemek vonatkozásába a férfiak privilegizált helyzetére szintén jelentős figyelem irányul, a nők elnyomásával, diszkriminálásával szemben (lásd pl.: Weis 1993; McIntosh 1998; Willis–Lewis 1999; Black–Stone 2005; Connell–Messerschmidt 2005; Case 2007; Pease 2010: 87–107). A társadalmi osztályokkal és az osztálystruktúrával foglalkozó szakirodalomra azonban kevésbé jellemző az osztálystruktúrával összefüggő privilegiumok kifejezett tárgyalása (Sanders–Mahalingam 2012: 112–113).

A rendi helyzetek adott esetekben kisebb vagy nagyobb mértékben függnek össze az előbb említett vagy más olyan változókkal (faj, etnikum, nem stb.), amelyek az empirikus szociológiai kutatásokban viszonylag jól mérhetőek, és privilegizált rendi helyzeteket a legkülönbözőbb vonatkozásokban találhatunk. Egy adott egyén vagy az egyének adott köre lehet bizonyos szempontból privilegizált, más szempontból viszont hátrányosan megkülönböztetett; valamint az előnyös és a hátrányos megkülönböztetések egymáshoz képest különböző jelentőségűek lehetnek (Pease 2010: 21–24, 79, 117–119; Woods 2010: 28; Coston–Kimmel 2012; Matthews 2013: 25–26). Például az Egyesült Államokban a feketék egy része – osztályhelyzetével összefüggésben – lehet privilegizált helyzetben, a feketék többségével szemben érvényesített hátrányos megkülönböztetés ellenére (Hooks 2010). A privilegiumok egyik legjelentősebb formája az egyének bizonyos köre számára eleve megengedett korrupció. Például Yao írja a kínai társadalomra jellemző korrupcióról, e megállapítás azonban – véleményünk szerint – többé vagy kevésbé a fejlett kapitalista társadalomra is érvényesnek tekinthető: „a korrupció alapvető oka a privilegium, amelyet az uralkodó osztály adományoz és védelmez” (Yao 2002: 280). A gazdagok hajlamosak lehetnek arra, hogy a korrupciót elfogadható viselkedésnek – azaz a gazdagok privilegiumának – tekintsék az előnyös helyzet megszerzésében és megőrzésében (You–Khagram 2005: 139–140). Magyarországon jogilag is megengedett korrupció és privilegium az orvosok által elfogadható és nekik nyújtható hálapénz vagy borraivaló.

A szervezetek szociológiájából említve példát, Friedman felfogása szerint a vállalat alkalmazottain belül megkülönböztethetjük egymástól a centrumot és a perifériát a sajátos szaktudás, a vezetői hatalom gyakorlásához való hozzájárulás és a kollektív erő alapján. A szóban forgó szerző szerint lényegében az vezet a centrum és a periféria megosztottság létrejöttéhez, hogy a felső vezetők szándékosan megkülönböztetik az alkalmazottak e két csoportját, a tartós és magas profit elérésére tekintettel. (Friedman 1977: 109) Az említett szerző szerint a centrumhoz tartozó alkalmazottak nagyrészt privilegizáltaknak tekinthetők, akik bizonyos privilegiumokat élveznek a perifériához tartozó, nem-privilegizált alkalmazottak rovására. A centrumhoz tartozó alkalmazottakkal szemben a felső vezetés jellemzően a „felelős autonómia” stratégiáját alkalmazza, viszonylag nagyobb önállóságot biztosítva az alkalmazottak ezen körének; gazdasági visszaesés időszakában a centrumhoz tartozó alkalmazottak foglalkoztatási biztonsága védett. (I. m.: 107–110) A centrumhoz tartozó alkalmazottakat jobban megfizetik, mint a perifériához tartozókat, szaktudásuktól és munkájuktól viszonylag függetlenül is. (I. m.: 117)

Egyes szerzők a duális, szegmentált vagy megosztott munkaerőpiac fogalmainak a segítségével világítanak rá a munka szférájában a privilégiumokra, illetve a fogalmaink szerinti privilegizált rendi helyzetekre. Erről a megközelítésről kissé részletesebben majd a degradált rendi helyzet tárgyalásánál szólunk.

A normatívált rendi helyzet

Korábban említettük, hogy a rendi helyzet fogalma értékelő fogalom; azaz e fogalom nem önmagában a valóságot fejezi ki, hanem a valóságos intézményes helyzetet a kifejezett értékek alapján feltételezett, e feltételezés szerint általánosan érvényes intézményes szabályrendszerben elképzelt intézményes helyzethez viszonyítva értékeljük. Az értékelésben szemmel tartott szabályszerű intézményes helyzet a normatívált rendi helyzet, illetve különösen a normatívált helyzet tiszta változata.

Normatívált rendi helyzetben vannak azok az egyének (vagy csoportok), akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok összességükben hasonlóan előnyös vagy hátrányos körülményeket teremtenek érdekeik érvényesítéséhez, mint amilyen körülményeket a feltételezett általános szabályrendszer teremtene számukra.

Tisztán normatívált rendi helyzetben vannak azok az egyének vagy csoportok, akikre a valóságban is a feltételezett általános szabályrendszer vonatkozik. Azonban a normatívált rendi helyzet fogalmának meghatározásában azt is megengedjük, hogy a valóságban az adott egyénekre vagy csoportokra érvényes szabályok, illetve a valóságban érvényesülő szabályok bizonyos mértékben eltérjenek az általánosan érvényesnek feltételezett szabályrendszer szerinti szabályoktól. Tehát normatívált rendi helyzetben vannak azok az egyének vagy csoportok is, akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok bizonyos mértékben eltérnek a feltételezett általános szabályrendszertől, de a valóságban érvényesülő szabályok összességükben hasonlóan előnyös vagy hátrányos körülményeket teremtenek az adott egyének vagy csoportok érdekei érvényesítéséhez, mint amilyen körülményeket a feltételezett általános szabályrendszer teremtene számukra.

Ha – a privilégiumokkal foglalkozó szakirodalomra jellemző felfogásnak megfelelően – mindenkit privilegizálnak tekintenénk, akire a valóságban nem általánosan érvényes szabályok vonatkoznak, és a rájuk vonatkozó szabályok számukra viszonylag kedvezőek, a privilegizált rendi helyzetet nem tudnánk megkülönböztetni a normatívált rendi helyzettől. Ugyanis – amennyiben az adott társadalmi csoportban található egyének privilegizált és/vagy degradált rendi helyzetben is – a normatívált rendi helyzetben lévő egyének vonatkozásában érvényesnek tekintett, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok sem általánosak. Így például két faj, etnikum vagy nem rendi helyzetét vizsgálva, nagyrészt indokolatlan az egyik fajt, etnikumot vagy nemet általában véve privilegizálnak tekinteni csupán azért, mert az adott csoport vonatkozásában a valóságban érvényesülő szabályok jóval kedvezőbbek, mint a másik csoport vonatkozásában érvényesülő szabályok. Konkrétabb példára hivatkozva, McIntosh (1998) a fehér fajra jellemző privilégiumok 46 megnyilvánulási formáját sorolja fel. Ha kifejezetten bizonyos értékekre (normatív egyenlőség, igazságosság, méltányosság stb.) tekintettel feltételezett általános szabályrendszerhez viszonyítjuk az adott megnyilvánulási formákat, ezek fogalmaink szerint többnyire nem privilégiumoknak, hanem a normatívált rendi helyzet megnyilvánulási formáinak tekinthetők; és csak néhány megnyilvánulási forma tekinthető viszonylag egyértelműen privilégiumnak. Például felfogásunk szerint nem a privilegizált, hanem a normatívált rendi helyzetre jellemző az, hogy (3. pont) „ha költözni kell, eléggé biztos lehetek abban, hogy bérelhetek vagy vásárolhatok egy lakást olyan övezetben, amelyet megengedhetek magamnak, és ahol élni szeretnék”.

A degradált rendi helyzet

A privilegizált rendi helyzet fentebb adott meghatározása szerint a privilegizált rendi helyzet eleve feltételezi a degradált rendi helyzet létezését. *Degradált rendi helyzetben vannak azok az egyének (vagy csoportok), akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályrendszer a feltételezett általános szabályrendszerhez képest érdekeikkel ellentétes irányba tér el, hátrányos megkülönböztetések mint diszkriminációk révén kedvezőtlenebb körülményeket teremtve érdekeik érvényesítéséhez.*

A széles körben elfogadott felfogás szerint a diszkriminációt meghatározhatjuk úgy, mint emberek mások kezelésétől eltérő, méltánytalan és számukra kedvezőtlenebb kezelését nemük, fajuk, etnikumuk, vallásuk stb. alapján (Petersen–Saporta 2004: 858; Quillian 2006: 300–301; Salentin 2007: 33–34; Hirsh–Kornrich 2008: 1396–1397; Pager–Shepherd 2008: 182; Kraal–Wrench–Roosblad–Simon 2009: 12; Nilsson–Wrench 2009: 23). Ilyen értelemben tárgyalják például a fajok, a nemzetiségek vagy a nemek vonatkozásában a diszkriminációt a szakirodalomban (Simpson–Yinger 1985; Benokraitis–Feagan 1986; Fix–Struyk 1993; Petersen–Morgan 1995; Quillian 2006). Meghatározásunk szerint a *hátrányos megkülönböztetés* vagy *diszkrimináció* az intézmények fedezetével rendelkező egyének által szándékosan kialakított vagy megengedett olyan rendszeres eltérés a feltételezett általános szabályrendszerrel, amely – az általános szabályrendszerhez képest – viszonylag kedvezőtlenebb körülményeket teremt az adott egyén érdekei érvényesítéséhez.

Eszerint a hátrányos megkülönböztetés vagy diszkrimináció egyrészt intézményesen kialakított vagy megengedett, tehát viszonylag rendszeres eltérés a feltételezett általános szabályrendszerrel, amelyet az adott intézmény vagy intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékosan alakítanak ki vagy engednek meg. Másrészt a diszkrimináció olyan eltérés a feltételezett általános szabályrendszerrel, amely – az általános szabályrendszerhez képest – viszonylag kedvezőtlenebb körülményeket teremt az adott egyén érdekei érvényesítéséhez. Tehát a diszkriminált egyének kisebb mértékben érvényesíthetik érdekeiket ahhoz képest, mint amilyen mértékben a feltételezett általános szabályrendszernek megfelelően érvényesíthetnék. Harmadrészt, amennyiben a diszkriminációt tiltó szabályokat a feltételezett általános szabályrendszer alkotórészeinek tekintjük, a diszkrimináció nagyrészt feltételezi a privilégium, illetve a privilegizált rendi helyzet létezését. Ugyanis az intézmények fedezetével rendelkező egyének rendszerint privilegizált helyzetben alakíthatják ki vagy engedhetik meg a feltételezett általános szabályoktól való olyan eltérést, amely az adott egyént vagy az egyének adott körét hátrányosan megkülönbözteti.

A modern társadalomban létező degradált rendi helyzetek bizonyos vonatkozásaira főleg a diszkriminációval foglalkozó szakirodalom mutat rá, különösen az úgynevezett kisebbségi csoportokkal összefüggésben. Azonban – ahhoz hasonlóan, ahogyan ezt a privilegizált helyzetek vonatkozásában is említettük – a degradált rendi helyzetek adott esetekben kisebb vagy nagyobb mértékben függnak össze olyan változókkal (faj, etnikum, nem stb.), amelyek az empirikus szociológiai kutatásokban viszonylag jól mérhetők, és degradált rendi helyzeteket a legkülönbözőbb vonatkozásokban találhatunk. A következő példákban magától értetődőnek tekintjük azokat az értékeket, és ezen értékeknek megfelelően feltételezett szabályokat, amelyekhez képest diszkriminációról és degradált rendi helyzetekről beszélhetünk.

Például a munka területén a diszkrimináció és a fogalmaink szerinti degradált rendi helyzet megnyilvánul – a többi között – abban, hogy az adott egyén kevesebb bérben részesül a munkateljesítményének megfelelő bérhez képest, olyan tulajdonságai (pl. faj, etnikum, nem) alapján, amelyek nem jelentősek teljesítőképessége és teljesítménye szempontjából (Arrow 1994: 604; Neal–Johnson 1996; Heckman 1998: 102; Darity–Mason 1998: 68–76; Altonji–Blank 1999: 3168; Johansson–Katz–Nyman 2005: 342; List–Rasul 2011: 156). A diszkrimináció által meghatározott kereseti különbségek az egyének bizonyos csoportjai (nemek, fajok,

etnikumok stb.) között főleg három formában jöhetnek létre: az elosztási diszkrimináció, a foglalkozáson belüli diszkrimináció és az értékelési diszkrimináció formájában. Az első esetben, az adott csoport tagjai eltérő mértékben vannak elosztva olyan foglalkozásokba és szervezetekbe, amelyek különböznek az elérhető keresetekben. A diszkriminációnak ez a formája megjelenhet az egyének alkalmazásában, előrejutásában és elbocsátásában. A második esetben, adott foglalkozáson és adott szervezeten belül az egyik csoport tagjai kevesebb keresetet érnek el, mint a másik csoport tagjai, teljesítményeiktől függetlenül. A harmadik forma, főleg az egyik csoport által betöltött foglalkozásokban alacsonyabb keresetek érhetőek el, mint főleg a másik csoport által betöltött foglalkozásokban, habár e foglalkozások szak-képzettségi követelményei és a keresetek vonatkozásában jelentős egyéb tényezői ugyanazok. (Petersen–Saporta 2004: 852–853, 858–862)

Egyes kutatók rámutattak arra, részben diszkrimináció eredménye, hogy az Egyesült Államokban főleg a faji kisebbségek tagjai által gyakorolt foglalkozásokban elérhető keresetek alacsonyabbak a fehérek által gyakorolt foglalkozásokban elérhető keresetekhez képest (Baron–Newman 1990; Hirsch–Schumacher 1992; Huffman–Cohen 2004). Az Egyesült Államokban a kisebbségi csoportok tagjaival szembeni diszkrimináció talán nagyobb mértékben hat arra, hogy az adott egyéneket milyen valószínűséggel alkalmazzák, mint a kereseti különbségekre (Pager–Shepherd 2008: 187–188; Moore 2010). Az ott végzett kutatások egy vonulata rámutat a színes fajokhoz tartozó munkavállalókkal szembeni diszkriminációra a munkavállalás területén. Például egy 2004-ben végzett terepkísérlet eredményei szerint New York városban a nyilvánosan meghirdetett, alacsony bérű állásokra jelentkező fekete pályázók fele olyan valószínűséggel kaptak visszahívást második interjúra vagy kaptak állásajánlatot a munkaadóktól, mint a hozzájuk hasonló képzettséggel és – faji hovatartozásuktól eltekintve – hasonló egyéb tulajdonságokkal rendelkező fehér pályázók (Pager–Bonikowski–Western 2009: 784–785).

Egyes szerzők szerint a férfi és a női munkavállalók, valamint a jellemzően férfi foglalkozások és a jellemzően női foglalkozások közötti egyenlőtlenségek a keresetekben a férfiak javára részben a nőkkel szembeni diszkrimináció, azaz a fogalmaink szerinti degradált rendi helyzet következménye (England–Farkas–Kilbourne–Dou 1988; Cohen–Huffman 2003; Johansson–Katz–Nyman 2005; Levanon–England–Allison 2009). Más szerzők szerint részben a munkaadók által megvalósított munkahelyi diszkrimináció következménye a nők és férfiak közötti, jelentős mértékű foglalkozási szegregáció, amely megfigyelhető a nemi összetételük szerint vegyes foglalkozásokban is. Ha nőket és férfiakat is alkalmaznak hasonló munkafeladatok ellátására, egyrészt gyakran különböző szervezeti keretek között alkalmazzák a férfiakat és a nőket, másrészt a férfiak és a nők által betöltött állásokat gyakran különböző hivatalos elnevezésekkel jelölik (Bielby–Baron 1994: 615–617, 622–623).¹ A munkaadók bizonyos (általában kedvezőbb) állásokat jellemzően a férfiak, más (általában kedvezőtlenebb) állásokat a nők számára tartanak fenn, egyrészt a munka technikai és szervezeti jellemzőire vonatkozó ismereteikre, másrészt a szakképzettség és munkaorientáció tekintetében a nemi különbségekre vonatkozó felfogásukra támaszkodva (i. m.: 619). A munkaadók a nőket és a kisebbségi csoportok tagjait az alacsonyabb vezetői állásokba nagyrészt beengedik, de kevésbé valószínű, hogy magas vezetői állást tölthetnek be, amely nagyobb társadalmi erővel jár (Elliott–Smith 2004: 366).

Az Európai Unió országaiban nagyrészt nem a szakmai alkalmassággal, hanem a faji és etnikai diszkriminációval magyarázható az, hogy az etnikai kisebbségek tagjai általában a népesség más tagjaihoz képest jelentősen rosszabb eséllyel rendelkeznek a munkaerőpiacon.

¹ Az empirikus adatokat Kaliforniában gyűjtötték, 290 gazdasági szervezetben, 1964 és 1970 között, nemi szempontból vegyes összetételű foglalkozásokon belül.

Körükben jelentősen magasabb a munkanélküliek aránya, kedvezőtlenebbek a munkakörülményeik és az előrejutási lehetőségeik, valamint kevesebbet keresnek. Az etnikai és a nemi diszkrimináció részben összefonódik, és leginkább az etnikai kisebbségek női tagjai vannak kitéve a diszkriminációnak az Európai Unió országaiban. Az ő alkalmazásuk a kevéssé megbecsült, alulfizetett és bizonytalan állásokra összpontosul. (Kraal–Wrench–Roosblad–Simon 2009: 10–12; Nilsson–Wrench 2009; Kofman–Roosblad–Keuzenkamp 2009)

Magyarországon a foglalkoztatás területén kimutatottan a jogszabályokhoz képest főleg az életkorral, a faji vagy etnikai hovatartozással, az iskolai végzettséggel, az egészségi állapottal és a nemi hovatartozással függ össze a diszkrimináció, azaz a fogalmaink szerinti degradált rendi helyzet (Tardos 2012: 234). Kimutatható általában a cigányság degradált rendi helyzete különösen az oktatás, az egészségügyi ellátás és a foglalkoztatás területén. A cigányok hátrányos megkülönböztetése az oktatás területén megnyilvánul például az iskolai elkülönítésben, az egészségügy területén az alacsonyabb szintű egészségügyi ellátásban. A munkáltatók több mint nyolcvan százalékára jellemző, hogy nemcsak nem alkalmaz vagy alig alkalmaz cigányokat, de nem is szeretne alkalmazni, abban az esetben sem, ha képzettségük megfelelő. (Babusik 2007) Ugyanakkor a magyar társadalom felnőtt tagjainak a nagy részére (2001-ben a közel 40 százalékára volt) jellemző, hogy általában véve helyesli a cigányok hátrányos megkülönböztetését (Székelyi–Örkény–Csepeli 2001: 35–36; Örkény–Vári 2009: 15–16).

Egyes szerzők a duális, szegmentált vagy megosztott munkaerőpiac fogalmainak segítségével világítanak rá a munka szférájában a diszkriminációra, illetve a fogalmaink szerinti degradált rendi helyzetekre. Az úgynevezett elsődleges munkaerőpiacra magasabb keresetek, kedvezőbb munkakörülmények, a foglalkoztatás nagyobb biztonsága, kedvezőbb előrejutási lehetőségek jellemzőek. A másodlagos munkaerőpiacra az előbbihez képest alacsonyabb keresetek, kedvezőtlenebb munkakörülmények, a foglalkoztatás bizonytalansága és kevés előrejutási lehetőségek jellemzőek. A másodlagos munkaerőpiacon foglalkoztatott alkalmazottak nagyrészt alkalmasságuk hiányosságai miatt, de bizonyos mértékben a velük szemben (pl. fajuk vagy nemük alapján) érvényesített diszkrimináció eredményeként szorulnak ki az elsődleges munkaerőpiacról. (Piore 1994: 359–360) Etnikailag összetett társadalomban bizonyos körülmények között nagy valószínűséggel kialakul az etnikumok szerint megosztott munkaerőpiac, ahol ugyanannyi munkáért a különböző etnikumhoz tartozó munkavállalók több vagy kevesebb bérben és egyéb juttatásban részesülnek (Bonacich 1994).

A közvetlenül előítéletek által motivált diszkriminációtól egyes szerzők megkülönböztetik az úgynevezett statisztikai diszkriminációt. Statisztikai diszkriminációnak nevezik a diszkrimináció olyan formáját, amikor a diszkriminációt megvalósító fél érdekmotiváltan cselekszik, és racionális döntése során – az adott egyénről hiányos információkkal rendelkezve – eleve feltételezi, hogy az adott egyén olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amely tulajdonságokat általában feltételez azon csoport tagjairól, ahová az adott egyént sorolja, és az adott egyént ez alapján részesíti kedvezőtlenebb elbánásban (England–Lewin 1989: 241; Reskin 1993: 254; Piore 1994: 359; Arrow 1994: 604–605; Bielby–Baron 1994: 607; Darity–Mason 1998: 83; Altonji–Blank 1999: 3168, 3181–3183; Pager–Shepherd 2008: 193; Nilsson–Wrench 2009: 38; Pager–Bonikowski–Western 2009: 779; List–Rasul 2011: 157). Például amikor a munkaadók vagy képviselőik választanak az álláshirdetésre jelentkező pályázók között, rendszerint nem a pályázók szakmai alkalmasságának gondos felmérése alapján, hanem néhány olyan ismertetőjegy (pl. bőrszín, végzettség, megjelenés stb.) alapján utasítják el a kevésbé alkalmasnak vélt pályázókat és választják ki az alkalmasabbnak vélt pályázókat, amelyek könnyen megállapíthatók, és amelyek feltételezésük szerint szorosan összefüggnek a szakmai alkalmassággal. Ez az eljárás hátrányosan érinti azon pályázókat, akik valóságos tulajdonságaik alapján alkalmasabbak az adott állás betöltésére, mint amilyen mértékben a könnyen megállapítható és figyelembe vett tulajdonságok alapján alkalmasnak látszanak. A „statisztikai diszkrimináció” fogalmaink szerint annyiban tekinthető diszkriminációnak,

amennyiben a feltételezett általános érvényű intézményes szabályrendszerben – a többi között – megfogalmazunk olyan szabályokat is, amelyek szerint az egyéneket érintő adott kérdésekben az adott egyének valóságos és releváns tulajdonságainak a gondos felmérése alapján kell dönten.

Irodalom

- Altonji, Joseph G. – Rebecca M. Blank (1999) Race and Gender in the Labour Market. In: Orley Ashenfelter – David Card (eds.) *Handbook of Labor Economics. Volume 3C*. Amsterdam, Elsevier. 3143–3259.
- Andersen, Margaret L. – Patricia Hill Collins (eds.) (1998) *Race, Class, and Gender: An Anthology*. Belmont, Wadsworth Pub. Co.
- Arrow, Kenneth J. (1994) The Theory of Discrimination. In: David B. Grusky (ed.) *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder, San Francisco, and Oxford, Westview Press. 604–606.
- Ashenfelter, Orley – David Card (eds.) (1999) *Handbook of Labor Economics. Volume 3C*. Amsterdam, Elsevier.
- Ashenfelter, Orley – David Card (eds.) (2011) *Handbook of Labor Economics. Volume 4A*. Amsterdam, Elsevier.
- Babb, Valerie M. (1998) *Whiteness Visible: The Meaning of Whiteness in American Literature and Culture*. New York, New York University Press.
- Babusik Ferenc (2007) Magyarországi cigányság – strukturális csapda és kirekesztés. *Esély*, 2007/1. 3–23.
- Bailey, Alison (1998) Privilege: Expanding on Marilyn Frye's Oppression. *Journal of Social Philosophy*, 1998/3. 104–119. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9833.1998.tb00124.x>
- Baron, James N. – Andrew E. Newman (1990) For What It's Worth: Organizations, Occupations, and the Value of Work Done by Women and Nonwhites. *American Sociological Review* 1990/2. 155–175. <http://dx.doi.org/10.2307/2095624>
- Bendix, Reinhard (1965) Max Weber's Sociology Today. *International Social Science Journal* 1965/1. 9–22.
- Benokraitis, Nijole V. – Joe R. Feagan (1986) *Modern Sexism: Blatant, Subtle, and Covert Discrimination*. Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- Bielby, William T. – James N. Baron (1994) Men and Women at Work: Sex Segregation and Statistical Discrimination. In: David B. Grusky (ed.) *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder, San Francisco, and Oxford, Westview Press. 606–632.
- Black, Linda L – David A. Stone – Susan R. Hutchinson – Elisabeth C. Suarez (2007) The Development and Validation of the Social Privilege Measure. *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, 2007/1. 16–32.
- Black, Linda L. – David Stone (2005) Expanding the Definition of Privilege: The Concept of Social Privilege. *Journal of Multicultural Counseling and Development*, 2005/4. 243–255. <http://dx.doi.org/10.1002/j.2161-1912.2005.tb00020.x>

- Bloch, Marc (1961) *Feudal Society. Volume 2. Social Classes and Political Organization*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Bonacich, Edna (1994) A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market. In: David B. Grusky (ed.) *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder, San Francisco, and Oxford, Westview Press. 474–486.
- Borocz, Jozsef (1997) Stand Reconstructed: Contingent Closure and Institutional Change. *Sociological Theory*, 1997/3. 215–248. <http://dx.doi.org/10.1111/0735-2751.00033>
- Brownlee, Kevin – Stephen G. Nichols (eds.) (1986) *Images of Power: Medieval History/Discourse/Literature*. Yale French Studies, No. 70. New Haven and London, Yale University Press.
- Case, Kim A. – Jonathan Iuzzini – Morgan Hopkins (2012) Systems of Privilege: Intersections, Awareness, and Applications. *Journal of Social Issues*, 2012/1. 1–10. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-4560.2011.01732.x>
- Case, Kim A. (2007) Raising Male Privilege Awareness and Reducing Sexism: An Evaluation of Diversity Courses. *Psychology of Women Quarterly*, 2007/4. 426–435. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1471-6402.2007.00391.x>
- Chan, Tak W. – John H. Goldthorpe (2007a) Class and Status: The Conceptual Distinction and Its Empirical Relevance. *American Sociological Review*, 2007/4. 512–532. <https://doi.org/10.1177/000312240707200402>
- Chan, Tak Wing – John H. Goldthorpe (2007b) Social Status and Newspaper Readership. *American Journal of Sociology*, 2007/4. 1095–1134. <https://doi.org/10.1086/508792>
- Clark, Terry N. – Seymour M. Lipset (2001b) Are Social Classes Dying? In: (eds.) *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington, Woodrow Wilson Center Press; Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press. 39–54.
- Clark, Terry N. – Seymour M. Lipset (eds.) (2001a) *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington, Woodrow Wilson Center Press; Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press.
- Cohen, Philip N. – Matt L. Huffman (2003) Occupational Segregation and the Devaluation of Women's Work across U.S. Labor Markets. *Social Forces*, 2003/3. 881–908. <http://dx.doi.org/10.1353/sof.2003.0027>
- Connell, Raewyn W. – James W. Messerschmidt (2005) Hegemonic Masculinity. Rethinking the Concept. *Gender and Society*, 2005/6. 829–859. <https://doi.org/10.1177/0891243205278639>
- Coston, Bethany M – Michael Kimmel (2012) Seeing Privilege Where It Isn't: Marginalized Masculinities and the Intersectionality of Privilege. *Journal of Social Issues*, 2012/1. 97–111. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-4560.2011.01738.x>
- Dahrendorf, Ralph (1976) *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London and Henley, Routledge and Kegan Paul.
- Darity, William, Jr. – Patrick A. Mason (1998) Evidence on Discrimination in Employment: Codes of Color, Codes of Gender. *The Journal of Economic Perspectives*, 1998/2. 63–90. <http://dx.doi.org/10.1257/jep.12.2.63>
- Dewald, Jonathan (2001) The Aristocracy and Gentry. In: Peter N. Stearns (ed.) *Encyclopedia of European Social History. Volume 3*. Detroit, Charles Scribner's Sons. 27–38.

- DiTomaso, Nancy – Corinne Post – Rochelle Parks-Yancy (2007) Workforce Diversity and Inequality: Power, Status, and Numbers. *Annual Review of Sociology*, 2007/August. 473–501. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.33.040406.131805>
- Duby, Georges (1980) *The Three Orders: Feudal Society Imagined*. Chicago and London, University of Chicago Press.
- Elliott, James R. – Ryan A. Smith (2004) Race, Gender, and Workplace Power. *American Sociological Review*, 2004/3. 365–386. <http://dx.doi.org/10.1177/000312240406900303>
- England, Paula – George Farkas – Barbara S. Kilbourne – Thomas Dou (1988) Explaining Occupational Sex Segregation and Wages: Findings from a Model with Fixed Effects. *American Sociological Review*, 1988/4. 544–558. <http://dx.doi.org/10.2307/2095848>
- England, Paula – Peter Lewin (1989) Economic and Sociological Views of Discrimination in Labor Markets: Persistence or Demise? *Sociological Spectrum*, 1989/3. 239–257. <https://doi.org/10.1080/02732173.1989.9981888>
- Farkas Zoltán (2010a) *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <http://193.6.1.94:9080/?docId=20897>
- Farkas Zoltán (2010b) *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <http://193.6.1.94:9080/?docId=20898>
- Farkas Zoltán (2011) *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <http://193.6.1.94:9080/?docId=20899>
- Farkas Zoltán (2013) *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Negyedik kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <http://193.6.1.94:9080/?docId=21499>
- Fischer, Markus (1992) Feudal Europe, 800–1300: Communal Discourse and Conflictual Practices. *International Organization*, 1992/2. 427–466. <http://dx.doi.org/10.1017/S0020818300027776>
- Fix, Michael – Raymond J. Struyk (1993) *Clear and Convincing Evidence: Measurement of Discrimination in America*. Washington, The Urban Institute.
- Friedman, Andrew L. (1977) *Industry and Labour. Class Struggle at Work and Monopoly Capitalism*. London: The MacMillan Press. <http://dx.doi.org/10.1177/1368431005051764>
- Gane, Nicholas (2005) Max Weber as Social Theorist. ‘Class, Status, Party’. *European Journal of Social Theory*, 2005/2. 211–226. <https://doi.org/10.1177/1368431005051764>
- Garfinkel, Harold (1963) A Conception of, and Experiments with „Trust” as a Condition of Stable Concerted Actions. In: O. J. Harvey: *Motivation and Social Interaction*. New York, Ronald Press. 187–238.
- Gerth, Hans H. – C. Wright Mills (trans. and eds.) (1946) *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York, Oxford University Press.
- Grabb, Edward G. (1984) *Social Inequality. Classical and Contemporary Theorists*. Toronto, Holt, Rinehart and Winston of Canada.
- Grusky, David B. (ed.) (1994) *Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder, San Francisco, and Oxford, Westview Press.
- Habermas, Jürgen (1990) *Moral Consciousness and Communicative Action*. Cambridge, MIT Press.
- Habermas, Jürgen (1994a) *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.

- Habermas, Jürgen (1994b) Legitimációs problémák a moden államban. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó. 183–221.
- Habermas, Jürgen (1996) *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: Polity Press
- Harris, Dean A. (ed.) (1995) *Multiculturalism from the Margins: Non-Dominant Voices on Difference and Diversity*. Westport, Bergin & Garvey.
- Harvey, O. J. (1963) *Motivation and Social Interaction*. New York, Ronald Press.
- Hechter, Michael (1993) Values Research in the Social and Behavioral Sciences. In: Michael Hechter – Lynn Nadel – Richard E. Michod (ed.) *The Origin of Values*. New York, Aldine de Gruyter. 1–28. <https://doi.org/10.2307/2076352>
- Hechter, Michael (2004) From Class to Culture. *American Journal of Sociology*, 2004/2. 400–445. <http://dx.doi.org/10.1086/421357>
- Hechter, Michael – Lynn Nadel – Richard E. Michod (ed.) (1993) *The Origin of Values*. New York, Aldine de Gruyter.
- Heckman, James J. (1998) Detecting Discrimination. *The Journal of Economic Perspectives*, 1998/2. 101–116. <http://dx.doi.org/10.1257/jep.12.2.101>
- Hirsch, Barry T. – Edward J. Schumacher (1992) Labor Earnings, Discrimination, and the Racial Composition of Jobs. *Journal of Human Resources*, 1992/4. 602–628. <http://dx.doi.org/10.2307/146077>
- Hirsh, C. Elizabeth – Sabino Kornrich (2008) The Context of Discrimination: Workplace Conditions, Institutional Environments, and Sex and Race Discrimination Charges. *American Journal of Sociology*, 2008/5. 1394–1432. <http://dx.doi.org/10.1086/525510>
- Hooks, Bell (2010) Class and Race: The New Black Elite. In: Michael S. Kimmel – Abby L. Ferber (eds.) *Privilege: A Reader*. Boulder, Westview Press. 169–178.
- Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.) (1994) *Általános jogtörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Huffman, Matt L. – Philip N. Cohen (2004) Racial Wage Inequality: Job Segregation and Devaluation across U.S. Labor Markets. *American Journal of Sociology*, 2004/4. 902–936. <https://doi.org/10.1086/378928>
- Johansson, Mats – Katarina Katz – Håkan Nyman (2005) Wage Differentials and Gender Discrimination. Changes in Sweden 1981–98. *Acta Sociologica*, 2005/4. 341–364. <https://doi.org/10.1177/0001699305059946>
- Kendall, Frances E. (2006) *Understanding White Privilege: Creating Pathways to Authentic Relationships Across Race*. New York, Routledge.
- Kimmel, Michael S. – Abby L. Ferber (eds.) (2010) *Privilege: A Reader*. Boulder, Westview Press.
- Kofman, Eleonore – Judith Roosblad – Saskia Keuzenkamp (2009) Migrant and Minority Women, Inequalities and Discrimination in Labour Market. In: Karen Kraal – Judith Roosblad – John Wrench (eds.) *Equal Opportunities and Ethnic Inequality in European Labour Markets. Discrimination, Gender and Policies of Diversity*. Amsterdam, Amsterdam University Press. 47–68.
- Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (2012) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, Argumentum Kiadó.

- Kozyr-Kowalski, Stanislaw (1983) Max Weber's Theories of Social Estates. *The Polish Sociological Bulletin*, 1983/1–4: 85–102.
- Kraal, Karen – John Wrench – Judith Roosblad – Patrick Simon (2009) The Ideal of Equal Opportunities and the Practice of Unequal Chances. In: Karen Kraal – Judith Roosblad – John Wrench (eds.) *Equal Opportunities and Ethnic Inequality in European Labour Markets. Discrimination, Gender and Policies of Diversity*. Amsterdam. Amsterdam University Press. 9–21.
- Kraal, Karen – Judith Roosblad – John Wrench (eds.) (2009) *Equal Opportunities and Ethnic Inequality in European Labour Markets. Discrimination, Gender and Policies of Diversity*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Lenski, Gerhard E. (1966) *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York, McGraw–Hill Book Company.
- Levanon, Asaf – Paula England – Paul Allison (2009) Occupational Feminization and Pay: Assessing Causal Dynamics Using 1950–2000 U.S. Census Data. *Social Forces*, 2009/2. 865–891. <http://dx.doi.org/10.1353/sof.0.0264>
- List, John A. – Imran Rasul (2011) Field Experiments in Labor Economics. In: Orley Ashenfelter – David Card (eds.) *Handbook of Labor Economics. Volume 4A*. Amsterdam, Elsevier. 104–228. [http://dx.doi.org/10.1016/s0169-7218\(11\)00408-4](http://dx.doi.org/10.1016/s0169-7218(11)00408-4)
- Lucal, Betsy (1996) Oppression and Privilege: Toward a Relational Conceptualization of Race. *Teaching Sociology*, 1996/3. 245–255. <http://dx.doi.org/10.2307/1318739>
- Martin, John L. (2009) Formation and Stabilization of Vertical Hierarchies among Adolescents: Towards a Quantitative Ethology of Dominance among Humans. *Social Psychology Quarterly*, 2009/3. 241–264. <http://dx.doi.org/10.1177/019027250907200307>
- Matthews, Sally (2013) Reflections on the Appropriate Use of Unjustly Conferred Privilege. *Theoria*, 2013/2. 23–41. <http://dx.doi.org/10.3167/th.2013.6013502>
- McIntosh, Peggy (1998) White Privilege and Male Privilege: A Personal Account of Coming to See Correspondences through Work in Women's Studies (1988). In: Margaret L. Andersen – Patricia Hill Collins (eds.) *Race, Class, and Gender: An Anthology*. Belmont, Wadsworth Pub. Co. 94–105.
- McIntosh, Peggy (2012) Reflections and Future Directions for Privilege Studies. *Journal of Social Issues*, 2012/1. 194–206. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-4560.2011.01744.x>
- Moore, Thomas S. (2010) The Locus of Racial Disadvantage in the Labor Market. *American Journal of Sociology*, 2010/3. 909–942. <http://dx.doi.org/10.1086/655823>
- Murray, Carolyn B. – J. Owens Smith (1995) White Privilege: The Rhetoric and the Facts. In: Dean A. Harris (ed.) *Multiculturalism from the Margins: Non-Dominant Voices on Difference and Diversity*. Westport, Bergin & Garvey. 139–153.
- Neal, Derek A. – William R. Johnson (1996) The Role of Premarket Factors in Black-White Wage Differences. *Journal of Political Economy*, 1996/5. 869–895. <http://dx.doi.org/10.1086/262045>
- Nilsson, Angela – John Wrench (2009) Ethnic Inequality and Discrimination in the Labour Market. In: Karen Kraal – Judith Roosblad – John Wrench (eds.) *Equal Opportunities and Ethnic Inequality in European Labour Markets. Discrimination, Gender and Policies of Diversity*. Amsterdam, Amsterdam University Press. 23–46.

- Örkény Antal – Vári István (2009) Szempontok és kérdőjelek a magyarországi roma kisebbség tanulmányozásához. Elérhető: <http://cieh-programmes.uniparis3.fr/docs/Minorite/romak.pdf> (Letöltve: 2013. június 9.): 15–16.
- Pager, Devah – Bart Bonikowski – Bruce Western (2009) Discrimination in a Low-Wage Labor Market: A Field Experiment. *American Sociological Review*, 2009/5. 777–799. <http://dx.doi.org/10.1177/000312240907400505>
- Pager, Devah – Hana Shepherd (2008) The Sociology of Discrimination: Racial Discrimination in Employment, Housing, Credit, and Consumer Markets. *Annual Review of Sociology*, 2008/August. 181–209. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.33.040406.131740>
- Parsons, Talcott (1951) *The Social System*. New York, Free Press.
- Parsons, Talcott (1964) *Essays in Sociological Theory*. New York, Free Press.
- Pease, Bob (2010) Undoing Privilege. *Unearned Advantage in a Divided World*. London and New York, Zed Books.
- Petersen, Trond – Ishak Saporta (2004) The Opportunity Structure for Discrimination. *American Journal of Sociology*, 2004/4. 852–901. <http://dx.doi.org/10.1086/378536>
- Petersen, Trond – Laurie Morgan (1995) Separate and Unequal: Occupation-Establishment Segregation and the Gender Wage Gap. *American Journal of Sociology*, 1995/2. 329–365. <http://dx.doi.org/10.1086/230727>
- Phillips, Damon J. – Ezra W. Zuckerman (2001) Middle-Status Conformity: Theoretical Restatement and Empirical Demonstration in Two Markets. *American Journal of Sociology*, 2001/2. 379–429. <http://dx.doi.org/10.1086/324072>
- Piore, Michael J. (1994) The Dual Labor Market: Theory and Implications. In: David B. Grusky (ed.) *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder, San Francisco, and Oxford, Westview Press. 359–361.
- Quillian, Lincoln (2006) New Approaches to Understanding Racial Prejudice and Discrimination. *Annual Review of Sociology*, 2006/August. 299–328. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.32.061604.123132>
- Rawls, John (1997) *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Reskin, Barbara (1993) Sex Segregation in the Workplace. *Annual Review of Sociology*, 1993/August. 241–270. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.so.19.080193.001325>
- Révész T. Mihály (1994) A középkor ítélkező közhatalmi tevékenysége. In: Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.) *Általános jogtörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 85–105.
- Rex, John (1961) *Key Problems of Sociological Theory*. London, Routledge and Kegan Paul. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203002100>
- Ridgeway, Cecilia L. (2014) Why Status Matters for Inequality. *American Sociological Review*, 2014/1. 1–16. <http://dx.doi.org/10.1177/0003122413515997>
- Robinson, Tracy L. (1999) The Intersection of Dominant Discourses Across Race, Gender, and Other Identities. *Journal of Counseling and Development*, 1999/1. 73–79. <http://dx.doi.org/10.1002/j.1556-6676.1999.tb02423.x>
- Rokeach, Milton (1973) *The Nature of Human Values*. New York, The Free Press.

- Salentin, Kurt (2007) Determinants of Experience of Discrimination in Minorities in Germany. *International Journal of Conflict and Violence*, 2007/1. 32–50.
- Sanders, Melissa R. – Ramaswami Mahalingam (2012) Under the Radar: The Role of Invisible Discourse in Understanding Class-based Privilege. *Journal of Social Issues*, 2012/1. 112–127. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-4560.2011.01739.x>
- Simpson, George E – J. Milton Yinger (1985) *Racial and Cultural Minorities: An Analysis of Prejudice and Discrimination*. New York, Plenum.
- Stearns, Peter N. (ed.) (2001) *Encyclopedia of European Social History. Volume 3*. Detroit, Charles Scribner's Sons.
- Steinberg, Stephen (2001) *The Ethnic Myth: Race, Ethnicity, and Class in America*. Boston, Beacon Press.
- Székelyi Mária – Örkény Antal – Csepeli György (2001) Romakép a mai magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 2001/3. 19–46.
- Tardos Katalin (2012) Befogadás és kirekesztés a munkahelyeken. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit: *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, Argumentum Kiadó. 221–239.
- Todd, Nathan R. – Elizabeth A. McConnell – Rachael L. Suffrin (2014) The Role of Attitudes Toward White Privilege and Religious Beliefs in Predicting Social Justice Interest and Commitment. *American Journal of Community Psychology*, 2014/1–2. 109–121. <http://dx.doi.org/10.1007/s10464-014-9630-x>
- Twine, France Winddance – Bradley Gardener (2013b) Introduction. In: (eds.) *Geographies of Privilege*. New York and London, Routledge. 1–16.
- Twine, France Winddance – Bradley Gardener (eds.) (2013a) *Geographies of Privilege*. New York and London, Routledge.
- Vance, Eugene (1986) Chrétien's Yvain and the Ideologies of Change and Exchange. In: Kevin Brownlee – Stephen G. Nichols (eds.) *Images of Power: Medieval History/Discourse/Literature*. Yale French Studies, No. 70. New Haven and London, Yale University Press. 42–62. <http://dx.doi.org/10.2307/2929848>
- Weber, Max (1967) *Gazdaság és társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1978a) *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology. Volume I*. (Eds.: Guenther Roth – Claus Wittich) Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Weber, Max (1978b) *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology. Volume II*. (Eds.: Guenther Roth – Claus Wittich) Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.
- Weber, Max (1987) *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wegener, Bernd (1992) Concepts and Measurement of Prestige. *Annual Review of Sociology*, 1992/August. 253–280. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.so.18.080192.001345>
- Weis, Lois – Michelle Fine (eds.) (1993) *Beyond Silenced Voices: Class, Race, and Gender in United States Schools*. Albany, State University of New York Press.
- Weis, Lois (1993) White Male Working-Class Youth: An Exploration of Relative Privilege and Loss. In: Lois Weis – Michelle Fine (eds.) *Beyond Silenced Voices: Class, Race,*

- and Gender in United States Schools*. Albany, State University of New York Press. 237–258.
- Willis, Arlette I. – Karla C. Lewis (1999) Our Known Everydayness: Beyond a Response to White Privilege. *Urban Education*, 1999/2. 245–262.
<https://doi.org/10.1177/0042085999342006>
- Witt, Ronald G. (1971) The Landlord and the Economic Revival of the Middle Ages in Northern Europe, 1000–1250. *The American Historical Review*, 1971/4. 965–988.
<http://dx.doi.org/10.2307/1849238>
- Woods, Jewel (2010) The Black Male Privileges Checklist. In: Michael S. Kimmel – Abby L. Ferber (eds.) *Privilege: A Reader*. Boulder, Westview Press. 27–37.
- Yao, Shuntian (2002) Privilege and Corruption. The Problems of China's Socialist Market Economy. *American Journal of Economics and Sociology*, 2002/1. 279–299.
<http://dx.doi.org/10.1111/1536-7150.00160>
- You, Jong-Sung – Sanjeev Khagram (2005) A Comparative Study of Inequality and Corruption. *American Sociological Review*, 2005/1. 136–157.
<https://doi.org/10.1177/000312240507000107>
- Zhou, Xueguang (2005) The Institutional Logic of Occupational Prestige Ranking: Reconceptualization and Reanalyses. *American Journal of Sociology*, 2005/1. 90–140.
<http://dx.doi.org/10.1086/428687>
- Zlinszky János (1994) A feudális állam és jog történetéhez. In: Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.) *Általános jogtörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 51–84.

A KRITIKAI ELMÉLETEK HÁLÓZATI MODELLJE

Sik Domonkos

sikdom@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2017.1.95

Absztrakt

A tanulmányban egy olyan kritikai elmélet kidolgozására teszek kísérletet, melyben a Bourdieu, Giddens, Habermas Honneth és Lash által azonosított társadalmi patológiák egyidejűleg ragadhatók meg. E szerzők gondolati építményei az univerzalitás igényével lépnek fel, mint-hogy azonban specifikus történeti konstellációba ágyazottak, valójában a modernitás emancipatórikus és patológikus tendenciáinak csupán korlátozott szeletéhez férnek hozzá. Mindeközben szintézisüket megakadályozza az alapjukul szolgáló társadalomelméletek inkommutabilitása. Ennek meghaladásához mindenképp egy olyan metaelméleti keretre van szükség, mely képes kezelni a kordiagnózisok történeti és társadalomelméleti különbségeit. E célból White és Latour hálózatelméletére támaszkodom. Azáltal, hogy az olyan fogalmak mint a habitus, illúzió, mező, rutin, szakértői reflexivitás, életvilág, kommunikatív cselekvés, rendszer, elismerés, információ és esztétikai reflexivitás hálózati konstellációként kerülnek bemutatásra, lehetőség nyílik a segítségükkel feltárt patológiák egyidejű vizsgálatára.

Kulcsszavak

kritikai elmélet, hálózatelmélet, Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth, Lash, White, Latour

A NETWORK MODEL OF CRITICAL THEORIES

Domonkos Sik

Abstract

The paper attempts to develop a critical theory that is capable of analyzing simultaneously various social pathologies identified by Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth and Lash. The theories of these authors claim to provide a universally relevant description of modernity, but because of being embedded in different social and historical constellations, they have access only to a limited set of pathological and emancipatory tendencies of modernity. Moreover, the synthesis of these theories is hindered by the incompatibility of their conceptual foundations. Therefore an integrated meta-theoretical framework is needed which is adequate to handle the conceptual divergences of these theories. As a meta-theoretical framework, White's and Latour's network theory is used for this purpose. The notions of habitus, field, reflexivity, communicative action, system, recognition, information and aesthetic reflection are interpreted as network constellations, so the pathologies revealed with their help can be analyzed in a unified theoretical framework.

Keywords

critical theory, network theory, Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth, Lash, White, Latour

A KRITIKAI ELMÉLETEK HÁLÓZATI MODELLJE

Sik Domonkos

A szociológiai gondolkodás történetét végigkísérik a társulások leírására tett újabb és újabb kísérletek. Ezek során különböző modellek kerültek kidolgozására, melyek segítségével különbözőképp értelmezhetők az egyének egymáshoz kapcsolódásának formái, a személyközi viszonyokat stabilizáló mechanizmusok, valamint a társulások átalakulásának irányai. Ezen elméletek abban az értelemben egymással össze nem kapcsolható, párhuzamos megközelítéseknek tekinthetők, hogy eltérő értékek és problémahorizontok talaján állva, a társas jelenségek más-más aspektusára fókuszálnak. Egyazon társas cselekvéshelyzetet vizsgálva az interakciók különböző aspektusaihoz férnek hozzá, miközben mások vakfoltban maradnak számukra. Ebből a problémából kiindulva korábbi munkáimban egyrészt arra tettem kísérletet (Sik 2012), hogy hálózatelméleti (White, Latour) keretek között kapcsoljam egymáshoz a társadalmi integráció legfontosabb kortárs elméleteit (Bourdieu, Habermas, Luhmann). Másrészt arra törekedtem, hogy ezeket a megközelítéseket a késő modernitás kritikai elméleteivel (Giddens, Lash) konfrontálva feltárjam a különböző integrációs logikák által keretezett társadalmi terek közti kölcsönhatásokat (Sik 2015a).

Az alábbiakban e vizsgálódások eredményeire építve azt a célt tűzöm ki, hogy a klasszikus és késő modernitás legfontosabb kritikai elméleteit egységes hálózati modellben ragadjam meg.¹ Miközben a társadalom egymáshoz kapcsolódó cselekvők hálózataként való leírása a klasszikus szociológiáig nyúlik vissza, csupán a közelmúltban vált meghatározó megközelítéssé. A hálózati megközelítés egyrészt lehetőséget teremt a különböző méretű társulások közös elméleti keretben való megragadására, másrészt a különböző kapcsolódási formák egyazon hálózat kötéseként történő megragadására. A kritikai elméletek hálózati szintézise emellett kapcsolatot teremt azon napjainkban dinamikus növekvő kutatásokkal, melyek – akár az információs társadalom, akár a hétköznapi élet szintjén található – hálózatokkal foglalkoznak. Amennyiben sikerül a hálózatok morfológiai sajátosságainak szintjén azonosítani a kritikai elméletek által tárgyalt patológikus integrációs formákat, úgy mindezekkel a területekkel kapcsolatban is megvizsgálhatóvá válnak az olyan klasszikus kérdések mint az egyen-

¹ A társadalomelméletek hálózatelméleti perspektívából történő újrainterpretálására, az utóbbi időben egyre több kísérlet irányult. Elsősorban Luhmann kommunikációelméletét igyekeztek ebbe az irányba továbbfejleszteni (Fuchs 2001, Fuhse 2015a, 2015b). A kritikai elméletek közül Bourdieu mezőelmélete váltott ki számottevő érdeklődést (Bottero–Crossley 2011, De Nooy 2003, Erickson 1996, Garcelon 2010, Kirschbaum 2012, Seeley 2014), de találunk példát Habermas elméletének ilyen irányú továbbgondolására is (Mische 2003, 2008). Mások továbbá amellet érvelnek, hogy a kritikai elméletek egész hagyományát újra kell fogalmazni ebből a perspektívából (Harrison 2001). Miközben ezek e kísérletek kétségtelenül inspirálóak, jelen vizsgálódásokban igyekszem továbblépni az általuk megkezdett úton: célom nem egyszerűen a reinterpretáció, hanem a hálózatelméletek metaelméletként való hasznosítása egy a különböző típusú kapcsolódási formákat magában foglaló elmélet kidolgozása számára.

lőtlenségek elleplezett újratermelése (Bourdieu), a reflexivitás korlátai (Giddens), a kommunikatív cselekvés torzulásai (Habermas), az elismerés-megvonás különböző formái (Honneth) vagy a technikai nivellálódás következtében fenyegető értelemvesztés (Lash).

A legjelentősebb társadalomelméletek Parsons óta a társulások kérdéséhez a kettős kontingencia problematikája felől közelítenek (Parsons–Shils 1951: 16). Azokat a mechanizmusokat próbálják azonosítani, melyek kezelni képesek az alapértelmezésben egymás számára kölcsönösen kiszámíthatatlan cselekvők interakciójában rejlő esetlegességet. E mechanizmusok abban az értelemben integrációs szerepet töltenek be, hogy megnövelik a közös cselekvés valószínűségét, és ezáltal stabilizálják a társulásokat. A klasszikus és késő modernitás legfontosabb kritikai elméletei a cselekvéskoordináció markánsan különböző mechanizmusait mutatják be. Ezért első lépésben a cselekvéskoordináció Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash elméleteiben megjelenő koncepcióit tekintem át.² Ezt követően azt a kérdést vizsgálom meg röviden, hogy milyen értelemben használhatók a hálózatelméletek olyan metaelméletként, melynek keretei között a különböző kritikai elméletekben felbukkanó cselekvéskoordinációs mechanizmusok egyaránt elhelyezhetők. Végül az előkészítést követően arra teszek kísérletet, hogy a különböző cselekvéskoordinációs mechanizmusokat hálózatelméleti keretek között fogalmazzam újra.

Ettől az eljárástól mindenekelőtt azt remélem, hogy az – eltérő hagyományokba és történeti kontextusokba való beágyazottságuk okán – inkommenzurábilis kritikai elméletek, ha közvetlenül nem is lesznek szintetizálhatók, de legfontosabb kordiagnosztikai potenciáljuk egy közös metaelméleti nyelvre lefordíthatóvá válik. Amennyiben sikerül a hálózatok morfológiai jellemzőinek szintjén leírni a patológikus integrációs formákat, úgy a belső inkonzisztenciáikból és eltérő fogalomkészletükből fakadó inkommenzurabilitás meghaladhatóvá válik. Ebben az esetben olyan forrásként tekinthetünk a kritikai elméletekre, melyek a társadalmi integráció patológiáira vonatkozó hipotéziseket tartalmaznak. Ezeket hálózati torzulásként újraértelmezve, empirikusan egyidejűleg megfigyelhető formára hozzuk, lehetővé téve az egyes elméletek vakfoltjainak kiküszöbölését, valamint a különböző torzulások közti kölcsönhatások elemzését. Az alábbi tanulmányban – egy nagyobb vállalkozás (Sik 2015b, 2016a, 2016b) részeként – e tágabb célok megvalósításának előkészítésére teszek kísérletet: a kritikai elméletek és a hálózatelmélet közti kapcsolódási pontok kidolgozására.

A cselekvéskoordináció kritikai elméletei

A társas cselekvéshelyzetekben a cselekvők egyszerre vannak kitéve a nem tudatosuló motivációk, a tudatosuló szándékok és vágyak, valamint a tőlük független kényszerek hatásának. A kettős kontingencia feloldása, vagyis a társas cselekvéshelyzetek koordinációja e szinteken értelmezhető. Ahhoz, hogy a társulások stabilizálódjanak vagy a nem tudatosuló motivációk szintjén kell szinkronba kerülniük a cselekvőknek, vagy a közös célok és eszközök révén, vagy azáltal, hogy közös kényszereknek vannak kitéve. A cselekvéskoordináció e három szintjét a cselekvéselméletek központi fogalma az intencionalitás, vagyis a tudatosság segítségével preintencionális, intencionális és – minthogy a társadalmi kényszerek a cselekvések nem szándékolt következményeiként termelődnek újra – posztintencionálisnak

² Természetesen, mint minden választás esetében, a fenti öt szerzővel kapcsolatban is felmerül a kérdés, miért épp az általuk kidolgozott kritikai társadalomelméletekre támaszkodom? Fenntartva, hogy a társadalmi integráció lehetséges formáit ezek az elméletek sem fedik le teljességgel (tekintve, hogy azok szüntelen változásban vannak, így egy ilyen fajta totalitás-igény alighanem elméleti szempontból is paradox) és ennyiben a választás esetleges, úgy gondolom, hogy a „késő” és „klasszikus modernitás” legfontosabb aspektusai segítségükkel megragadhatók (részletesebben lásd: Sik 2015a: 7–11).

nevezhetjük.³ A továbbiakban a cselekvéskoordináció e három szinten azonosítható formáit tekintem át a klasszikus és késő modernitás legfontosabb társadalomelméletei segítségével.⁴

Bourdieu szerint a társas cselekvések koordinációját, vagyis a társulások stabilitását preintencionális szinten a habitus, intencionális szinten az illúziók és posztintencionális szinten a különböző tőkék mentén szerveződő mezők biztosítják. A lehetséges cselekvések terét a materiális és szimbolikus tőkék jelölik ki abban az értelemben, hogy ezek olyan felhalmozott munkából származó erőforrásként szolgálnak, amit szabadon felhasználhat a cselekvő. Az ezek mentén kialakuló egyenlőtlenségek ilyenformán az egyén számára választható cselekvési alternatívák közti különbségeket is kifejezik: egyebek mellett azt, hogy ki milyen javakhoz fér hozzá, milyen jogosítványai és kompetenciái vannak. A cselekvők számára a tőkeviszonyok kényszerként adóttak amennyiben objektíve lehatárolják mozgásterüket. Ennek megfelelően lehetőségeik körét tágítandó, folyamatosan törekszenek a szimbolikus és materiális tőke felhalmozására. Minthogy a tőkék újraelosztása az esetek többségében zéró-összegű játszmában történik,⁵ így e törekvés szükségszerűen konfliktusossá teszi a mezőket (Bourdieu–Wacquant 1992: 97). Azt, hogy ez mégse eredményezzen szélsőségesen instabil társulást, elsősorban a szimbolikus erőszak nyomán bevéssett illúziók és habitusok biztosítják.

Az illúziók olyan szabályokként foghatók fel, melyek a fennálló egyenlőtlenségeket és játszmákat a legitimitás aurájával ruházzák fel (Bourdieu 2002: 129). Ahogy a játékszabályoknak önkéntesen alávetik magukat az adott játékba kezdők, elfogadva az általa kijelölt tétet és stratégiákat, úgy fogadják el a különböző mezők szabályait is a cselekvők. A kettő közötti különbség abban áll, hogy míg a játékszabályok átláthatók és kölcsönösen elfogadottak a játékosok számára, addig a mezők szabályai elleplezik az egyenlőtlenségek újratermelődését, és ennyiben végső soron kényszeren alapulnak. Hiába vonatkoznak a tőkék megszerzésének szabályai mindenkire egyformán, ha különböző erőforrások okán mégis egyenlőtlen esélyeket eredményeznek, és ezáltal a fennálló viszonyok újratermeléséhez járulnak hozzá. Az illúziók ilyenformán a hatalmi viszonyokat uralmi viszonyná transzformáló értelmezési keretek, melyek a fair játékszabályok látszata révén legitimálják a valójában kiegyenlítőlen mezőharcokat. Noha az illúzió kijelöli a szabályokat, magát a szabályokhoz való viszonyt már korántsem határozza meg. Ez sokkal inkább a mezőpozíció kitapasztalása során kialakuló habitus függvénye (Bourdieu 1990: 53).⁶ A rendelkezésére álló tőkéktől függő cselekvési tereket belakva az egyén stratégiákat alakít ki, melyek diszpozicionális, ösztönös szinten eligazítják a legkülönbözőbb helyzetekben. Ezek a nem tudatosuló stratégiák egyaránt ösztönözhetnek a szabályokkal szembeni nagyvonalúságra, szigorú betartásukra vagy éppen semmibe vevésükre.

³ A preintencionális, intencionális és posztintencionális megkülönböztetéshez lásd: Sik 2012: 222–228.

⁴ Az egyes kritikai elméletek részletes elemzésére e tanulmányban értelemszerűen nincs mód (ehhez lásd korábbi munkáimat: Sik 2012, 2015a). Ehelyett az alábbiakban csupán a hálózati szintézis szempontjából kiemelt jelentőségű fogalmak ismertetését és egymáshoz való viszonyának tisztázását tűzöm ki célul.

⁵ A materiális tőke vonatkozásában a kizsákmányolás marxi fogalma jól megvilágítja, hogy a bér munkás által előállított értéktöbblet kisajátítása milyen értelemben előfeltétele a profitnak. Hasonlóképpen a szimbolikus tőkék esetében a – versengés szabályait is magába foglaló – valóságdefiniálás monopóliumára utalhatunk: ez abban az értelemben szintén zéró-összegű játszmához vezet, hogy az érintettek csupán szűk csoportja a többiek kizárása révén rendelkezhet felette, biztosítva saját előnyös pozícióját a versengésben.

⁶ Természetesen ahogy a mezők változnak, azzal párhuzamosan a habitus is folyamatosan formálódik. Ebben az értelemben nem zárt, hanem az új szocializációs hatásokra nyitott diszpozíciókészetnek tekinthető.

Giddens megközelítése szerint a társas cselekvések összehangolását preintencionális szinten a hétköznapi életet szervező rutinok, intencionális szinten a cselekvők reflexivitása, posztintencionális szinten pedig a reflexív intézmények fogalmaival írhatjuk le. A cselekvők elemi igénye, hogy a világban otthonosan érezzék magukat, vagyis egyszerre legyen számukra kiszámítható a jövő és bírjon valamiféle értelemmel tevékenységük. Ezt az ontológiai biztonságot a legelemibb szinten az biztosítja, ha a hétköznapi cselekvések automatikus pályára állnak, és ezáltal kivonódnak a tudatosulás köréből. Ebben az esetben ugyanis magától értetődővé és kiszámíthatóvá válnak, vagyis nem merülnek fel velük kapcsolatban kérdések miközben megakadásuknak is csekély az esélye. A rutinizált tevékenységek szisztematikusan ismétlődő cselekvési mintázatokat kirajzolva, a társak számára is kiismerhető cselekvési teret körvonalaznak (Giddens 1984: 50–53). Ezáltal képesek a különböző társulások stabilizálására. Ezen túlmenően a rutinok központi szerepet töltenek be a cselekvések kereteit kijelölő intézmények fenntartásának folyamatában is. Ezek épp attól képesek a téren és időn átívelő, lokális kontextusoktól függetlenül érvényes keretként funkcionálni, hogy a rutinok öntudatlan szintjén beépülnek a cselekvők horizontjába (Giddens 1984: 64).

Míthogy a rutinok közvetlenül és – az intézmények fenntartásában játszott szerepük révén – közvetve is a társulások stabilizálásáért felelősek, így a változó környezeti feltételekre való reagálás és alkalmazkodás óhatatlanul alternatív mechanizmusokra hárul. Ezen a ponton a cselekvők és intézmények szintjén egyaránt azonosítható reflexivitásra utalhatunk. A reflexivitás előfeltétele a rutinok és intézmények inadekvát mivoltának tapasztalata, vagyis annak átélése, hogy sem az automatizált cselekvési mintázatok, sem pedig a téren és időn átívelő kényszerek nem képesek többé a hétköznapi kiszámítható és problémamentes lefolyását biztosítani (Giddens 1984: 4–6). A magától értetődőségek helyett, a késő modern cselekvő környezeti és intézményi kockázatokkal, valamint a célok és eszközök értelmezési bizonytalanságaival találja magát szembe. Ennek megfelelően arra kényszerül, hogy folyamatosan maga mérlegelje a lokális és globális kockázatokat. Ebben szakértői tudások segítenek ugyan, ám – míthogy ezek maguk is a kockázatok és bizonytalanságok terébe ágyazódnak – a bizonyosság illúzióját immár nem képesek megteremteni. Az egyes kockázatok mérlegelése az egyén feladatává válik, hasonlóképpen a korábban ezekre ráépülő identitás megteremtéséhez. Míthogy a magától értetődőségek megszűnése a cselekvők mellett az intézményeket is érinti, így arra ők is hasonlóan reagálnak: ahelyett hogy az alapjukul szolgáló szakértői tudást automatikusan alkalmazzák, interakcióra lépnek a cselekvőkkel, perspektívájukból reflektálnak saját működésükre, beépítve az ő szempontjaikat is. Míg a rutinok és tradicionális intézmények magától értetődőségük révén, addig a reflexív cselekvők és intézmények önmaguk és környezetük folyamatos monitorozásával járulnak hozzá a társulások stabilizálásához, vagyis a flexibilitás lehetőségének biztosításával (Giddens 1991: 21–23).

Habermas elméletében a társas cselekvések koordinációját preintencionális szinten a természetes beállítódásban adott életvilág, intencionális szinten a reflexív beállítódást lehetővé tevő kommunikatív cselekvés, posztintencionális szinten pedig az alrendszerek biztosítják. Az életvilág fogalma arra a tudatosulás küszöbét el nem érő értelmezési folyamatra utal, melynek eredményeként előáll a magától értetődő, megkérdőjelezetlen „valóság”. E folyamatok olyan sémákra és idealizációkra támaszkodnak, melyek automatikusan és éppen ezért észrevétlenül fejtve ki hatásukat, strukturálják az észleleteket és értelemmel töltik meg a jelenségeket. Míthogy ezek az értelmezési folyamatok „természetes beállítódásban” a tudatosulási küszöböt nem érik el, nem kontrollálhatók a cselekvők által. Ugyanakkor automatikus mivoltuknak köszönhetően egyúttal az evidencia végső bázisaként is szolgálnak (Habermas 2011: 371–375). Az értelemadáshoz használt idealizációk és sémák elsajátítása továbbá elválaszthatatlan a nyelvhasználatától. Ezért az életvilág óhatatlanul egy közös, interszubjektív valóságot fejez ki, ezáltal fundamentális szinten hozzájárul a társulások stabilizálásához.

Az életvilág magától értetődősége felfüggesztődik azokban a helyzetekben, amikor a cselekvés szempontjából inadekváttá válik, vagyis nem teszi lehetővé az elérni vágyott célok megvalósítását a kézenfekvő eszközök segítségével. Ilyenkor a valóság elveszti természetes, evidens auráját és új értelmezés kidolgozása válik szükségessé. Minthogy a sémák és idealizációk nyelvi közvetítéssel kerülnek elsajátításra, így megújításukra is beszédaktusok sorozatában nyílik lehetőség, egy új, kölcsönösen elfogadható jelentéshorizont elfogadása révén (Habermas 2011: 371). Egy ilyen vita maga is a közös jelentés megtalálására irányuló cselekvésnek tekinthető, ami sajátos racionalitáspotenciált rejt magában. Amennyiben a beszédaktusok az érvek és ellenérvek logikáján alapulnak, úgy a lehető legracionálisabb közös tudást hozzák felszínre, amennyiben rejtett vagy nyílt hatalmi viszonyokon, úgy a reflexió elől elzárt, dogmatikus valóságértelmezést. Minthogy a kommunikatív cselekvés célja a közös valóság megteremtése, ezért a lokális cselekvéskoordináció mellett hosszútávon a társulások stabilizálásához is hozzájárul.

A valóság értelmezésének nem tudatosuló és közösen megvitatott formáit kiegészítik a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok alapján szerveződő alrendszerek. Az olyan intézményesített eszközök mint a pénz vagy a jogszabályok egyaránt lehetőséget teremtenek arra, hogy kötött pályára tereljék a kommunikációt és ezáltal a valóságértelmezés különbségeiből fakadó esetlegességeket csökkentsék. Ehhez mindössze arra van szükség, hogy magukra a médiumokra vonatkozó jelentéseket elfogadják a cselekvők. Ezáltal világlátásukban különböző széles csoportokat felölelő társulások stabilizálására nyílik lehetőség. A médiumok téren és időn átívelő közös alkalmazkodási pontokként, a társas cselekvések szabványosított kereteit jelölik ki. Az ezek keretében lefolytatott cselekvések különböző feladatokra specializálódnak, az életvilágban megnyilvánuló társadalmi kontextustól való eloldódás révén biztosítva rendszerszerű működésüket (Habermas 2011: 398). A rendszerek ilyenformán egyszerre tekinthetők rendkívül hatékonyak, ugyanakkor a hétköznapi élet kérdései iránt indifferensnek.

Honneth szerint a társas cselekvések összehangolása szempontjából kulcsfontosságú az elismerés iránti vágy. Preintencionális szinten az intimitás és szeretet, intencionális szinten a teljesítmény és az egyéni életforma elismerése, posztintencionális szinten a méltóság jogi elismerése fejezik ki azt, hogy a társak miként járulnak hozzá az identitás fenntartásához. Amennyiben e különböző formákat öltő elismerésben hiányt szenved a cselekvő, úgy az önmagához való viszonya is torzul, valamint cselekvési képessége is beszűkül. Ez motiválja arra, hogy küzdjön társai elismeréséért, mely küzdelem ilyenformán a társas cselekvések összehangolásának előfeltétele.

A tudatos kontrolltól, erős érzelmi meghatározottsága miatt független szeretet az egyéni kvalitások másik egyén általi elismeréseként értelmezhető (Honneth 1996: 95). Az ön- és másokba vetett bizalom egyaránt összefüggésbe hozható vele abban az értelemben, hogy az intimitásban nyílik lehetőség az egyén feltárulkozására és az ennek során megmutatkozó sajátosságokra vonatkozó visszajelzésre. Amennyiben az identitása lényegi elemeit feltáró egyén pozitív megerősítést kap, úgy tudja ezeket a cselekvések olyan szervezőelvévé transzformálni, melyekre akár a társak véleménye ellenében is támaszkodni tud (önbizalom). Az intimitásban megalapozott relatív függetlenség, egyúttal arra is lehetőséget teremt, hogy nyitott legyen a közös cselekvésre, minthogy az nem hordozza magában a másoknak való totális alávetettség lehetőségét (bizalom). Amennyiben e pozitív megerősítés nem átélhető, akár a szeretet pusztá hiánya, akár annak ellenpontjaként a fizikai és lelki megfélemlítés okán, úgy mind az önbizalom, mind pedig a másokba vetett bizalom lecsökken. A szeretet ilyenformán amellet, hogy közvetlenül megerősíti az intim kapcsolatokat, egyúttal az ön- és másokba vetett bizalom fenntartása révén közvetve is hozzájárul a társulások stabilizálásához.

A teljesítmény méltányolása és az egyéni életformák iránti szolidaritás az egyéni kvalitások kollektív elismerésének különböző formáira utal. E látszólag különböző területeket az önbecsülés kérdése kapcsolja össze: a munkaerő piaci teljesítmény – első sorban materiális javadalmazásban kifejezésre juttatott – elismerése, valamint a kulturális sajátosságok – első sorban szimbolikus formában történő – elismerése egyaránt az egyén társadalmi „értékességét” fejezik ki, vagyis a társak megbecsülését. A materiális hasznosság és a kulturális elfogadottság a társadalmi tér alighanem két legfontosabb dimenziója mentén elfoglalt pozíció indikátorai, így a cselekvők számára kitüntetett jelentőségűek. Ez azt jelenti, hogy a cselekvők jó eséllyel tudatosan viszonyulnak hozzájuk, terveket szőnek velük kapcsolatban, kiemelt feladatnak tekintik kivívásukat. A megbecsülés ilyenformán azzal járul hozzá a társulások stabilizálásához, hogy olyan intézményesített célokat jelöl ki, melyek a nyilvános cselekvéshelyzetekben igazodási pontként szolgálnak (Honneth 1996: 125–130).

A méltóság jogi védelme az emberi mivoltból fakadó jogosultságok intézményes rögzítéseként, az univerzális kvalitások kollektív elismerésére utal. Jogalannyá válva az egyén az elidegeníthetetlen jogai tiszteletben tartásáról szerez tapasztalatot. Ez a morális élmény szolgálhat alapjául annak, hogy önmagára is olyan jogokkal és kötelességekkel rendelkező cselekvőként tekintsen, aki kompetens különböző igazságossági kérdések mérlegelésében. A méltóság intézményesített formában történő elismerése olyan általános keretként értelmezhető, amely a hétköznapi cselekvéshelyzetekben felmerülő normatív kérdések kezelésének szabályait rögzíti. Ebben az értelemben a jog olyan felületként szolgál, ahol kölcsönösen elfogadható keretek között nyílik mód a konfliktusok rendezésére. Ezáltal lehetővé teszi, hogy a társulásokat potenciálisan destabilizáló nyílt vagy rejtett erőszak helyett a nézeteltérések kontrollált keretek között legyenek feloldhatók (Honneth 1996: 109–115).

Lash szerint a társas cselekvések összehangolását a késő modern társadalomban preintencionális szinten a folyamatosan áramló információ, intencionális szinten az esztétikai reflexivitás, posztintencionális szinten pedig az épített-technikai környezet biztosítja. Ahogy az információ a virtuális hálózatokban egyre inkább átszövi a hétköznapi életet, fokozatosan kivonódik a tudatosulás tartományából. Igaz, nem abban az értelemben, hogy egyáltalán ne törne be a tudatba: az információ amiatt kerül ki a tudatosuló értelmezési folyamatok köréből, mert szüntelen áramlása felszámolja azt az időt és teret, ahol értelemmé lenne formálható. Az információ efemer jelenség, abban a pillanatban érvényes, amikor valós időben közvetítésre kerül, majd anélkül tűnik el, hogy nyomot hagyna a cselekvő életvilágán. Ilyenformán az információ annyiban képes a társulások stabilizálására, amennyiben tagjai egyazon csatornára vannak rácsatlakozva és valós időben követik a rajta áramló ingereket (Lash 2002: 2–3).

Az esztétikai reflexivitás az osztályozáson és kategóriákon alapuló, társadalmilag meghatározott értelmezési folyamatok alternatívája. Ennek során a valóság zárt jelentéstartományának felnyitása a cselekvő célja, és ezáltal olyan új értelem megtalálása, ami szétfeszíti a fennálló kereteket. Az esztétikai reflexivitás ilyenformán a társadalmi keretektől való radikális függetlenedés terepe. A társulások stabilizálásához az ezen alapuló cselekvés oly módon járul hozzá, hogy azon válságok kezelésére, melyek a közös kategóriák és sémákat is érintik általuk nyílik lehetőség. Ebben az értelemben miközben a cselekvők szintjén az autonómiát teszi lehetővé a társulás szintjén a megújulást (Lash 1999: 173–181). Az esztétikai reflexivitás egyaránt ellenpontját képezi az értelemvesztést eredményező információs logikának és annak az épített-technikai környezetnek, ami a cselekvések fizikai keretként szolgál. A késő modernitásban a tárgyak egyre kevésbé megkerülhető elemei a cselekvéshelyzeteknek, így az általuk közvetített hatások maguk is a cselekvési teret lehatároló, normatív szereplővé válnak. E hatások – akár alkotói szándékot fejeznek ki, akár attól független, nem szándékolt következményt – a cselekvők számára olyan fizikai kényszerekként jelennek meg, amely egységes formára hozza az interakciókat. Ebben az értelemben az épített-tárgyi környezet materiális szinten hat ki a társulások stabilizációjára (Lash 1999: 78–87).

A fenti elméletek a társadalmi integráció olyan alternatív leírásait kínálják, melyek a kettős kontingencia kezelésének magyarázatát különböző normatív szempontok alapján teszik lehetővé. Bourdieu az egyenlőtlenségek, Giddens a reflexivitás, Habermas a kommunikáció, Honneth az elismerés és Lash a technika perspektívájából elemzik a társadalmi integráció mechanizmusait. Elméleteikből kiindulva a társas cselekvéshelyzetekben megjelenő kölcsönös kiszámíthatatlanságot a nem tudatosuló motivációk szintjén a materiális és szimbolikus tőkék megszerzéséhez és birtoklásához köthető testi beidegződések, a világ otthonosságát fenntartani hivatott rutinok, a valóság értelmezéséhez használt közös sémák és idealizációk, a másik érzelmi elismerése iránti vágy, vagy a virtuális hálózatokban áramló információ egyaránt biztosíthatja. Intencionális szinten a kettős kontingencia a javak megszerzéséért folyó játszmákat szabályozó illúziók, a kockázatokra és bizonytalanságokra szakértői tudások alapján történő reflexió, a kölcsönös megértésre törekvő érvelő kommunikáció, a másik materiális vagy szimbolikus elismerése iránti vágy, vagy a társadalmi jelentéskészletet megújító autonóm reflexió segítségével csökkenthető. Posztintencionális szinten a kettős kontingencia a szimbolikus és materiális tőkékhez köthető kényszerek segítségével, a cselekvők szempontjaira nyitott intézmények, a médiumok által lehatárolt kommunikáció keretei között, a jog által szabályozott módon vagy az épített-tárgyi környezet által közvetített cselekvési térhez igazodva kezelhető (1. táblázat).

1. táblázat

A társadalmi integráció kortárs kritikai elméletekben megjelenő mechanizmusai

társadalmi integráció logikája / szintje	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenség (Bourdieu)	habitus	illúzió	mező
reflexivitás (Giddens)	rutinok	kognitív reflexivitás	reflexív intézmény
kommunikáció (Habermas)	életvilág	kommunikatív racionalitás	alrendszer
elismerés (Honneth)	szereket	teljesítmény/ különböző életformák elismerése	jogi elismerés
technika (Lash)	információ	esztétikai reflexivitás	épített-technikai környezet

A kortárs kritikai elméletek ugyanakkor párhuzamosak abban az értelemben, hogy egymást kölcsönösen kizáró előfeltevéseken alapulnak. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy adott jelenséget a saját fogalmi készletükre redukálnak, vakfoltban hagyva az alternatív integrációs logikákat.⁷ Ezért ezek a kritikai elméletek közvetlenül nem kapcsolhatók egymáshoz. Ehelyett

⁷ Egy példával megvilágítva: a moralitás fogalmára Bourdieu elméletének keretei között sajátos szimbolikus tőkeként, Giddens alapján bizonytalanná váló szakértői tudásként, Habermas szerint a kommunikatív cselekvés előfeltételeként, Honneth felől az elismerés mércéjeként, Lash-ből kiindulva az esztétikai reflexivitást korlátozó sémaként tekinthetünk. E megközelítések inkommensurábilisak abban az értelemben, hogy különböző szempontokat tekintenek alapvető jelentőségűnek, és arra redukálják az alternatív értelmezéseket. Bourdieu például a kommunikatív cselekvés gyakorlatát sajátos illúzióként írta le, Giddens az illúziókat sajátos szakértői tudásként, Habermas az esztétikai reflexivitást a kommunikatív cselekvés megakasztásaként, Honneth a szakértői tudást az elismerési harcok terepeként, Lash az elismerési harcokat az esztétikai reflexivitás korlátjaként.

első lépésben egy olyan metaelméleti nyelvre kell őket lefordítani, ahol egyidejűleg létező cselekvési tereként újraértelmezhetők. A következő fejezetben bemutatott hálózatelméleti megközelítés ezt a célt szolgálja.

A hálózatelmélet mint metaelmélet

Az olyan hálózatelméletek mint White vagy Latour elmélete abban az értelemben kiegészítik a fenti modelleket, hogy hozzájuk hasonlóan a társulások leírására tett kísérletnek tekinthetők. Ugyanakkor abból a szempontból eltérnek tőlük, hogy nem a kettős kontingenciát feloldó cselekvéskoordinációs mechanizmusokat állítják vizsgálódásaik középpontjába, hanem az egymáshoz kapcsolódó és különváló hálózatok szüntelen dinamikáját. Noha White és Latour elméletei sok szempontból különböznek egymástól, paradigmaváltási kísérletük iránya mégis összekapcsolja őket. Mindketten arra tesznek kísérletet, hogy a „nagyelméletek” által kidolgozott társadalomelméleti kategóriákat visszabontsák, és a társulások elemi hálózati dinamikájára fókuszálva dolgozzanak ki alternatív modelleket. A hálózati megközelítés a társulások legalapvetőbb sajátosságából indul ki: abból, hogy cselekvők, jelentések, intézmények egymáshoz kapcsolódnak. Ebben a megközelítésben nincs eleve kitüntetett jelentősége sem a cselekvőnek, sem a struktúrának, sem a közös jelentéseknek vagy tudatalatti vágyaknak. Sokkal inkább az tekinthető kulcskérdésnek, hogy milyen kapcsolódási konfigurációk lehetségesek, milyen mechanizmusok blokkolják a kapcsolódásokat, és milyen változástendenciák azonosíthatók.

White megközelítése szerint a társulásokra úgy érdemes tekinteni mint különböző hálózatok metszéspontjára. Ebből mindenekelőtt az következik, hogy a társulások határai soha nem rögzítettek. A tagok direkt és indirekt módon többféle hálózatba is be vannak ágyazódva, mely hálózatokban különböző mozgásterük van. Az, hogy adott hálózatban miként viselkedik az egyén, a hálózat egészének függvénye: egyaránt összefüggésbe hozható a kapcsolódások morfológiai sajátosságaival (pl. centralizáltság), a hálózatot szervező kötések típusával (pl. közös jelentések), valamint a kapcsolódást lehetővé tevő és blokkoló mechanizmusokkal. Ebből fakadóan a hálózat új taggal történő bővülése vagy valamely tag kilépése a hálózat egészét mozgásba hozza. Ez mindenekelőtt azt eredményezi, hogy a társulások dinamikus képződmények: folyamatosan változásban van, hogy éppen kik, mik és miként kapcsolódnak egymáshoz. A cselekvők perspektívája, vagyis az, hogy milyen tudatosuló és nem-tudatosuló szempontokhoz, illetve kényszerekhez igazodnak, ennek megfelelően szintén szüntelen változásban van. A le- és hozzákapcsolódások a hálózatokban ilyenformán a kontroll újraelapozásának folyamatos igényét tartják fenn, vagyis a hálózati pozíciók szüntelen újraelosztását. A cselekvők szempontjából ez egyúttal a pozíciótól elválaszthatatlan identitás folyamatos újrapépítésével jár együtt (White 2008: 1–2).

Természetesen a hálózatok fenti értelemben vett folyamatos forrongása nem tükrözi a hétköznapi tapasztalatokat. Ebben az értelemben ez az analitikus modell a kettős kontingenciához hasonló szerepet tölt be az elméletalkotás folyamatában: felvázolja azt a feladatot, amit a legkülönbözőbb társulásoknak meg kell oldaniuk. A hálózatelmélet feladata ennek megfelelően azon mechanizmusok azonosítása, melyek segítségével az alapértelmezésben folyamatosan változásban lévő hálózatok kontrollálhatók és az identitások stabilizálhatók (White 2008: 36–37). E mechanizmusok között elsőként azokat az interakciókban formálódó történeteket kell megemlíteni, melyek a hálózat működése során felmerülő kérdésekre adott korábbi válaszokat tartalmazzák. Minden hálózat esetében azonosíthatók olyan paradigmatisztikus történetek, melyek a múltban előforduló tipikus kontrollküzdelmeket beszélik el, előrevetítve azt, ahogy a kapcsolódásokat „szokás” megszervezni és azt is, hogy milyen pozíciók és identitások lehetségesek. Bár a történetek tájékoztatnak a hálózat működésének kereteiről, mint-

hogyan az értelmezés számára nyitottak, korántsem határozzák meg részletekbe menően identitás és kontroll szerveződését (White 2008: 26–27).

Ezen a ponton olyan mechanizmusokra kell utalni, melyek nem egyszerűen példaként állnak a hálózat tagjai előtt, hanem egyúttal szankcionálják is az eltérést, és ezáltal követendő hálózatszerveződési mintázatokat valószínűsítene. Ilyen mechanizmus a különböző értékelési rendeket kifejező diszciplínák. Attól függően, hogy a hatékonyság, a presztízs vagy a tisztaság értékei állnak a középpontban, megkülönböztethetünk egymástól termelésre szakosodott interfész, döntéshozatalra szakosodott tanács, vagy a megkülönböztetésre szakosodott aréna hálózatokat (White 2008: 63–65). E különböző értékek a kapcsolódások és blokkolódások eltérő logikáját határozzák meg, a hálózaton belüli kontroll és a hozzáférhető identitások variációit hozva létre. Miközben a diszciplínák az adott hálózati típusok céljait meghatározzák, addig az eszközöket nem. E tekintetben különböző stílusok azonosíthatók, amelyek a célok elérésének eltérő módjait fejezik ki. Ezek a valóság hálózaton belüli értelmezésének sarokpontjait jelölik ki, megteremtve a társas cselekvések közös horizontját. Ilyen stílusnak tekinthető a felvilágosodás örökségéeként máig meghatározó racionalitás vagy az autonóm szubjektum koncepciója, melyek meghatározó szerepet töltenek be a legkülönbözőbb célok mentén szerveződő hálózatokban (White 2008: 115).

Noha a diszciplínák és stílusok segítségével értelmezhetővé válnak az egymáshoz közvetlenül kapcsolódó cselekvők hálózatai, az indirekt kötések által szervezett hálózatok értelmezéséhez nem elég pusztán az interakciókban formálódó közös célokra vagy eszközökre utalni. A hálózatok lokális diszciplináris és stiláris kereteitől függetlenül szerveződnek a nyilvánosságban kifejtett retorikákon és a – hálózatok általános szabályozására hivatott – kontrollrezsimeken alapuló intézmények. A retorikák olyan igazodási pontokat jelölnek ki, amelyek hálózatok széles köre számára irányadók, függetlenül attól, hogy azok kapcsolatban állnak-e egymással (White 2008: 220–225). Ilyen intézménynek tekinthető például az egyéni életutat szervező karrier, amely az interfész hálózatok kapcsolódási sorrendjének hasonló mintázatait teremti meg egymástól térben és időben távoli cselekvők számára, vagy a gazdasági szervezetek, melyek az interfész hálózatok és egy bürokratikus-racionális stílus egységként a termelés hasonló kereteit határozzák meg. A kontrollrezsimek a diszciplínák és stílusok szabályozásának legtágabb kereteit jelölik ki olyan általános értékek mint az igazság vagy a jogszerűség alapján.

Latour megközelítése szerint a társulások szerveződésének megértéséhez nem elegendő egyszerűen a cselekvők egymáshoz kapcsolódását elemezni. A cselekvők szándékaiból, beidegződéseiből vagy valamiféle immateriális normatív kényszerből kiinduló magyarázat a szociológiai gondolkodás történetének olyan öröksége, ami beszűkíti a megértés terét. Miközben a társadalomtudományok kialakulásakor döntő jelentősége volt annak, hogy a társulások működését önálló társadalmi tényekkel magyarázzuk, addig mára ez a lehatárolás okafogyottnak tekinthető. Ha egy elméleti előfeltevésektől mentes, szándékoltan naiv pillantást vetünk a társulások működésére – Latour kifejezésével élve, „követjük a cselekvőt” –, akkor szubjektumok és dolgok olyan komplex szövetével találjuk magunkat szembe, amelyben korántsem magától értetődő az oksági viszonyok és a stabilizáló mechanizmusok mibenléte (Latour 2005: 30–37). Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre választ találjunk, a szubjektumok és dolgok hálózatát szét kell szálazni és folyamatában vizsgálni, hogy miként tevődik össze a különböző komponensekből az, amit aztán a szociológia cselekvésként, csoportként vagy struktúraként értelmez.

A szubjektumok és dolgok szöveteként felfogott „cselekvőhálózatokban” mediátorokat és intermediátorokat megkülönböztethetünk egymástól, aszerint hogy a hálózat adott tagja maga is hatások kiindulópontjaként szolgál-e vagy csupán közvetíti valamely más tag hatását. Az, hogy ki vagy mi sorolódik be az előbbi vagy utóbbi kategóriába, nem a szubjektum vagy a dolog esszenciális tulajdonsága, hanem mindig az aktuális hálózati konfigurációban eldőlni

sajátossága. Ebből a perspektívából nézve a szociológia nem cselekvők, dolgok vagy intézmények esszenciális tulajdonságait vizsgálja, hanem különböző hálózatokban betöltött szerepüket. Könnyen lehet ugyanis, hogy egy cselekvő vagy intézmény egy hálózati konfigurációban mediátorként van jelen, míg más hálózatok vonatkozásában intermediátorként. Ilyenformán a cselekvő, tárgy vagy intézmény csakis az éppen releváns hálózati konfiguráció egésze felől érthető meg, nem pedig belső, tőle elválaszthatatlan sajátosságokat tulajdonítva neki (Latour 2005: 66–67).

Azzal, hogy a társulások értelmezésekor a szubjektumoknak és objektumoknak egyforma cselekvési képességet tulajdonítunk, a hálózatok stabilizálásának új szempontjaihoz jutunk. Miközben a valóságértelmezés sémái és a normatív előírások kitüntetett szerepet töltenek be a szociológiai gondolkodásban, egyúttal el is fedik a kényszer materiális aspektusát. Míg a sémák és normák óhatatlanul tartalmazznak egy az értelmezés folyamatában rejlő esetlegességet, a dolgok a cselekvés megkerülhetetlen fizikai kereteit jelölik ki. Ilyenformán azok a kényszerek, melyek kulcsfontosságúak egy társulás stabilizálása szempontjából, hatékonyabbak, ha valamilyen dologként jelennek meg, nem pedig immateriális normaként. Ez magyarázza, hogy miért kell kitüntetett figyelmet fordítani a cselekvőhálózatok tárgyi elemeire, és arra, ahogy belőlük felépülnek a társulások (Latour 2005: 194–195). Ennek segítségével egyaránt vizsgálhatók lokális és makrohálózatok, attól függően, hogy a mediátorok és intermediátorok révén a cselekvők milyen széles köre áll kölcsönhatásban egymással. A makrohálózatok esetében további kérdésként merül fel azoknak a mediátoroknak a helyi beágyazása, melyek hasonló logika mentén szervezik meg az egymással közvetlenül össze nem kapcsolt hálózatokat. Ezen a ponton sokszor olyan tárgyi-technikai komponenseket találunk (plug-in), melyek egyfajta makro-integrációt tesznek lehetővé.

Noha White és Latour elméletei mind kiindulási pontjuk, mind módszereik, mind pedig konkrét következtetések tekintetében különböznek egymástól, abból a szempontból mégis párhuzamba állíthatók, hogy egyfajta „hálózati fordulatot” hajtanak végre. Ennek legfontosabb eleme azoknak a társadalomelméleti kategóriáknak a lebontása, melyek akár a cselekvők, akár az interakciók, akár a társulások belső tulajdonságaival magyarázzák a jelenségeket. A hálózatelméleti megközelítés ehelyett abból indul ki, hogy adott cselekvők, interakciók vagy társulások különböző hálózati konfigurációban eltérő tulajdonságokra tehetnek szert. Ennek megfelelően a megértés sem nélkülözheti a hálózati sajátosságokra történő előzetes reflexiót. A mindenkori hálózat feltérképezéséből kiindulva állapítható meg, hogy a szubjektumok és dolgok milyen társulássá állnak össze és miként járulnak hozzá annak fenntartásához vagy éppen lebontásához.

Ez a fordulat teremt egyúttal lehetőséget arra is, hogy a kettős kontingencia által támasztott kihívásokat kezelő cselekvéskoordinációs mechanizmusokat újraértelmezzük, és a különböző elméletek által kidolgozott inkommenzurábilis modelleket egy közös metaelméleti térben helyezzük el. Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth vagy Lash elméleteiben azonosítható preintencionális, intencionális és posztintencionális cselekvéskoordinációs mechanizmusok egyaránt abból indulnak ki, hogy a cselekvőkhöz, interakciókhoz vagy intézményekhez hozzárendelhetők olyan sajátosságok, melyek a legkülönbözőbb társas helyzetekben egyaránt jellemzik őket, ily módon járulva hozzá a társulások stabilizálásához. Ebben a megközelítésben van a cselekvőknek habitusa, rutinjai, életvilága, kognitív és esztétikai reflexivitása, illúziói; van az interakcióknak racionalitás és elismerési potenciálja; az intézményeknek pedig tőkefelhalmozási, reflexív, automatizált, jogi, információs és technikai-tárgyi aspektusa. White és Latour ezzel szemben arra hívják fel a figyelmet, hogy ilyen értelemben esszenciális tulajdonságok nem léteznek: egyazon cselekvő, interakció vagy intézmény a hálózati kontextustól függően különböző logikákhoz igazodhat. Mindezek a kategóriák származtatott fogalmak: adott hálózati konfigurációt jellemző diszciplínaként, stílusként, retorikaként és

kontrollrezsimeként értelmezhetők újra, melyek szubjektív és objektív mediátorokra és intermediátorokra támaszkodnak.

Ebből a következtetésből továbblépve, a cselekvéskoordinációs mechanizmusok is átértelmezhetők. Azok nem a kettős kontingencia megoldásának általános modelljei, hanem adott hálózati konfigurációban felbukkanó kötéstípusok. A különböző társadalomelméletek e perspektívából eltérő hálózatokra fókuszáló elemzéseként mutatkoznak meg, melyek modelljei sokkal inkább egy-egy hálózati logikát írnak le, mintsem a cselekvők, interakciók vagy intézmények univerzális működési logikáját. Lemondva arról az igényről, hogy a társadalomelméletek segítségével esszenciális integrációs sajátosságokat azonosítsunk, és ehelyett abból kiindulva, hogy az integrációs sajátosságok a hálózati kontextus függvényei, a különböző elméletek által kidolgozott cselekvéskoordinációs mechanizmusok termékeny módon, egymás komplementereiként értelmezhetők újra. Olyan modelleként, melyek segítségével különböző kapcsolódási logikák által meghatározott társadalmi terek azonosíthatók.

A hálózatelméleti megközelítésben a habitus, a rutin, az életvilág, a szeretet vagy az információ nem a cselekvők vagy interakciók inherens tudatalatti sajátosságaként ragadható meg, hanem különböző preintencionális hálózati konfigurációban relevánssá váló kötési mintázatként. Hasonlóképpen az illúzió, a kognitív reflexivitás, a kommunikatív cselekvés, a teljesítmény vagy az életforma elismerése és az esztétikai reflexió sem a cselekvők szándékainak vagy az interakciók szerkezetének különböző helyzeteken átívelő esszenciális attribútuma, hanem különböző intencionális hálózatokat jellemző kapcsolódási forma. És végül a mezők, reflexív intézmények, alrendszer, jogi elismerés vagy az épített-technikai környezet sem a társadalmi kényszerek szükségszerű velejárója, hanem a posztintencionális hálózatok kötéstípusa. A társadalomelméletek hálózatelméleti továbbgondolásával olyan irányba folytatható a társulásokról való gondolkodás, ami mindkét megközelítés számára új távlatokat nyit meg. Egyszerre nyílik lehetőség a társadalomelméletek és a hálózatelméletek legfontosabb hiányainak kezelésére.

White és Latour elméletei azon túlmenően, hogy a kettős kontingencia problematikájából kiinduló, esszencializáló elméletek kritikáját adják, a bennük kidolgozott részletes cselekvéskoordinációs ideáltípusokhoz hasonló fogalmakat nem tudtak kidolgozni. Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash erre hiába képes, ha olyan zárt elméleteket dolgoztak ki, melyek – épp esszencializáló mivoltuk miatt – a cselekvéskoordinációs mechanizmusok szűk köréhez férnek csupán hozzá. Ezt a két problémát az integrációelméletek hálózati szintézise egyidejűleg kezeli. Ennek segítségével a társulások olyan új modelljéhez jutunk, amely különböző integrációs logikák által meghatározott hálózatokon alapul. Minthogy a cselekvők egyidejűleg be lehetnek ágyazva mindezekbe, viselkedésüket az határozza meg, hogy épp melyik hálózat hatása a döntő az adott helyzetben. Más szóval az, hogy nem tudatosuló motivációkon, szándékokon vagy éppen kényszereken alapuló kötések hoz létre, továbbá az, hogy ezeken belül a habitus, rutin, életvilág, szeretet vagy információ, illetve az illúzió, kognitív reflexió, kommunikatív cselekvés, teljesítmény és életforma elismerése vagy esztétikai reflexió, illetve a mező, reflexív intézmény, alrendszer, jogi vagy épített-technikai környezet logikájához igazodik, annak a függvénye hogy milyen diszciplínák, stílusok, retorikák és kontrollrezsimek, illetve mediátorok és intermediátorok hatásának van kitéve. Az alábbiakban e különböző logikák által meghatározott hálózatok rövid jellemzésére teszek kísérletet.

A társadalmi hálózatok típusai

A habitualizált kötések alapuló hálózatokat egyrészt az jellemzi, hogy függetlenek alkotóik valóságértelmezésétől, valamint a kényszerek intézményi, rendszerszerű, jogi és technikai aspektusától. Ehelyett olyan beidegződéseken alapulnak, amelyeket elsősorban a tőkeviszonyok és a belőlük fakadó lehetőségek határoznak meg. A habitusok szintjén szerveződő hálózatok ebben az értelemben kevésbé flexibilisek, sokkal inkább olyan automatikus stratégiák jellemzik őket, melyek az egyenlőtlenségi viszonyokat fejezik ki és termelik újra. A habitualizált kötések alapuló hálózat egy olyan játékhoz hasonlít, melyben a résztvevők begyakorolt mozdulatok szerint járnak el, aszerint szabva meg céljaikat, eszközeiket és egymáshoz való viszonyukat, hogy milyen mértékben birtokolják, és miként viszonyulnak a játék alapjául szolgáló tőkéhez. Ilyenformán e hálózatokon belül a kontroll alapjául a materiális és szimbolikus tőkék szolgálnak, meghatározva a releváns diszciplínákat és stílusokat. Továbbá ezek tekinthetők a hatások kiindulópontjaként szolgáló mediátornak is, melyek magukhoz igazítják a hálózat további alkotóelemeként megjelenő szubjektumokat és dolgokat. Példaként egy szubkultúra tagjaiból összeálló bandára érdemes gondolni, ahol a szimbolikus tőke jelöli ki a tagok mozgásterét és szerzei gyakorlatait.

A rutinok mentén szerveződő hálózatokat egyrészt az jellemzi, hogy függetlenek a tudatosuló jelentésektől és kényszerektől egyaránt. Ehelyett olyan szokásokon alapulnak, amelyeket az egyén maga alakít ki, hétköznapi cselekvéseit kiszámíthatóvá és otthonossá teendő. Ezek a hálózatok ilyenformán, hasonlóan a többi preintencionális hálózathoz, nehezen változnak, hiszen lényegük éppen az – akár társadalmi hatásokkal szemben is fenntartott – állandóság. A rutinok alapján működő hálózatokat ennek megfelelően az egyének szüntelenül ismételt viselkedésmintázatai szervezik, amennyiben e repetitív jelleg öncéllá válik. Ilyenformán e hálózatokon belül a kontroll alapjául a múltbeli mintázatok, vagyis a tradíció szolgál, kijelölve az érvényes diszciplínák és stílusok körét. Továbbá az ezt kifejező személyek és dolgok válnak mediátorra, saját logikájukhoz igazítva a hálózat további elemeit. Példaként egy olyan családra gondolhatunk, ahol meghatározott szokások alapján folynak a hétköznapok, kijelölve a közös találkozások, étkezések, logisztikai feladatok ismétlődő rendjét.

A közös életvilág alapján szerveződő hálózatokat a valóság magától értetődő interpretációja jellemzi, ami reflektálatlanul alkalmazott, cselekvési receptekben és sémákban fejeződik ki. E nem tudatosuló receptek függetlenek mind az egyenlőtlenségi struktúráktól, mind az egyéni szokásoktól, mind az elismerési rezsimektől, mind pedig a technikai kényszerektől. Ehelyett egy adott közösség kollektív emlékezetébe ágyazódnak. Az életvilág egy hálózat történetének a lenyomata: a közösen átélt tapasztaltok a múltbeli eseményeket a természetesség aurájával ruházzák fel és ezáltal kijelölve az evidencia bázisát megteremtik az együttműködés alapját. Ilyenformán e hálózatok megkülönböztető sajátossága a közös tapasztalati tér, ami önmagában képes a kontrollra, diszciplínákat és stílusokat körvonalazva, valamint kijelölve a mediátor és intermediátor pozíciókat. Példaként egy iskolai osztályközösségre érdemes gondolni, ahol az évek során átélt élmények meghatározzák az iskolai élet magától értetődő kereteit.

A szeretet kötései által szervezett hálózatok a társadalmi szerepeitől függetlenített másikkal való viszonyuláson alapulnak. Ebben az értelemben le vannak kapcsolódva minden más logika alapján szerveződő hálózatról, olyan izolált egységként jellemezhetők, melyet kizárólag a tagok interakciója határoz meg. Bizonyos értelemben épp a jelentésekről, tradíciókról való lekapcsolódás az, ami megteremti annak a lehetőségét, hogy egyediségükben viszonyuljanak egymáshoz a cselekvők. Ez nyit utat ahhoz, hogy a tágabb társadalmi hálózatokban kialakult jelentésektől független képet alkossanak egymásról, és azokhoz képest alternatív alapokra helyezték kapcsolatukat. Ilyenformán e hálózatok legfontosabb sajátossága a „kontroll privatizálása”, vagyis egy olyan relatív autonómia, ami helyet teremt új, a társadalmi hatásoktól függetlenített identitások megszületésének. Értelemszerűen elsősorban a

szeretett másik funkcionál mediátorként, ami a hozzá való viszony alá rendeli a szubjektumok és objektumok szélesebb körét. Példaként intim, baráti vagy családi kapcsolatokat képzelhetünk el, melyekben az egymáshoz fűződő kapcsolatokat kizárólag az interakciók formálják függetlenül a más hálózatokban begyakorolt szerepektől.

Az információs hálózatok a közös csatornához való kapcsolódáson alapulnak. E hálózatok tagjai függetlenek a különböző nem tudatosuló szokásoktól, valóságértelmezésektől és kényszerektől. Ezt az teszi lehetővé, hogy mindezek helyett a folyamatosan áramló uniform ingerekhez igazodnak. A fentiekből fakadóan az információs hálózatokat minden másnál nagyobb fokú dekontextualizáltság, valamint a technikai feltételekre való ráutaltság jellemzi. E hálózatokban az információforrás tekinthető a legfontosabb mediátornak. Ez az információs hálózatokra jellemző, rendkívül flexibilis kontroll elsődleges forrása is, amennyiben lehetővé teszi a különböző stílusok és diszciplínák valós idejű váltakozását. Példaként olyan cselekvőkre gondolhatunk, akik naphosszat online környezetben dolgoznak, az ott érkező adatok alapján járva el, melyek folyamatos befogadása nem hagy teret az egyéb hálózatokból származó hatások számára.

Az illúziókon alapuló hálózatokat a materiális vagy szimbolikus tőkék hasonló értékelése és megszerzésük kölcsönösen elfogadott szabályai jellemzik. A közös cselekvések tétjeinek és a versengés normáinak tudatos figyelembe vétele egyrészt háttérbe szorítja a nem tudatosuló motivációkat, másrészt a mezőlogikától független kényszereket. Ugyanakkor ez a tudatosság korlátozott abban az értelemben, hogy a reflexió nem terjed ki magukra a tőkékre, illetve a megszerzésük legitimnek tekintett, bevett formáira vonatkozó reflexióra. Ilyenformán e hálózatok legfontosabb sajátossága a stílusok és diszciplínák naturalizált formája, ami kontrollálja a kívánatos javakat és megszerzésük elfogadott módját. Ez a megkérdőjelezhetetlen értelmezés egyúttal meghatározza azt is, hogy milyen szubjektumok és objektumok válhatnak mediátorra illetve intermediátorra. Példaként egy állami hivatali munkahelyre gondolhatunk, ahol a bürokratikus ranglétra jelöli ki a kívánatos javakat, és a szabályzat az előrejutás feltételeit, háttérbe szorítva az egyéb hálózatokban felbukkanó szempontokat.

A kognitív reflexivitáson alapuló hálózatokat mindenekelőtt a nem-tudatosuló motivációtól való függetlenedés, másrészt a környező intencionális és posztintencionális hálózatok lehető legtágabb körére történő reflexió szándéka jellemzi, kiegészülve a problematikus elemek megváltoztatására való törekvéssel. Ebben a konfigurációban a reflexió mozzanatát az teszi lehetővé, hogy a cselekvők egyidejűleg vannak beágyazva többféle szakértői tudáson alapuló hálózatba, miközben egyiket sem fogadják el kritikátlanul. A kognitív reflexió hálózatait a bizonytalanságok folyamatos kezelése, valamint a kockázatok szüntelen mérlegelése jellemzi, aminek eredményeként egy olyan a környezetére reagáló tagokból álló, rugalmasan kontrollált hálózat jön létre, aminek stílári és diszciplinári keretei, valamint a mediatori és intermediatori pozíciók folyamatosan átalakulnak. Példaként egy olyan környezetvédelmi szervezetet érdemes elképzelni, amelyik egyszerre figyel a jogi szabályozásra, a tudományos elemzésekre, potenciális szövetségesei és ellenfelei tevékenységére, egyidejűleg igazítva hozzájuk tevékenységét.

A kommunikatív cselekvés hálózatait a saját nem tudatosuló motivációk tudatosítása, a dogmatikus valóságértelmezések magától értetődőségének felfüggesztése, valamint az intézményi-technikai kényszereknek való ellenállás jellemzi. E lekapcsolódások célja egy olyan autonóm hálózati tér létrehozása, ahol sem a tudatalatti, sem az objektívált társadalmi szintjén jelentkező hatalmi hatások nem torzítják a kölcsönös megértés folyamatát. Egy ilyen, hatalmi szótól mentes térben tudnak a jobbik érvek érvényt szerezni, felszínre hozva a valóság adott hálózatban rendelkezésre álló legracionálisabb értelmezését, melyet a cselekvők a vitában megmutatkozó ésszerűsége okán ismernek el. E hálózatokat a hatalmi különbségekre és dogmákra való különös érzékenység, és ezek kritikájából fakadó racionalitáspotenciál jellemzi,

ami a diszciplínák, stílusok, mediátori és intermediátori szerepek átvilágítását, vagyis a kontroll demokratizálódását teszi lehetővé. Példaként egy olyan megbeszélésre gondolhatunk, ahol a felek között kiegyenlítették az erőviszonyok és jól behatárolható közös cél vezérli őket.

A teljesítmény és életforma elismerésén alapuló hálózatokat elsősorban a megbecsülés kivívására való tudatos törekvés jellemzi, adott esetben felülírva mind a nem tudatosuló készletek, mind pedig az objektivált kényszerek logikáját. A megbecsülés szempontjai szerint szerveződő hálózatokat – szemben az illúzió hálózataival – nem egyszerűen valamely szimbolikus vagy materiális érték kisajátításának szándéka jellemzi, hanem a társak pozitív visszajelzésének kivívására irányuló törekvés, magába foglalva az igazságtalan javadalmozás és az intolerancia elleni fellépést is. Ezek a hálózatok nem csak instrumentális, hanem legalább annyira interszubjektív cselekvőperspektíván is alapulnak, sajátos reflexív potenciált rejtve magukban. A megbecsülési hálózatok csakis annyiban kapcsolódnak a magától értetődő szerepek és hierarchiák, valamint a naturalizált kényszerek hálózataihoz, amennyiben ezek teret nyitnak a teljesítmény jutalmazása, valamint az egyéni életformára vonatkozó tolerancia és a szolidaritás számára. Ennek hiányában, a – fennálló hálózati keretek közötti – megbecsülésre törekvés helyét a hálózat kritikájára és megváltoztatására tett kísérlet veszi át. Ilyenformán a megbecsülés logikáján alapuló hálózatokban a diszciplínák és stílusok, valamint a mediátorok és intermediátorok egyaránt alárendelődnek a méltányosság és szolidaritás tapasztalatainak, egyszerre rejtve magukban stabilizálásuk és megváltoztatásuk lehetőségét. Példaként egy iskolára érdemes gondolni, ahol a gyerekek mindaddig igyekeznek minél több tanulással jobb jegyet elérni, amíg igazságosnak érzik az értékelést, azonban ennek megváltozásakor petíciót szerkesztenek.

Az esztétikai reflexivitáson alapuló hálózatokat elsősorban a társadalmi sémákon alapuló hálózatok minden formájától való függetlenség szándéka jellemzi. Adott tárgy vagy személy autonóm értelmezésére ugyanis akkor nyílik lehetőség, ha sem a nem tudatosuló, sem a tudatosuló jelentések, sem pedig az objektivált kényszerek nem kötik meg az értelemtulajdonítás kereteit. Egy ilyen hálózat fragmentáltnak tekinthető abban az értelemben, hogy egymással kevésbé kommunikáló, egyéni értelmezések jellemzik, melyek esetlegesen kapcsolódnak egymáshoz. Egy ilyen értelemben laza hálózatot ugyanakkor számos előfeltétel jellemez: egyszerre van szükség arra, hogy a nem tudatosuló motivációk ne állítsák kötött pályára a cselekvést, hogy a valóság értelmezésének mozgásterét ne korlátozzák dogmatikus jelentések vagy kötött reflexiók pályák, valamint hogy az együttműködés ne legyen folyamatos kényszer. Ilyenformán ezekben a hálózatokban a stílusok és diszciplínák egyaránt a kontroll alacsony fokából fakadó szabadságon alapulnak, biztosítva, hogy bármely tag mediátorra válhasson. Példaként egy alkotótáborra gondolhatunk, ahol az autonómia és kreativitás normaként van jelen, biztosítva a tagok hálózati függetlenségét.

A mező típusú hálózatok materiális és szimbolikus tőkék mentén formálódnak direkt és indirekt kötések révén. Ez azt jelenti, hogy nem csupán azok tekinthetők egy mező tagjának, akik egymással összeköttetésben állnak, hanem mindenki, akinek cselekvési terét – akár azért mert megszerzésére törekszik, akár azért mert függ tőle – strukturálja az adott tőke. E hálózatokat a tőke elosztása körüli küzdelmekből fakadó feszültség jellemzi: adott mezőn belül a cselekvők folyamatosan igyekeznek saját pozíciójukat javítani, sok esetben akár mások kárára is. A mező típusú hálózatok abban az értelemben függetlenek a tudatosuló hálózatoktól, hogy a tőkék anélkül fejtik ki hatásukat, hogy ehhez a cselekvők reflexiójára szükségük lenne. Minthogy a birtokolt tőke egy cselekvési teret körvonalaz, így egyenlőtlenségei meghatározzák a különböző pozíciókban lehetséges kapcsolódások körét. A mező típusú hálózatok ilyenformán olyan kontrollrezsimeként funkcionálnak, ami közös keretek közé szorítja az egyazon érték mentén szerveződő, ugyanakkor egymáshoz közvetlenül nem kapcsolódó, hálózatokat. Ezekben a hálózatokban elsősorban a tőkék szolgálnak mediátorként, amennyiben kijelölik a szubjektumok és objektumok kapcsolódási lehetőségeit. Példaként gondolhatunk

akár a materiális javak megszerzése körül szerveződő gazdasági mezőre, akár a hatalom szimbolikus tőkéje által meghatározott politikai mezőre: mindkét esetben egymással közvetlen kapcsolatba nem feltétlenül álló cselekvők alkotnak hálózatot egy olyan kényszerstruktúra révén, ami egyrészt meghatározza mozgásterüket, másrészt amit – a pozíciójukból fakadó eltérő sikerrel – maguk is igyekeznek uralni.

A reflexív intézményi hálózatok oly módon kapcsolnak össze, egymástól térben és időben távoli cselekvőket, hogy az általuk alkalmazott kényszerek nyitottak a tagok visszajelzéseire. A reflexív intézményi hálózatok ebben az értelemben nem függetlenek az intencionális hálózatoktól: építenek az ott felbukkanó valóságértelmezésre és reagálnak az ott születő jelentésekre. A cselekvők reflexiós teljesítményének bevonása a hálózat működésébe egyrészt lehetővé teszi, hogy az absztrakt intézményi elveket lokális kontextusokhoz igazítsák, másrészt hozzájárul az intézmény adaptív javulásához is. Ebben az értelemben a reflexív intézményi hálózatok olyan kontrollrezsimeként funkcionálnak, ami nem determinálja a szubjektumok és objektumok mozgásterét és ebben az értelemben fenntartják az esélyét annak, hogy azok is mediátorrá váljanak. Példaként elképzelhetünk egy olyan decentralizált közhivatalt, ami nem egyszerű végrehajtója a jogszabályoknak, hanem önálló mozgásteré is van az ügyintézés szabályozására, mely folyamathoz figyelembe veszi az ügyfelek észrevételeit is.

Az alrendszerek hálózatai az azonos, szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumhoz igazodó cselekvők között létesítenek kapcsolatot. Ebben az értelemben ezek kommunikációs hálózatok, azonban anélkül, hogy a cselekvők valóságértelmezésének szerepet hagynának. Ehelyett, lekapcsolódva az intencionális hálózatokról, a médiumok által kijelölt kötött pályára terelik az interakciót, így teremtve egy olyan teret, amiben az egymástól térben és időben távoli, egymással közvetlen kapcsolatba nem álló felek közt folyó kommunikáció kihat minden továbbira. Az adott médium mentén folyó kommunikációk összessége ugyanis olyan igazodási pontokat hoz létre, ami kényszerítő erővel bír a médium jövőbeni használóira. Igaz ehhez olyan intézményekre is szükség van, melyek a kommunikációs folyamatokat megfigyelik és a rendszerszerű normákat hozzáférhetővé teszik. Ilyenformán e hálózatokat olyan kontrollrezsimekként írhatjuk le, melyek specifikus kommunikációs csatornákat hoznak létre, figyelnek meg és tartanak fenn. Példaként elképzelhetjük a pénz vagy a jogszerűség médiumai által szervezett kommunikációra ráépülő alrendszereket, melyekben az adásvétel profitabilitását illetve a jogszabályok jelentését egyaránt a további tranzakciók, illetve jogi döntések kontextusa, vagyis az a megannyi, térben és időben távoli kommunikáció határozza meg, ami ugyanazon médiumhoz igazodik.

A jogi elismerés hálózatai azáltal létesítenek kapcsolatot a cselekvők között, hogy kijelölik és betartatják a mindenkire érvényes szabályok körét. Jogalannyá válva a cselekvők általánosan érvényes szabályokkal kerülnek kapcsolatba, ami nem csupán a lehetőségek és kötelességek körét jelöli ki, de egyúttal az önmagukhoz és a másikkhoz való viszonyt is átalakítja. Az általánosan érvényes jogok révén egy olyan tér jön létre, ahova nem tudatosuló motivációiktól, világlátásuktól, reflexív képességüktől, strukturális egyenlőtlenségeiktől függetlenül, egyenlőként léphetnek be a cselekvők. Ebben a térben a méltóság morális kategóriájával ruházódnak fel, amit önmaguk és mások vonatkozásában is érvényesíteni tudnak. A jogi elismerési hálózatokat ilyenformán a jog mint kontrollrezsime által biztosított méltóság mint stílus jellemzi, melyben dolgok és szubjektumok egyaránt mediátorként jelennek meg. A hálózat minden tagjában közös morális kvalitások intézményesülése ugyanakkor korántsem magától értetődően adott. A méltóság sérelme e hálózatok potenciális konfliktusforrása és egyúttal a jogi elismerési hálózatok dinamikájának alapja. Példaként elképzelhetünk egy falut, ahol a régi lakók összefognak és létrehoznak egy alapot, amelyből a természeti csapások falubeli károsultjait támogatják, miközben az újonnan érkezetteket az összefogásból kihagyják, akik ezt nehezményezik, és egyenlő elbánást követelnek.

Az épített-technikai környezet hálózataiban a tagok azonos fizikai kényszereknek vannak kitéve, ami tág, ugyanakkor uniformizált cselekvési pályákat jelöl ki. Az épített-technikai környezet abban az értelemben a legmerevebb szabályozó, hogy materiális szinten határolja le a lehetséges és lehetetlen dolgokat. Abban az értelemben azonban a legkevésbé konkrét, hogy az épített környezetet és a tárgyakat elsődlegesen nem a társulások szabályozójaként hozták létre, hanem instrumentális célok által vezérelve, így normatív következményeik sokszor reflektálatlanok. Az épített-technikai környezet egy olyan átfogó kontrollrezsimmek tekinthető, ami mindenkire egyformán hat, ugyanakkor korántsem determinálja a cselekvések körét. Elsősorban tárgyi mediátorok alkotják, melyek instrumentális szerepükön túlmenően, adott esetben nem szándékolt módon válnak a kontroll eszközeivé. Példaként elképzelhetünk egy közteret, ahol a padokra elválasztó elemeket szerelnek, az alvást ellehetetlenítendő.

A fentiekben bemutatott hálózatok analitikus leírásoknak tekinthetők abban az értelemben, hogy az empirikusan megfigyelhető társulások ezek keveredéseiből tevődnek össze (2. táblázat).

2. táblázat

A kortárs kritikai elméletek alapján azonosított hálózattípusok

	preintencionális	intencionális	posztintencionális
egyenlőtlenségi hálózatok	inkorporált stratégiák versengési diszciplínája (habitus)	naturalizált hierarchiák stílusa (illúzió)	szimbolikus és materiális tőke kontrollrezsime (mező)
reflexív hálózatok	repetitív diszciplína (rutin)	szakértői tudások alapján történő kockázatbecslés stílusa (kognitív reflexivitás)	szakértői tudáson alapuló, interaktív kontrollrezsime (reflexív intézmény)
kommunikációs hálózatok	kollektív emlékezet sematizáló történetei (életvilág)	kölcsönös megértésre törekvő interakció stílusa (kommunikatív cselekvés)	médiумok által szerveződő kontrollrezsime (alrendszer)
elismerési hálózatok	kölcsönös feltárulkozás és bizalom diszciplínája (szeretet)	teljesítmény és életforma értékelésének stílusa (megbecsülés)	egyenlő eljáráson alapuló kontrollrezsime (jogi elismerés)
technikai hálózatok	ingerek áramlásának diszciplínája (információ)	autonóm értelemképződés stílusa (esztétikai reflexivitás)	materiális mediátorok (technikai-tárgyi környezet)

Adott társuláson belül potenciálisan egyidejűleg vannak jelen az egyenlőtlenség, a reflexivitás, a kommunikáció, az elismerés és a technika logikája szerint szerveződő preintencionális, intencionális és posztintencionális hálózatok, így a különböző cselekvéshelyzetekben más-más kötéstípusok válhatnak dominánssá. A kortárs kritikai elméletek megfigyelései ebben az értelemben új megvilágításba helyezhetők: azok a társulásokban előforduló lehetséges kapcsolódások szűk készletéhez férnek hozzá, és ennyiben óhatatlanul esetleges diagnózisokat dolgoznak ki. Egy átfogóbb kritikai elméletnek a lehetséges kapcsolódási formák minél

szélesebb tárházából kell kiindulnia, feltárva a különböző hálózattípusokat jellemző patológikus és emancipatorikus tendenciák kölcsönhatását.

Ezek kidolgozásához önmagukban a kritikai elméletek azonban már nem szolgáltatnak elégséges alapot. Noha a hálózati szintézisük segítségével az egyes elméletek vakfoltjai kiküszöbölhetők, a kritikai elméletek azon problémája, hogy a társadalmi okokra visszavezethető szenvedéseket nem önmagukban, hanem származtatott fogalomként szemlélik, nem orvosolható. Minthogy a kritikai elméletek a normatív bázisukként szolgáló szenvedést nem empirikusan, hanem egy – többnyire univerzálisnak szánt – elméleti konstrukcióból vezetik le, így teljességgel esetleges marad, hogy egy adott elmélet a lehetséges szenvedések közül melyekhez fér hozzá, és melyek maradnak látóterén kívül. Ezt a problémát a különböző kritikai elméletek egyszerű szintézise sem kezeli megnyugtató módon, csakis a társadalomelméleti, filozófiai, antropológiai megalapozás helyettesítésével lehet kiküszöbölni. Ahelyett, hogy a társadalmi integráció torzulásait a szenvedés elméletileg beszűkített fogalmaiból vezetnénk le, vissza kell térni magához a megélt szenvedéshez és e fenomenológiai bázisból következtetni a társadalmi patológiákra (Sik 2015b). Egy „kritikai hálózatelmélet” kidolgozását célul kitűző további kutatás irányát ezek a kérdések jelölik ki (Sik 2016a, 2016b).

Irodalom

- Bottero, Wendy – Crossley, Nick (2011) Worlds, fields and networks: Becker, Bourdieu and the structures of social relations. *Cultural Sociology*, 5(1): 99–119.
<https://doi.org/10.1177/1749975510389726>
- Bourdieu, Pierre (1990) *The logic of practice*. (trans. Nice, R.) Cambridge, Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2002) *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*. (Berkovits Balázs ford.) Napvilág, Budapest.
- Bourdieu, Pierre – Wacquant, Loic J. D. (1992): *An invitation to reflexive sociology*. Polity Press, Cambridge.
- De Nooy, Wouter (2003) Fields and network analysis: correspondence analysis and social network analysis in the framework of field theory. *Poetics*, 31: 305–327.
[https://doi.org/10.1016/S0304-422X\(03\)00035-4](https://doi.org/10.1016/S0304-422X(03)00035-4)
- Erickson, Bonnie H. (1996) Culture, Class, and Connections. *American Journal of Sociology*. 102(1): 217–251. <https://doi.org/10.1086/230912>
- Fuhse, Jan A. (2015a) Networks from communication. *European Journal of Social Theory* 18(1). 39–59. <https://doi.org/10.1177/1368431014549683>
- Fuhse, Jan A. (2015b) Theorizing Social Networks: Relational Sociology of and around Harrison White. *International Review of Sociology* 25 (1): 15–44.
<https://doi.org/10.1080/03906701.2014.997968>
- Fuchs, Stephan (2001) *Against Essentialism: A Theory of Culture and Society*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674037410>
- Garcelon, Marc (2010) The Missing Key: Institutions, Networks, and the Project of Neo-classical Sociology. *Sociological Theory*. 28(3): 326–353.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2010.01378.x>

- Giddens, Anthony (1984) *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Habermas, Jürgen (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Gondolat, Budapest.
- Harrison, Daniel M. (2001) *Theory, Networks, and Social Domination: A Critical Exploration of Harrison C. White*. Ph.D. Dissertation. Florida State University. Department of Sociology <http://dharrison.lander.edu/theory-networks--social-domination-a-critical-exploration-of-harrison-c-white.html> (last download: 2016.10.22.)
- Honneth, Axel (1996) *The struggle for recognition: the moral grammar of social conflicts*. (Transl. Anderson, J.) Cambridge, Mass., Polity Press.
- Kirschbaum, Charles (2012) Fields and Social Networks: Comparable Metaphors of Social Space? In: *Insper Working Paper* http://www.academia.edu/3023070/Fields_and_Social_Networks_Comparable_Metaphors_of_Social_Space (last download: 2016.10.22.)
- Lash, Scott (1999) *Another Modernity, A Different Rationality*. Oxford, Blackwell.
- Lash, Scott (2002) *Critique of Information*. London, Sage.
- Latour, Bruno (2005) *Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory*. Oxford, Oxford University Press.
- Mische, Ann (2003) Cross – Talk in Movements: Rethinking the Culture – Network Link. In: Mario Diani and Doug McAdam (eds.): *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*. Oxford University Press Pp. 258–280. <https://doi.org/10.1093/0199251789.003.0011>
- Mische, Ann (2008) *Partisan Publics: Communication and Contention across Brazilian Youth Activist Networks*. Princeton, N. J., Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400830817>
- Mische, Ann – Whitey Harrison (1998) Between Conversation and Situation: Public Switching Dynamics Across Network – Domains. *Social Research* 65 (3): 295–324.
- Parsons, T. and Shils, E. (1951): *Toward a general theory of action*. Cambridge, Mass, Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674863507>
- Seeley, J. Lotus (2014) Harrison White as (Not Quite) Poststructuralist. *Sociological Theory* 32(1): 27–42. <https://doi.org/10.1177/0735275114524557>
- Sik Domonkos (2012) *A modernizáció ingája – Egy genetikus kritikai elmélet vázolata*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Sik Domonkos (2015a) *A modernitás rétegei*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Sik Domonkos (2015b) Társadalmi patológia és pszichopatológia A pszichológiai diagnózisok és terápiák haszna a kritikai elmélet számára. *socio.hu* 2015/3. http://socio.hu/uploads/files/2015_3/sikdom.pdf, <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.197>
- Sik Domonkos (2016a) Szerfüggőség kritikai hálózatalméleti perspektívából. *Esély* 27:(4) pp. 83–119.
- Sik Domonkos (2016b) A depresszió kialakulását valószínűsítő hálózatok. *socio.hu* (megjelenés alatt)

- White, Harrison C. (2008) *Identity and control: how social formations emerge*. Princeton, N. J., Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400845903>
- White, Harrison-Fuhse, Jan-Thiemann, Matthias and Buchholz, Larissa (2007) Networks and Meaning: Styles and Switchings. *Soziale Systeme* 13 (1–2): 543–555. <https://doi.org/10.1515/sosys-2007-1-246>

SOKSZÍNŰ KOMMUNIKÁCIÓKUTATÁS

Szávai Petra

truska986@gmail.com

András Hanga: *Kommunikációs terek 2016*. Budapest – Sepsiszentgyörgy, DOSZ T3 Kiadó, 2016.

A Doktoranduszok Országos Szövetsége (DOSZ) Kommunikáció- és Médiatudományi Osztályának (KMO) András Hanga szerkesztette második kötete szakmai beszámolóként is értelmezhető. Az osztály és az osztálytagok egyévnnyi munkájának és teljesítményének összefoglalása ez a könyv, mely a tavalyi kötethez hasonlóan három nagyobb egységben – műhelybeszélgetések, tanulmányok, recenziók – a tudományos tevékenységek más-más produktumait reprezentálja.

A kötet rövid bevezetője és a Tavaszai Szél Konferenciáról szóló beszámoló a DOSZ KMO eredményeivel, előrehaladásával és a tagok konferenciaszerepléseivel ismerteti meg az olvasót. Ezt követően az első blokkban három, a DOSZ KMO szervezésében megvalósult műhelybeszélgetés írott változatával találkozhatunk, melyek jól ismert kommunikációkutatók nevéhez fűződnek. Aczél Petra a tanulmányában a Nagy Adat problémaköre kapcsán azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy az információs technológia miként alakította át a kulturális és a gazdasági rendszereinket. A részvételi kultúra és a figyelemgazdaság téziseinek háttere előtt magyarázza meg azt a generációkat elválasztó jelenséget, amely az információs viselkedésben és az emberi figyelemben történt változásokra vezethető vissza. Bakó Rozália egy nagyobb kutatási projekt (Digitális és multimodális gyakorlatok a kisgyerekek körében) keretében 4–8 éves gyermekek digitális írástudását vizsgáló kutatásról számol be. Gyermekekről lévén szó – Tanulmányában főként olyan módszertani és etikai kérdéseket vizsgál, amelyek gyermekkorúakkal foglalkozó kutatásokban merülnek fel. A harmadik műhelybeszélgetés eredményeként született meg Domschitz Mátyás tanulmánya a „hogyan-csináld” típusú önségítő könyvekről. Elemzésében először sorra veszi az ezen sikert ígérő könyvekre leginkább jellemző fontosabb gyakorlati életvezetési tanácsokat, majd visszavezeti őket Weber elméletére, aki a protestáns etikában találta meg a kapitalizmus hajtóerejét: az aszketikus élet és az elhivatottan végzett munka egykor az üdvözülés ígérését hordozta, ma a sikeres életét. Domschitz betekintést nyújt a teljes és boldog élet kérdését boncolgató könyvek tudományos hátterét adó különböző pszichológiai megközelítésekbe is.

A kötet a második részben a DOSZ KMO tagjainak tanulmányaival folytatódik. A szerzők két doktori iskola, a BCE Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskolájának és az ELTE Interdiszciplináris Doktori Iskolájának hallgatói. Komár Zita tanulmánya nyitja a sort, aki kérdőív kutatással a hazai politikai nyilvánosságban alkalmasszerűen elhangzott beszédek feminin és maskulin típusú érveléstechnikai eszközeit határozta meg. A kapott adatok elemzése során a szerző a gendernyelvészet és a goffmani homlokzat-elmélet kínálta megközelítések segítségével vezette le és igazolta a kommunikáció és a retorika nemek szerinti meghatározottságát,

és fogalmazta meg a további kutatások szükségességét. Nagy Ágnes írása szintén gender kérdésekkel foglalkozik. A genderstatistika területéről hoz olyan elemzéseket és mutatószámokat, melyek a társadalmi-gazdasági fejlődés mérésére alkalmazhatók: a tradicionális makrogazdasági mutatók humán tényezőkkel való kiegészítése lehetővé teszi olyan tendenciák és állapotok kimutatását is, mint például a nemek közötti különbségek és ezeknek a hatásai a gazdasági növekedésre. A szerző által javasolt mutatók tükrében látható válik a nők gazdasági és politikai kirekesztettsége, a GDP értékekben is megmutatózó – még mindig jellemző – patriarchális társadalmi berendezkedés. A harmadik tanulmánya is a genderkutatások területéről származik. Gyürke Katalin a nők médiareprezentációjának témakörét vizsgálja a társadalmi nemek és a médiatudomány diszciplínáinak összefüggéseiben. A feminista médiakritika rövid történetének és elméleteinek áttekintése után a genderetikus újságírás és az ún. „genderszemüveg”, azaz a társadalmi nemi szempontokra érzékeny látásmód kialakításának fontossága mellett érvel.

Lips Adrián a Halálos tavasz című film és a Karády Katalin körül kialakult kultuszról írt könnyed hangvételű, olvasmányos esszéjében történeti/filmtörténeti keretbe ágyazva, műfaj- és stíluselemzési eszköztár segítségével kísérli meg három történeti kor médiareprezentációinak vizsgálatával a Halálos tavasz különböző olvasatait azonosítani. Bár írásából határozottan kiérződik a rajongói szubjektivitás, kétségtelen, hogy a téma kiváló ismerőjeként a Karády-jelenséget megteremtő kifinomult eszköztárra és abban is a voyeur szerepében megtestesülő nézőre mutat rá.

Richman Gabriella az információs technológiák, az internet kulturánkat és tudásrendszeinket átalakító hatására alapozva vázolja fel a posztmodern társadalom tudással kapcsolatos megváltozott viszonyait, majd alkalmazza gondolatait a szervezetek világára. Az infokommunikációs technológiák szervezeti térre gyakorolt hatására létrejövő új üzleti modellt, a közösségi vállalkozást mutatja be, amely az internet(használók) által generált elvárásoknak megfelelően képes a folytonos megújulásra.

András Hanga és Szakács István marketingkommunikációs elemző tanulmánya az Igazi Csíki Sör sikere háttérében álló folyamatok és okok feltárására vállalkozik. A csíkszétsimoni Csíki Sör Manufaktúra márkakommunikációjának vizsgálatával a szerzőpáros azonosítja azokat a főbb gazdasági és kulturális tényezőket, melyek az Igazi Csíki Sör székely identitástudatban betöltött meghatározó szerepét indokolják.

Nyésta falu kollektív emlékezetét kutatja Tóth Judit Gabriella, aki a Kulák, gyere ki! című tanulmányában a falu történetének egyik legmegrázóbb eseményét – egy kulákház 1950-es felgyújtását – és a még élő tanúk/részvevők hozzá fűződő meghatározó gyermekkorri traumatikus élményét tárja fel egy antropológiai terepmunka során. Empirikusan támasztja alá kutatásmódszertani hipotézisét, miszerint az interjú során fennálló kommunikációs helyzet befolyásolja a mesélőt és a történetét is, és a kontextus célirányos megváltoztatásával egészen új információk is nyerhetők az interjúalanyoktól.

Az utolsó írás Bánkúti Ágnes témafelvető esszéje, melyben a tánc non-verbális kommunikációval foglalkozik. Főként kérdéseket fogalmaz meg, melyek relevanciáját a tánc kommunikációjával kapcsolatos vizsgálati előzmények, valamint a kutatásban alkalmazható kommunikációs modellek és elméletek bemutatása révén indokolja. A kutatásmódszertani lehetőségek számbavétele után a szerző kifejezi a jövőbeni kutatás eredményeinek gyakorlati hasznosíthatósága iránti reményeit.

A kötet harmadik részében a doktoranduszok által készített recenziók olvashatók, melyek tematikája igen sokrétű: a médiaszabályozás és a médiapolitika területéről több könyvismertetőt is olvashatunk, de megjelenik a retorika és a gender témaköre, a vallási és a szervezeti kommunikáció, valamint az újmédia diszciplínái is képviseltetik magukat ismert és kevésbé ismert, régi és új művekkel.

Összességében elmondható a Kommunikációs terek sorozat 2016-ban megjelent második kötetéről, hogy a kommunikáció- és médiatudomány interdiszciplinaritása révén az összeválogatott tanulmányok tárgykörei nagyon széles spektrumon mozognak és ízelítőt adnak a kommunikációtudomány komplexitásából adódó kutatási lehetőségek sokféleségéből, a könyv mégsem vállalkozik a diszciplína reprezentatív bemutatására. Kiegyensúlyozatlanság érezhető mind a témák, mind pedig a kötetben publikáló szerzők tekintetében: a tanulmányok között található nagyon összetett és következetesen megalapozott írások, de olyanok is, melyekre kevésbé igazak ezek a kritériumok. A genderkutatásokról szóló írások és túlnyomórésztben a Budapesti Corvinus Egyetemről érkező szerzők túlreprezentáltságából adódó kiegyensúlyozatlanság azonban a Doktoranduszok Országos Szövetségén belül viszonylag frissen alakult Kommunikáció- és Médiatudományi Osztály képviselőiben aktív tagok intézményi háttéréből és érdeklődéséből adódik. Ebből a szempontból mindenképpen egy fejlődő szakosztály és a kutatói pályafutásuk kezdeti lépéseit megtevő tagjai eltökélt munkájuként kell tekintenünk e kötetre. Mindezek mellett a kommunikáció- és médiatudomány doktoranduszaként számomra a Kommunikációs terek 2016 tanulságos olvasmány volt, fő értékét abban látom, hogy betekintést engedett más egyetemeken, más perspektívákat alkalmazó doktoranduszok munkásságába. A kötetből kitűnik, hogy a DOSZ KMO működése jó irányba halad, és ha a jövőben további doktori iskolák hallgatói is csatlakoznak a szervezethez, kiépülhet egy olyan országos hálózat, amely megteremti az együttműködés lehetőségét a különböző kutatási hagyományokkal rendelkező intézmények között. Ezáltal a Kommunikációs terek sorozat is kiteljesítheti küldetését, hogy a hazai kommunikációkutatással foglalkozó fiatal kutatók számára egy olyan színteret biztosítson, mely árnyaltan reprezentálja e sokrétű diszciplínát.

MÉRFÖLDKÖVEK A MÉDIAMŰVELTSÉG MEGALAPOZÁSÁHOZ

Tóth Loretta

loretta.toth@gmail.com

Aczél Petra (szerk.): *Műveljük a médiát!* Budapest, Wolters Kluwer Kiadó, 2015.

Közhely, hogy a médiában a tartalom és a forma szoros összefüggést mutat: minden médiumnak megvan a saját nyelve, és ezért sajátos módon értelmezi a valóságot. Éppen ezért napjainkban a kommunikáció és a média jelenségkörével foglalkozó társadalomtudományokban axiómának számít a médiaszövegek társadalmilag konstruált jellege; elfogadjuk, hogy a médiatartalmak olyan – sajátos érték- és normarendszereket tükröző – valóságrepresentációk, amelyek nem függetlenek a létrehozó (konstruáló) egyének személyes tapasztalataitól, sem pedig attól a társadalmi (politikai, gazdasági, kulturális) kontextustól, amelyben megalkották azokat (vö. Hall 2007). Ebből következik, hogy a médiaszövegek megfelelő interpretálásához, a média működésének megértéséhez a befogadónak rendelkeznie kell egyfajta *műveltséggel*, bizonyos társadalmi és kulturális kódok ismeretével, hogy képes legyen a rázúduló információáradat kritikus „fogyasztására” és reflexív felhasználására. A médiaműveltség (media literacy) tehát egyfajta tudatosságot kíván, miközben a befogadót a jelentésalkotásban és -tulajdonításban való aktív részvételre buzdítja (Bawden 2001, Koltay 2009, Tallim 2006). Méghozzá joggal, hiszen a 21. században aligha van még egy olyan terület, amelynek társadalmi (politikai, gazdasági) szerepe, feladata, hatása és hatalma annyi kérdést és kételyt vetne fel, mint amennyit a médiáról szóló diskurzus maga mögött hagy. De mit is jelent pontosan a médiaműveltség? Ki művel és ki művelt a médiában? Befolyásolja-e a média megszerkesztett valósága a társadalmi diskurzust, és ha igen, milyen módon? Hogyan alakítja át az egyén szocializációját és társas kapcsolatait a mediatizált tömegkultúra? És nem utolsósorban, az újmédia és a számítógép által közvetített kommunikáció (CMC) hogyan ír felül mindent, amit eddig a médiáról gondoltunk?

Az Aczél Petra által szerkesztett *Műveljük a médiát!* című háromszerzős kötetnek nem célja, hogy ezekre a kérdésekre mindenképp felelt álló, legitim válaszokat adjon. A Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság médiahasználatot elősegítő Bűvösvölgy projektjének gondozásában megjelent sorozat jelen kötete sokkal inkább egy a magyar tankönyvpiacon is egyedülállónak számító „pillanatfelvétel”, amely egy átfogó médiaelméleti és gyakorlati áttekintésre vállalkozik. A szerzők, Aczél Petra, Andok Mónika és Bokor Tamás a jelen kötetrel a téma sokszínűségét felvillantva (kritikai) gondolkodásra és polemizálásra hívják az olvasót, voltaképpen három szerzői nézőpontból közelítve ugyanahhoz: a média kultúraformáló, -tükröző és -elbeszélő jellegének megismeréséhez. Mint azt Aczél Petra a könyv bevezető gondolatait tartalmazó első fejezetében megjegyzi, „a média mint a kultúra művelése és műveltsége a humán tudományok része”, a jelen kötet tehát nem „technikát tanít”, sokkal inkább egy adottságot ad annak a poliszémikus kódrendszernek az olvasásához, amely pókhálóként szövi körül a mindennapi életünket.

Megelevenedett diskurzus, a médiáról

A kötet második fejezetében Andok Mónika, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Intézetének egyetemi docense különböző perspektívákat összevetve mutatja be a (tömeg)mediáról való gondolkodás összetettségét, részletesen kitérve az egyes iskolák által maguk mögött hagyott értelmezési keretekre, hibáikra, valamint azok napjainkban is relevanciával bíró tételeire. Az alig száz éves mediakutatás interdiszciplinaritását jól jelzi, hogy a kezdetektől különböző paradigmaháttérrel (nyelvészet, pszichológia, szociológia, politológia, közgazdaságtan) és szemléletmóddal rendelkező gondolkodók foglalkoztak a *mediatudomány* terminus ernyője alá bevont jelenségekkel, éppen ezért, a tárgyalt téma azonossága nem feltételezi a közös valóságot, kiindulópontot vagy módszert, azaz egy egységes, átfogó médiaelmélet kialakulását. Andok Mónika tolmácsolásából kiderül, hogy a médiáról szóló diskurzusok jól leírhatók a technológia-tartalom és az egyén-társadalom tengelyén keresztül.

A fejezet a mediakutatást uraló perspektívák időbeliségét követve alapos összegzést nyújt a makroszintű vizsgálódásokról, amelyek a társadalom és a közösség felől közelítenek a vizsgálati tárgy felé. A szerző részletesen kitér a mediatechnológia társadalmi változásokat előidéző jellegét hangsúlyozó médiumelméletek (technológiai determinizmus: McLuhan 2001, hálózati társadalom: Castells 2007) hagyatékára, majd pedig ismerteti a tartalmi (pl. tájékoztatás, szórakoztatás) oldalt előtérbe helyező, azt funkcióként meghatározó perspektívákat is (médiaelméletek), amelyek elsősorban a média és a kultúra közötti interdependens viszonyra fókuszáltak (Hall 2007, Williams 2003, Gans 2003). A technikai-tartalmi dimenzióhoz képest paradigmaváltást hozott magával a médiát társadalmi intézményrendszerként, valamint az egyén mint aktív befogadó szemszögéből elemző társadalomelméleti nézőpont, amely vizsgálódásának legfőbb szempontjai – Dennis McQuail szerint – a hatalom és az egyenlőtlenség, a társadalmi integráció és az identitás, valamint a társadalmi változás kérdése (McQuail 2003: 61–86).

A harmadik fejezetben Andok Mónika a mediakommunikáció mindent átható világát bontja ki az olvasó számára, három területre irányítva a figyelmet: a média működésére, a média tartalmára és végül a média befogadói oldalára. A könyvrészlet expliciten vállalt célja, hogy elméleti háttérrel biztosítson olyan kompetenciák kialakításához, amelyek elősegítik a média és az információ szerepének megértését a demokrácia működésében, lehetővé teszik az információ és az információforrások kritikus értékelését, vagy éppen a mediatartalom szituációhoz, illetve a szociokulturális kontextushoz való kötöttségének ismeretét. Hangsúlyt kap például a média és a normativitás (McQuail 2003: 16), valamint globalizáció (lásd Marshall McLuhan világfalu metaforáját) kérdése (Negroponte 2003, Appadurai 2008), kitérve a klasszikus médiaformák és a felhasználó által létrehozott tartalmak használata közötti különbségekre, miközben valós eseteken keresztül mutatja be a globális média intézményrendszerének működését (Silverstone 2008), jogi (médiaszabályozás), gazdasági (médiapiac) beágyazottságát, valamint a mediatartalmak elemzésének szintjeit és módjait.

A média és a közönség viszonyának egyik legfontosabb kérdése, hogy a média befolyásolja-e az emberek viselkedését, és ha igen, milyen módon. A döntéseinkhez, azaz a véleményünk és a magatartásunk meghatározásához szükséges információkat napjainkban a médiából merítjük, vagyis a világról való tájékozódásunk korábbi forrásainak – például a családnak, az iskolának vagy akár a templomnak – szerepét átvették a tömegkommunikációs eszközök (Bajomi-Lázár 2006). A klasszikus szocializációs ágensekkel kapcsolatban ritkán merül fel a kérdés, hogy milyen mértékben befolyásolja az egyént, a tömegmédiában azonban különbözik ezektől, hiszen átszövi életvilágunk minden szegletét, ezért azt feltételezik, hogy a hatása is tömegesebb, mint más szocializációs ágenseké. A negyedik fejezetben Andok Mónika a médiahatásra vonatkozó kutatásokat mutatja be, érzékeltetve a hangsúlyeltolódásokat arra

vonatkozóan, hogy a XX. század elején még a médiát mint „a manipuláció mindenható eszközét” tekintő megközelítések (Lasswell 1927) hogyan lettek egyre árnyaltabbak (a kétlépcsős, majd később a többlépcsős áramlás elméletei, Lazarsfeld–Berelson–Goudet 1944, és a meggyőzést attitűdváltozásként felfogó elméletek, Hovland 1949) az üzenet értelmezésében aktívan résztvevő ágens figyelembe vételével. A sokcsatornás televízió megjelenése hovatovább a média hatásának újabb értelmezéseit kínálta fel, szintén az alkotók/befogadók aktív, sőt kreatív szerepét hangsúlyozva. A megközelítések történeti fejlődését bemutató fejezet tehát kiválóan érzékelteti, hogyan fejlődött együtt a médiával és „ébredt öntudatára” a befolyásolható, kezdetben naivnak titulált tömegközönség. Andok Mónika ugyanakkor megjegyzi, az a felfogás is idealizált, miszerint a befogadók egytől egyig racionális, értelem által vezérelt médiahasználók.

Átalakuló médiatér

Hogy a média hat-e az egyénre, azt senki nem kérdőjelezi meg, az viszont már ideológiai beágyazottság és értékszemlélet kérdése, hogy milyen erősnek tartjuk ezt a hatást. A technológiai fejlődésnek köszönhetően azonban időről időre nem csak a definíciókat vagy a megközelítésmódokat szükséges újrafogalmazni, hanem magát a kérdésfeltevést is: Miféle kompetenciákat kíván a felhasználótól az újmédia, vagyis a számítógéphez, internethez és a közösségi médiához kötött befogadás? Hogyan újítja meg az új médiatér a kommunikáció műfajait? Miképpen alakítja át az egyén szocializációját és társas kapcsolatait a mediatizált tömegkultúra? Egyáltalán milyen viszonyban áll az egyén és a társadalom a technikai változások által előidézett azon tucatnyi jelenséggel, amelyekhez a szakirodalomban a változást és a progressziót sejtető „új” jelző tapadt? Aczél Petra, a Budapesti Corvinus Egyetem Magatartástudományi és Kommunikációelméleti Intézet tanszékvezetője a kötet ötödik fejezetében arra vállalkozik, hogy megismertesse az olvasót az újmédiáról szóló kurrens diskurzus azon újszerű kifejezéseivel és fogalmaival, amelyek segítségével lehetővé válik egy új dialógus „az új kultúra új médiumának új értelmezéseiről” (Aczél 2014).

A szerző a média, a kultúra és a műveltség hármas egysége mentén a „nagy számok időszakában” igyekszik keretet nyújtani az új médiabőségben formálódó kultúra leírásához. Az újmédia-kultúra és az újmédia-közönség meghatározó jellemzőit felvázolva mutatja be, hogyan változott meg a kommunikáció a digitális újmédiatérben. A hálózati társadalomban (Castells 2007) ugyanis a közlő és a befogadó közötti jól bejáratott szerephatárok eltűnnek, a média-szövegek már nem a nyilvánosság eszközei és szimbolikus objektumai, hanem „önmagukban nyilvánosságok”, az ebből fakadó interaktivitás felé való elmozdulás pedig teret nyit az informativitásnak, a sebességnek, a hozzáférhetőségnek és a névtelenségnek, vagyis a teljes átalakulásnak.

Hat tehát ránk a média, és mi is hatunk általa önmagunkra. Az újmédia eszközei az új társas kapcsolatok új problémáira új megoldásként jönnek létre, egyúttal új kapcsolatokat, új problémákat eredményezve. Ebből következik, hogy nem elegendő pusztán a média vizsgálata, hiszen az új médiatér a befogadó közönség átalakulását is maga után vonja. Míg a nyomtatott média érája aktív befogadót kívánt, addig a hagyományos elektronikus média fogyasztása nem igényelt az értelmezést lehetővé tevő kompetenciákat a befogadóktól. Az újmédia azonban újra kompetenciák megszerzésére „kényszerít” – mint például a technológiai-informatikai nyelv ismeretére –, hovatovább, interaktív jellege miatt az önkéntes figyelem odaadását kívánja meg a befogadótól. (Ezért is könnyebb a televízió előtt elaludni, mint az internetet böngészve vagy könyvet olvasva, Aczél 2015: 159). A digitális média azonban nem csak az életvilágot és a társadalmi kapcsolatokat alakította át, hiszen az új média-szövegek és új platformok az én kifejezésének meghatározó modalitásává is váltak egyben (l. énmegjelenítés és benyomáskeltés a Facebookon). A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy

a médiával való kölcsönhatásunk alakít minket, és alakítja a minket körülölelő világot is: a társas valóságunkat, kultúránkat, s benne értékrendszerünket, személyes megismerésünket és hozzáállásunkat. Nem vonhatjuk tehát ki magunkat a bekövetkező változások felelőssége alól, hiszen a média művelés, média műveltség és médiaműveltség mindannyiunk kerestje, hozzájárulásaink függvénye.

„Időtlen” idők és meghajlított terek

Tudás- és információgazdaság, posztindusztriális társadalom, posztmodern társadalom, információ társadalom, hálózati társadalom, információs kapitalizmus és hálózati kapitalizmus – egy sor ernyőfogalom, amelyek mind arra hívják fel a figyelmet, hogy fontos szociológiai kérdés, melyik társadalomban élünk (centrum–periféria, digitális szakadék), és a velünk élő társadalomban milyen szerepet játszik a technológia és az információ. Ma már közhely, hogy a globális gazdaságot az információk, a tőke és a kulturális kommunikáció szakadatlan áramlása jellemzi, ami a termelést és a fogyasztást egyaránt meghatározza, míg maguk a hálózatok különböző kultúrákat tükröznek, és egyszersmind teremtenek is. Az információs társadalom nem képzelhető el az információkat feldolgozó, közvetítő és terjesztő médiumok nélkül, Bokor Tamás, a Budapesti Corvinus Egyetem adjunktusa éppen ezért a kötet hatodik fejezetében amellet érvel, hogy a média 21. működésének megértéséhez az információs társadalom sajátosságait is meg kell ismernünk. A médiaműveltség kérdése sem függetleníthető a társadalom mögött álló technológiától és a ráépülő gazdasági modelltől sem, hiszen az információs társadalom nyomán bekövetkező társadalmi átalakulás lényege, hogy újszerű tudásra, tudásokra van szükség az információ birtoklásához és feldolgozásához. A szerző napjaink egyik legmeghatározóbb szociológusának, Manuel Castellsnek (2007) a korszakalkotó hálózati paradigmájából kiindulva igyekszik az új korszak legfontosabb hozadékainak bemutatására, kitérve annak a társadalomra gyakorolt pozitív és negatív következményeire, valamint a spanyol szociológus elméletét ért kritikákra. A szerző bemutatja továbbá a 21. század új ágensét, a „homo diktikoszt”, vagyis a hálózati embert, aki minden eddigénél nagyobb hatalom, és egyúttal felelősség birtokában van a sokpólusúvá vált, véletlenszerű összeköttetésekkel teli hálózati társadalomban.

Irodalom

- Aczél Petra (2014) Az új. In: Lányi András – László Miklós (szerk.) *Se vele, se nélküle? Tanulmányok a médiáról*. Budapest, Complex Kiadó.
- Appadurai, Arjun (2008) Különválások és különbségek a globális kulturális gazdaságban. In: Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté (szerk.) *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. Budapest, L'Harmattan. 238–261.
- Bajomi-Lázár Péter (2006) Manipulál-e a média? *Médiakutató*. 2006 Tavasz.
- Bawden, David (2001) Information and digital literacies: a review of concepts. *Journal of Documentation*. Vol. 57, 2. szám 218–259. <https://doi.org/10.1108/eum0000000007083>
- Castells, Manuel (2007) *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra. III. köt. Az évezred vége*. Budapest, Gondolat – Infonia.
- Gans, Herbert (1998) Népszerű kultúra és magaskultúra. In: Wessely Anna (szerk.) *A kultúra szociológiája*. Budapest, Osiris Kiadó.

- Hall, Stuart (2007) Kódolás – dekódolás. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás (szerk.) *Média, nyilvánosság, közvélemény. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Gondolat. 131–143.
- Hovland, Carl – Lumsdaine, Andrew – Sheffield, Felix (szerk.) (1949) *Experiments on Mass Communication*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Koltay Tibor (2009) Médiaműveltség, média-írástudás, digitális írástudás. *Médiakutató*. 2009 Tél.
- Lasswell, Harold (1927) *Propaganda Technique in the World War*. New York, Alfred A. Knopf.
- Lazarsfeld, Paul Felix – Berelson, Berland – Gaudet, Hazel (1944) *The People's choice: How the voter makes up his mind in a presidential campaign*. New York, Columbia University Press.
- McQuail, Dennis (2003) *A tömegkommunikáció elmélete*. Budapest, Osiris.
- McLuhan, Marshall (2001) *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. Budapest, Trezor.
- Negroponte, Nicholas (2003) Digitális lét. In: Kondor Zsuzsanna – Fábri György (szerk.) *Az információs társadalom és a kommunikációtechnológia elméletei és kulcsfogalmai*. Budapest, Századvég. 44–60.
- Silverstone, Roger (2008) *Miért van szükség a média tanulmányozására?* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tallim, Jane (2006) *What is the media literacy?* In: http://www.mediaawareness.ca/english/teachers/media_literacy/what_is_media Letöltés ideje: 2016. május 18.
- William, Raymond (2003) Kultúra. A kultúra elemzése. In: Wessely Anna (szerk.) *A kultúra szociológiája*. Budapest, Osiris. 28–41.

EGYHÁZAK KOMMUNIKÁCIÓS MEGKÖZELÍTÉSÉBEN

Turai Gabriella

gabriella.turai@gmail.com

Kovács Lajos SJ: *Az egyház, mint kommunikáció.* Budapest, Jezsuita Kiadó, 2016.

Ahogy a kötet borítóján is olvashatjuk, Kovács Lajos¹ könyve arra a kérdésre keresi a választ, hogy az Egyházból, mint társadalmi szervezetből a kommunikáció révén hogyan lesz teológiai valóság, kommunió. A szerző elemzése során a kommunikáció úgynevezett participációs felfogásának eszköztárát hasznosítja. Az összehasonlító egyháztani vizsgálódások során számos teológus ekkleziológiai koncepciójával számot vet a kötet. A könyvben képviselt ökumenikus szemléletnek köszönhetően az olvasó nemcsak a Római Katolikus Egyház különböző önértelmezéseivel találkozhat, hanem betekintést nyerhet az ortodox, a reformatori és a pünkösdi-karizmatikus egyházak szerveződésébe is. A kommunikációelméleti megközelítés alapján új színben tűnnek fel azok a komplex teológiai és társadalmi entitások, amelyeket egyházaknak nevezünk.

A szerző abból a premisszából indul ki, hogy az egyház, mint társadalmi szervezet: kommunikáció, mint teológiai valóság: kommunió. A kutatási kérdése pedig az, hogy miképpen lesz az egyháznak nevezett társadalmi szervezet kommunikáció által teológiai valóság. A mű participációra alapozott kommunikáció-fogalmat használ (PTC), amely közös, kölcsönös tudásra épül. Ezt másként kommunióknak is lehet nevezni, amelyet jól megalapoz a kommunikáció szó etimológiája, mely szerint a *communicatio* és a *communio* rokon, gyakran felcserélhető fogalmak, olyan egyházi képzésű szavak, amelyeknek jelentéstartománya: közösen felosztani, felelősséget vállalni.

A kommunikációban résztvevő ágensek ebből a kommunióból részesednek. Itt arra a kérdésre kell választ adni, hogy miként is kell vagy lehet érteni ezt a kommuniót, mint kommunikáció-elméleti terminust az Egyház esetében.

A kötet három nagyobb szakaszra oszlik: egy részletgazdag bevezetésre, aztán az összehasonlító egyháztan általános bemutatására, végezetül a kötet legfontosabb megállapí-

¹ Kovács Lajos (1969) jezsuita. 2000-ben szentelték pappá Budapesten. Filozófiai és teológiai tanulmányai után (Gyulafehérvár, Innsbruck) társadalmi kommunikációt tanult (Róma), később szervezeti kommunikációt (Kanada). Itt elvégezte az operatóri és digitális utómunka szakirányokat is. Újságírói pályáját a Vatikáni Rádiónál kezdte. Dolgozott a müncheni bajor televíziónál (Bayerisches Fernsehen) és a Magyar Televíziónál is. Budapesten létrehozta a Jezsuita Stúdiót, amely fő tevékenységként dokumentumfilmeket és rádióadásokat készít különféle médiumoknak. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem Magatartástudományi és Kommunikációelméleti Intézetének oktatója. Forrás: <http://con-spirito.hu/egyhazestersadalom/magunkrol/kovacs-lajos/> Letöltés ideje: 2016.06.13.

tásainak és következtetéseinek összegzésére. A szerző a bevezetésben mélyrehatóan tárgyalja a participációs terminológia szerinti probléma megjelenését, a *communio* eszméjét és a leírás módszertanát, górcső alá véve a következő pontokat:

- ◆ egy felülről jövő ekkleziológia alapjai (történelmi-társadalmi kontextust mellőző, önmagából kiinduló, tekintélyen alapuló, az egyház doktrinális eredetét igazoló Krisztus-központú szemlélet, struktúra és szolgálatok);
- ◆ egy alulról jövő ekkleziológia alapjai (történelem- és társadalom tudatos, pluralitásból kiinduló, participáción alapuló egyház mint empirikus valóság, pneuma-centrikus szemlélet, struktúra és szolgálatok);
- ◆ egy lehetséges új ekkleziológiai módszertan alapjai: a PTC bemutatása (ahol részletesen kifejtésre kerül: *communio* = kommunikáció, kommunikáció = participáció, kommunikáció = egyház) annak indoklásával, hogy miért a PTC keretrendszerét választotta a szerző a vizsgálódásai háttéréül.

„Az alulról és felülről jövő ekkleziológiai módszerek alkalmazása szülte azt a disszonanciát, amely egymásnak ellentmondó, gyakran kisarkított következtetésekhez vezetett az egyházzal való gondolkodásban. [...] A felülről jövő megközelítés uralta a teológiát egészen addig, amíg a modern korban a történelmi-társadalmi (kritikai) tudományok megjelenésével újfajta szemléletmód kristályosodott ki a társadalomról, társadalmi intézményekről és a benne fellelhető identitásokról. Mindkét módszer egyházmodellje természetesen elméleti absztrakció, mely a valóságban vagy egyáltalán nem, vagy csak részben található meg a különféle konkrét egyházszervezetekben.” (Kovács 2016: 83)

A kötet második fejezete az összehasonlító egyháztan általános bemutatásával foglalkozik, tartalmát tekintve igen szerteágazó, az olvasótól is megköveteli a fokozott készenléletet és felkészültséget. Olyan korszakalkotó filozófusok, teológusok és társadalomkutatók elméleteit ismerteti, akik nélkül elképzelhetetlen a XXI. századi egyházzal szólni. A fejezet a *communio* típusú egyházmodell normatív megalapozásával indít, amely először a II. vatikáni zsinat egyháztanában vizsgálja a *communio* dimenzióját. Majd sokrétűen vázolja a *communio*-ekkleziológia eszmetörténeti fejlődését Johann Adam Möhler-től és Friedrich Schleiermacher-től kezdve, majd érinti a II. vatikáni zsinatot előkészítő *communio*-ekkleziológiát Charles Journet-ra és Yves Congar-ra alapozva, tökesúlyként Henri de Lubac elméletét prezentálja, majd a postconciliumi szerzők közül Karl Rahner és Hans Urs von Balthasar említi. Társadalomközpontú-ekkleziológia kapcsán Joseph Ratzinger K. Himes rendszere mentén vizsgálódik; a felszabadítási teológiák és reform *communio*-ekkleziológiák kapcsán Hans Küng és Leonardo Boff munkásságából merít. Ismertet továbbá alternatív *communio*-ekkleziológiát Elisabeth A. Johnson-ra és Roberto Goizueta-ra alapozva. Ökumenikus *communio*-ekkleziológiák kapcsán pedig divatos szerzőkre épít, mint Miroslav Volf, John D. Zizioulas. A fejezetet az összehasonlító egyháztan általános leírásából fakadó tapasztalatokkal zárja, amelyet két részre oszt a szerző. Az első rész a *communio*-típusú tapasztalatokat tömöríti, mint pl. az ortodox ekkleziológia, vagy a neoprotestáns egyházak ekkleziológiája. A második részben pedig a nem *communio*-alapú tapasztalatokat foglalja össze, mint amilyen a tridenti modell (hagyományos katolikus) és a lutheri ekkleziológia (a reformátorok egyháza)

A harmadik fejezetben Kovács az összehasonlító egyháztan speciális eseteivel foglalkozik behatóbban, leszögezve, hogy „a PTC alkalmas arra, hogy értelmezze és kezelje mind az alulról jövő, mind a felülről jövő ekkleziológiai módszereket. A minél teljesebb megértés kedvéért az összehasonlításhoz két teljesen különböző egyházat vizsgálunk: egyrészt az egyik legrégebbit, a felülről jövő önértelmezésű római katolikus egyházat (tridenti) emeljük ki, amelyet a nagyon formalizált hierarchia, struktúra és jogrendszer jellemez, másrészt a legújabbat, az alulról jövő szemléletmódú pünkösdi-karizmatikus egyházakat, melyek laza hierarchiával, intenzív belső kommunikációval és participációval írhatóak le.” (Kovács 2016: 227)

Így ebben a szakaszban megvilágítja az egyház természetéről alkotott gondolatokat és az egyház önértelmezése körüli polémiákat. Elemzi a szervezeti struktúrákat mindkét modell esetében, a tagság kérdéskörét, a belső tevékenységhez (szolgálat, misszióhoz) való viszonyt, végezetül pedig ezen egyházmodellek világhoz való viszonyulását.

Konklúzió helyett a szerző gondolatát idézem annak megvilágítására, hogy miért is lehet fontos figyelembe venni egy PTC-én alapuló, új ekkleziológiai módszert: „A keresztények vallják, hogy Krisztusban ’ég és föld’ összeért. Olyan kommunikatív állapot ez, amelyben a legteljesebb participáció lehetősége minden ember számára adott. Az egyháznak ezt kell újból és újból a szignifikációkban résztvevők számára elérhetővé tennie. Ehhez olyan struktúrákat kell kialakítania, melyek képesek ezeket a speciális tudásközösséget (kommuniót) formálisan, azaz társadalmi struktúrákban megjeleníteni, az ágenseket egymással és a transzcendenssel összekötni, a szignifikáció során szerzett tartalmakat továbbadni és a nem tagok számára szimbólummá válni (lámpásként vagy hegyre épült városként, ahogy az egyházban mondani szokás). Nincsenek szupermodellek arra vonatkozóan, hogy melyik egyház az adekvátabb. Kommunikációs szempontból amellet az egyház mellett érvelünk, amelyben az ágensek a participáció során képesek egymással és a transzcendenssel való teljes kommunikációra.

A kommunió tehát nem a kisegyházak vagy közösségek privilégiuma csupán, hanem lehet a nagy szervezeti struktúrákkal rendelkező egyházaké is. Mindazoké, akik képesek közösségeiket mindenekelőtt a transzcendens megmutatkozásának a színtereként értelmezni, ahol a résztvevő ágensek olyan felkészültségekhez férhetnek hozzá, amelyek által számukra releváns módon mutatkozik meg a szignifikátum, és részesei annak a szignifikációs aktusnak, mely képes újra értelem telivé tenni az életünket.” (Kovács 2016: 254)

Irodalom

- Balthasar, Hans Urs von (1983) *The Theology of Henry de Lubac: An Overview*. San Francisco, Ignatius Press.
- Berger, Peter (1967) *The Sacred Canopy: Elements of Sociological theory of religion*. London, Anchor Books.
- Boff, Leonardo (1985) *Church: Charism and Power*. New York, Crossroads.
- Congar, Yves (1964) *Power and Poverty in the Church*. Baltimore, Helicon.
- de Lubac, Henri (1987) *Paradoxes of Faith*. San Francisco, Ignatius Press.
- Habermas, Jürgen – Ratzinger, Joseph (2007) *A szabadelvű állam morális alapjai. A szekularizálódás dialektikája az észről és a vallásról*. Budapest, Barankovics Alapítvány.
- Horányi, Özséb (2007szerk.) *A kommunikáció mint participáció*. Budapest, AKTI–Typotex.
- Komonchak, A. Joseph (1983) *The Return of Yves Congar*. Commonweal 110.
- Küng, Has (1995) *Christianity: Essence, History, Future*. New York, Continuum.
- Nyíri, Kristóf (2001szerk.) *A 21. századi kommunikáció új útjai*. Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézet.
- O’Malley, W. John (2000) *Trent and All That: Renaming Catholicism in the Early Modern Era*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Rahner, Karl (1974) *The Shape of the Church to Come*. London, SPCK.

- Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst (2004) *Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*. Hamburg, Meiner 2004 (Philosophische Bibliothek 563).
- Searle, John R (1995) *The Construction of Social Reality*. New York, Free Press.
- Tomka, Ferenc (1991) *Intézmény és karizma az egyházban*. Budapest, OLI.
- Volf, Miroslav (1998) *After Our Likeness: The Church as the Image of the Trinity*. Grand Rapids, MI, and Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Co.

EMLÉKEZET, EGYÉN, TÁRSADALOM

Veczán Zoltán

molnar.istvan1947@gmail.com

Keszei András: *Emlékek formájában. Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidezésében.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2015.

Keszei András a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanára, kutatási területe a társadalomtörténet, mentalitástörténet, a kollektív emlékezet és a történeti antropológia. 2015-ös tanulmánykötete a munkássága összegzéseként is felfogható; benne sorra veszi és összefüggéseikben találja azon ismeretek egy részét, amelyekkel a korábbi tanulmányaiban is foglalkozott: identitás, a város narratív identitása, illetve a történelmi traumák és a tabusítás emlékezeti vonatkozásai.

Talán a szerző keresztény kötődéséről árulkodik, hogy a kötet előszavában Szent Ágoston Vallomásaiból köti össze a filozófusszerzetes vallásos emlékezés-felfogását a modern emlékezetelméletekkel, neurológiai és pszichológiai megközelítésekkel, a végén pedig a pannonhalmi bencés diákok visszaemlékezéseinek elemzése olvasható.

A kötet nyolc fejezetből áll; az első kettő történeti és fogalmi áttekintést nyújt az emlékezetéről és emlékekről való gondolkodásról. Magával az emlékezetelmélettel főleg a harmadik fejezet foglalkozik, a negyedik és ötödik pedig az előzőek komplementereként a felejtés, illetve a trauma feldolgozásának témakörét tárgyalja. A hatodik és hetedik fejezet a tér, benne a hely és az identitás összefüggéseiről szól, az utolsó fejezet pedig az előzőekben már említett témákat foglalja össze.

Emlék és valóság

Az első fejezetben a Szókratésztől Sperberig tartó áttekintés mellett a szerző feltárja az emlékezet és képzelet egymástól nehezen szétválasztható percepciójának problémáját, ami miatt megkérdőjeleződik az állandó (akár a jelen-perspektívából adódóan) torzításoknak kitett emlékek hitelessége. Ez a múlt hitelességét is kikezdheti, ami az egyént identitásában elbizonytalaníthatja. Ha pedig személyes jellegű az adott emlék, kénytelenek vagyunk az egyén felismerésére hagyatkozni a hitelességet illetően (az emlékezés, egyébként sem reprodukív, hanem rekonstruktív jellegű, az emlék minden felidezésnél újraíródik – írja a negyedik fejezet). A személyes múlt, az önéletrajz eleve folyamatosan újraszerkesztett történetek gyűjteménye, amelyeket az épp aktuális ismereteinknek megfelelően fabrikálunk – mutat rá a szerző. Egy másik fontos alapvetés, hogy az emlék egyéni és társas jellege egyszerre érvényesül.

Az emlék felidezésével a múlt a jelenbe ágyazódik, az emlékeket jelentő történetek pedig – Szókratész nyomán – lelki viasztábláinkba íródnak, avagy ketrecben tartott, de kézben még nem fogott madárként akkor kerülnek ténylegesen az emlékező birtokába, ha meg tudja

őket ragadni. Az emléket így virtuálisból aktuálissá a „már megtörtént” felismerés aktusa teszi, ami segít elválasztani a hiteles emlékképet a phantaszma képeitől. A görögök nagyot léptek előre azzal, hogy tárgyat rendeltek az emlékekhez, és időhöz – a múlthoz – kapcsolták az emlékezetet – Idézi Ricoeurt Keszei.

Bergson és mestere, Halbwachs álláspontját a második fejezetben ütközteti abban a kérdésben: a kollektív emlékezet elválasztható, absztrakt entitás, vagy csak az egyéni emlékezetek összessége?

Identitás és csoport

Bergson szerint a virtuálisan – tiszta formában – meglévő emlékek felidézése az egyén időutazása. Az egyén szubjektív erőfeszítésével formálódik emlékké, és az emlékek egyéni nézőpontja is formálja a kultúrát. Halbwachs viszont az emlékezés kollektív jellege mellett tört lándzsát: mindig ott a társas közeg, amelynek szemüvegén keresztül látunk, és a nyelv is társas konstrukció – így az egyéni tapasztalat is csoportfüggő.

A szerző megkísérli összebékíteni a két álláspontot, mondván, a külső jelképek és hordozók találkoznak az egyéni elmével, a belső pszichével párbeszéd, narratíva és a kultúra révén, konklúziója pedig az, hogy a kultúra élettelen az ember fején kívül, és a kultúra nélküli ember is működésképtelen (a szerző a kozmopolitákat is kritizálja). Belső mentális és külső nyilvános reprezentációk segítik a közösség önképének kialakulását.

Keszei abban a kérdésben, hogy az egymást formáló identitás és társadalmi normák világában az identitás az emberen belül vagy kívül helyezkedik-e el, a rugalmasabb csoporttal és annak szimbolikus-narratív konstrukcióival való „azonosulás” felé próbál terelni, amelyet az egyén internalizálhat.

Felidézi a szerző a halbwachsi felosztást is: a kollektív emlékezet egy csoporthoz tartozik, e fölött a társadalmi emlékezet az egész társadalomra kiterjed. Az identitást pedig az – Assmanntól kölcsönzött – kulturális emlékezet formakincse segít megőrizni, az a kommunikatív emlékezetnél formalizáltabb, kanonizáltabb valami, ami megerősít a társadalmat saját identitásában.

A múlt „használata” is érdekes: a tudás és emlékek önéletrajzi emlékezetté szerveződnek, egyfajta forogatókönyv alapján, epizodikus emlékekkel, amelyeket rendszerezünk, az egyszerűbbek összetettebb, de elmosódottabb jelenetekbe állnak össze, ezek összessége a film. Az önéletrajzi emlékezet nem csak az én, hanem a kultúra fenntartója is: az emlékfelidézés segít lehorgonyozni szokásokat, normákat, életszakaszok szilárd támpontjait adják az adott kultúra elvárásai nyomán, az idősebb generációk történeteiből és hagyományos kulturális gyakorlatokból kiindulva. Az integrált, határozott irányú élettörténet stabil, időben folytonos identitást eredményez.

Azaz az identitás és az emlékezet elválaszthatatlanok: csak emlékeken keresztül tud kiteljesedni az identitás, ami egyszerre állandó és változó önazonosságserű, egyéni önépítés. Az identitás az értékalapú cselekvés és a csoportszolidaritás alapja, a szelf magja, a társadalmi-politikai tevékenységek vagy diskurzusok által meghatározva. Szélsőséges értelmezéseiről is ír Keszei: a kemény identitás-értelmezés szerint az mindenkinek lényegi része¹, a puha viszont csupán narratív konstrukciónak látja, a narratív pszichológia szerint az élettörténet maga az identitás. A szerző csoportosítja is az emlékeket epizodikusra, szemantikusra, és procedurálisra.

¹ Az esszencialista identitás-elképzelés pedig könnyen kizáróvá, kirekesztővé válhat más csoportokkal szemben azoknak a különbözőségeit és megváltoztathatatlanságát hangsúlyozva; ezt a fel fogást előszeretettel alkalmazzák a totalitárius diktatúrák.

Felejtés és felejtetlenség

Az emlékezet és felejtés nem a jó és rossz dichotómiája, és nem is egymást kizáró fogalmak, mert a felejtést lehet tartalékban lévő, nem aktualizált ismeretek őrzésének tekinteni. Megfelelő kulcsokkal pedig az emlékek kapuja újra kinyitható, az emlék felidézhető, így csak akkor beszélhetünk felejtésről, ha már kulccsal sem működik. Ebben segítheti, de gátolhatja is az egyént a csoportemlékezet olyan módon, ahogy a szerző a szelekció működését leírja domináns narrátorok és a nagy csoport extra torzító hatása mellett. Ez lenne a kollaboratív gátlás, amely amellest, hogy társas, összetartó szereppel bír, a felejtés és emlékezés összekapcsolódását is bizonyítja². Keszei példaként hozza fel a nemzeti történelem kérdését, ahol közvetlen tapasztalat híján versengő források narratívái csapnak össze emlékezetünk uralmáért.

A múlt használata is szelektív, identitásvezérelt folyamat; a kollektív emlékezet pedig kijelöli, mire és hogyan kell emlékeznünk. A stabil identitást elősegítő emlékeket szeretjük felidézni. Az erős negatív érzelmi töltettel bíró emlékeket, például a traumákat egyébként is nehéz ábrázolni kívülállók számára, ráadásul ennek tárgyi – térbeli – kulcsait is előszeretettel tünteti el az új hatalom. A kollektív emlékezet részei a személyes, epizodikus emlékek mellett a készen (mások epizodikus emlékeiből) kapott szemantikus emlékek is, az egyperspektívájú közös nemzeti múlt pedig vonzó stabilitást adhat az egyén identitásának. A procedurális emlékezet is segít megőrizni ezeket megemlékezések, ceremóniák formájában.

A traumákat viszont sokszor képtelenek vagyunk elfelejteni – a feledés a trauma tagadását, elfojtását jelentené. A trauma, mint Ricoeur nyomán a szerző megjegyzi, mindig társadalmi-kulturális produktum, amelynek célja, hogy tanulságai kéznél legyenek egy újabb fenyegető helyzetben.

A szerző a feldolgozás csapdái között említi meg, ha a gyász a haragot és a kölcsönös neheztelést táplálja; ha nincs meg a feldolgozáshoz szükséges együtt érző társadalmi közeg, vagy ha az elkövetők együtt élnek az áldozatokkal.

Csend és diskurzus

Keszei megemlíti a társadalmi csend fogalmát is, ami lényegében egyfajta társadalmi összeküvés a tabutémák elhallgatására – ez egyéni szinten az erőszak áldozatainak hallgatására hasonlít – vagy a szintén a felejtést szolgáló „másról beszélés”, amit a pártállam az 1956-ról szóló diskurzusban kikényszerített (és amivel szemben létrejött az ellenemlékezet). A széken egyben belső parancs is lehet a csendre.

Ma azonban nem a csend idejét éljük: a 20. század közös történelmi narratíváját főleg az áldozatok perspektívájából keresik, ennek azonban szintén van csapdája: a traumakultúra elinflálhatja a trauma fogalmát, és bűnbakkeresésbe is átcsaphat. Pedig ezeknek a helyzeteknek a morális kezelése fontos lenne, mert így teremthetnek közösséget a közös narratívumok – például a ma jellemző, békítő „szégyenkultúrában”. Ez Keszei szerint voltaképpen a mikrotörténet győzelme a makrovilág fölött. Az érzelmek ilyenkor jó társadalmi közvetítőeszközök, segítségükkel emlékezetközösség alakulhat ki közös konstrukcióval.

A traumák az egyéni szenvedés mellett a társadalmi rendet is kikezdi. Visszaköszön az ember társadalomelőtti magára maradottsága és sebezhetősége. A trauma akkor hat kollektívként a társadalomra, ha a közösség számára is tisztázódnak a következményei, így eljut a

² A feledés barátja a modernizmus is: felgyorsult, változékony világunk és a felpörgött információdömping Keszei szerint kikezdi a közös múltat, a közös emlékezetkultúrát és magát az időérzékünket is; az épített környezet egyhangúsága pedig kulturális amnéziát szül.

kulturális szintre és közös jelentést kap. Ha ilyenkor nincs társadalmi szolidaritás, az megrendülést és begyógyíthatatlan közösségi sebeket okozhat³.

Végül Keszei a trauma feldolgozásának alapfeltételéül a jó traumareprezentációt említi, mint a felelősség megállapítását és a továbblépés lehetőségét is tartalmazó, jól szerkesztett történetet, amely a többség elfogadásával beépül a társadalom struktúrájába, mesternarratívum lesz (ebbe illeszti bele mindenki a maga történetét), és a társadalom minden szféráját áthatja a vallástól a közjogig, és kialakul a közös emlékezet rituáléja. Elmondhatóvá kell tenni a traumákat és világossá tenni, hogy a megbocsátás nem lehet azonos a felejtéssel.

Kérdés, hogy lehetséges-e terhelt közelmúltú régiókban átfogó kerettörténetet létrehozni a társadalom kulturális identitásának⁴? Talán nem véletlen, hogy a szerző is úgy érezte, prólogust kell írnia, kifejtve, hogy a 20. századi után hazánkban tán nincs is olyan csoport, amelynek ne lenne oka gyászolni, miközben a bizalmatlan légkör és a sok évtizedes kényszerű hallgatás nehezíti a kibeszélést, a megvitatást.

A terek és mi magunk

A hatodik és a hetedik fejezetek témája a társadalom térbelisége, az identitás és a tér kapcsolata. A tér formálója és megörökítője az ott zajló dolgoknak, egyfajta erőter: a társadalom beleírja, beleörökíti magát, és folyton alakítgatja a teret, a tér pedig elirányítja és tereli az egyént, így egyszerre struktúra és ágencia is. Az egyén a tereken keresztül „olvassa” a társadalmat, és benne önmagát. A társadalom pedig az egyénhez hasonlóan válogat a nemzeti emlékezethez az archívumból a kanonizálásra váró, meglévő történetekből. Itt Keszei felhívja a figyelmet: a csoportok sokszor egymást kizáró történelmi tudata miatt egységes emlékezet helyett ma már „ellenemlékezeti csoportokból szabdalt összetett társadalmak” vannak, amelyek számára a tér nem semleges, hanem jelentésteli kulturális képződmény. A terek a múlt valóságos, kézzelfogható emlékei, birtoklásuk ezért erősíti az egyéni/nemzeti identitást. Saját „hely” nélkül Halbwachs szerint egy csoport sem maradhat fenn tartósan. A helyek történetei a lakók élettörténeteinek részeként élnek tovább és a hely is gazdagodik a lakók egyéni történeteivel, azok helyhez, társadalomhoz és egyénhez fűződő jelentéseivel. Ezért van az, hogy az uralkodó ideológia a tér formálásával is formálhatja a társadalmi gyakorlatokat, vagy hogy a lakhelyváltoztatással az identitásunk is megváltozik (ezért a kitelepítések vagy az elűzés traumája is igen súlyos). A VII. fejezetben egyébként egy érdekes Sussex-i tanulmány leírása is helyet kap, amelynek konklúziója, hogy pszichológiai motivációk közvetítik a társadalmi és szimbolikus kapcsolatok hatását a helyidentitás kialakítása felé, a veszteségek pedig ezektől függetlenül is erősítik ezt a köteléket.

Keszei hozzáteszi, hogy a helyek terén a modernítésben a rituális helyett a funkcionális szerep került előtérbe, és szaporodnak a nem-helyek, a puszta fogyasztói igények kielégítésének kulisszái⁵. Ezzel párhuzamosan a modern én egyre nehezebben teremti meg az integritását, a gyakori helyszínváltozások sem segítenek neki ebben. Mégis a jelképekkel és történetekkel benépesített tér segít fenntartani az élettörténet koherenciáját, a kultúra narratívumai és ezekhez való viszonyunk formálják az énképünket, és kategorizálnak, például nemzeti vagy lokális hovatartozás kérdésében – ez igaz településszinten is, amely beleépül a narratív tudatalattiba, mint például Budapest esetén a „bűnös város” narratívuma. A sok egymásra rakódott

³ Mint a 2003. december 5-i népszavazás cserbenhagyás-hangulata.

⁴ Stefano Bottoni történész szerint ez esélytelen a magyar-román viszonylatban.

⁵ Modernizmus-kritikájához érdemes hozzávetni a modern városépítéset „se hús, se hal közösségi tereit”.

réteg miatt, jegyzi meg, a helyek olvasása is nehéz, bár az egyéni percepció, az odaköltözés, az elsajátítás, birtokba vétel módja is izgalmas, ahogy Illyés Gyula példáján keresztül be is mutatja, hogyan integrálja vagy távolítja helyi fizikai és társadalmi környezetét az ember olvasótevékenységével, útkeresésével.

A könyv utolsó fejezete lényegében az első hét összefoglalója: a fejezet egyébként 2010-ben *Az emlékezet rétegei* címmel külön cikként meg is jelent, és láthatóan mind struktúrájában, mind tartalmában lefedi a kötetet, így valószínűleg annak kiindulópontjaként is szolgált. Némi pluszként esetleg felfedezhető benne a kollektív emlékezet bővebb kifejtése, a közös történelem – napi politika által kihasználható – mozgósító ereje, illetve annak a ténynek a rögzítése, hogy maga a történész is perspektivikusan válogat, az egyes események pedig újra- és újraértelmeződnek az újabbak hatására (például Trianon után a mohácsi vész szerepe is átértékelődik, mint a nemzetiségek betelepődését lehetővé tévő törökudulás kezdete).

Összegzés

A szerző fontos törekvése, hogy megkísérel „rendet tenni” a sokféle diszciplína által használt fogalmak között és egyfajta közös nevezőt találni a sokféle értelmezésnek. Az aprólékosan felépített fejezetek lazán kapcsolódnak egymáshoz: ez egyrészt lehetővé teszi, hogy a szerző mindegyiknél némi bevezetővel adjon lendületet az olvasónak az egyébként információgazdag, tömör tanulmányok szövegtörzséhez; másrészt viszont szétagoltságot eredményez, ami nem segíti a könyv egészének gördülékeny olvasását. Sőt a traumatikus emlékeket tárgyaló ötödik és a hely és identitás témakörével foglalkozó hatodik fejezet témái közötti éles váltás csökkenti a kötet koherenciáját, nem beszélve az utolsó fejezetről, amely szinte egy az egyben azt adja vissza, amit a könyv többi része már elmondott.

A kötet több ponton ismétli magát, s mindahányszor úgy, mintha teljesen új ismeretet közölne. Például az identitás szó metaforikus használatára vonatkozó rész háromszor (3., 6., 8. fejezetek) is megtalálható, és az önépítés fogalmának definíciója, az identitás ötféle meghatározása, az identitás változó és mégis önazonos jellegének azonosuláson keresztül történő fejtegetése is több alkalommal szerepel. Endel Tulvin 256 féle emlékezetre vonatkozó kritikája kétszer található a szövegtörzsben, egyszer pedig a nyolcadik fejezet bevezetőjeként is megjelenik.

Mindemellett a szerző a terület eredményeinek kreatív értelmezésével és interpretálásával, fontos összefüggések feltárásával nagyon alapos munkát végez, és nem túl számos, de annál fontosabb új fogalmat is bevezet, ezek közül például az emlékezethez vezető kulcs fogalma mindenképpen figyelemreméltó.

Keszei Sándor összességében olyan könyvet ad az olvasó kezébe, amely alpmű lehet az interdiszciplináris emlékezetkutatás megismeréséhez és kiindulópont az ezt érintő kutatókhoz.